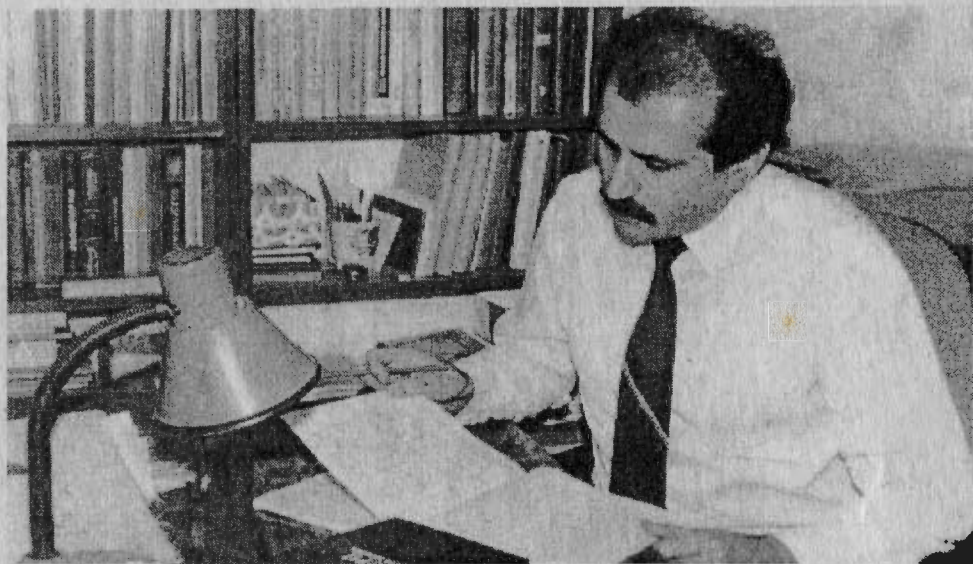

П. Я. Гавриш

**Племена скіфського часу
в лісостепу
Дніпровського Лівобережжя
(за матеріалами Припсілля)**

Петро Гавриш — кандидат історичних наук, доцент Полтавського державного педагогічного університету, автор більше 40 наукових статей і публікацій з археології раннього залізного віку Лівобережної України, дослідницьку і викладацьку діяльність розпочав у 1983 р. після закінчення історичного факультету Харківського національного університету. Проводив польові дослідження кількох відомих археологічних пам'яток: Більського Східного городища (1984-1986 рр., спільно з Б.А.Шрамком). Більського Західного городища (1985 р., спільно з Шрамком; 1994, 1997-1999 рр.), Більського Великого городища (1996 р.), поселень в окрузі Більського городища (1987, 1995-1996р.), Книшівського городища і Броварківського курганного могильника на Середньому Пслі (1988 - 1993 рр.). У 1996 р. в Інституті археології НАН України захистив кандидатську дисертацію, яка разом з результатами досліджень останніх років склала основу цієї монографії.

Інститут археології Національної Академії наук України
Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Г. Короленка
Центр охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської облдержадміністрації

П.Я. Гавриш

**ПЛЕМЕНА СКІФСЬКОГО ЧАСУ В
ПІСОСТЕПУ ДНІПРОВСЬКОГО ПІВОБЕРЕЖЖЯ
(за матеріалами Припіння)**

*Шукаю джерело!
В. 2000
10.05.2000р.*

Полтава
"Археологія"
2000

УДК 902: "638" (395.1)

ББК 63.51 (4 УКР.)

Г 12

Г 12 Гавриш П.Я. **Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Прип'ілля):** Монографія. — Полтава: ВЦ "Археологія", 2000. — 232 с.: іл. — Укр. м. — Рез. рос. м. — (Інститут археології НАН України. Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Г. Короленка. Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної адміністрації).

У монографії всебічно висвітлюються пам'ятки скіфського часу в басейні р. Псел. На основі матеріалів польових досліджень автора 1986-1993 рр. вперше подається характеристика поселень, житлово-господарських комплексів, матеріальної культури, господарства, релігійних вірувань, поховального обряду місцевого населення. Культурно-етнічний розвиток племен Прип'ілля розглядається на широкому тлі історії лісостепового населення Дніпровського Лівобережжя епохи раннього залізного віку.

Для археологів, істориків, музейних працівників і широкого загалу краєзнавців.

Видання підготовлене завдяки спільним зусиллям
автора і полтавського мецената **Івана Гавриловича Зезекала**

Рецензенти:

доктор історичних наук **В.Ю. Мурзін,**

доктор історичних наук, професор **Є.В. Черненко**

доктор історичних наук **Р.В. Терпиловський**

Рекомендовано до друку рішенням Ученої Ради
Інституту археології НАН України від 20.02.1996 р.,
протокол № 1.

ISBN 966-7628-06-X

© Гавриш П.Я., 2000.

ВСТУП

Лісостеп Дніпровського Лівобережжя давно привертає увагу вчених та краєзнавців своїми численними археологічними пам'ятками. Минуло понад століття відтоді, як стародавні городища, поселення і кургани стали об'єктами наукових досліджень. Особливо активно їх почали вивчати археологи в 50-90-х роках ХХ ст. Результатом цього стали монографічні видання, присвячені локальним групам чи окремим пам'яткам скіфського часу в басейнах найбільших річок Лівобережної України – Ворскли¹, Сули², Сейму³, а також Сіверського Дінця⁴. Своєрідним підсумком зусиль великої групи дослідників пам'яток скіфської епохи в лісостеповому межиріччі Дніпра і Дону є докторська дисертація А.О.Моруженко, яку вона успішно захистила в 1989 р.⁵ На жаль, передчасна смерть дослідниці не дозволила ввести до наукового обігу повний текст дисертації.

Таким чином, старожитності скіфської епохи в лісостепу Лівобережної України знайшли досить повне відображення у скіфознавчій історіографії. Але цього не можна сказати про басейн Псла - найбільшої річки Дніпровського Лівобережжя. Ця територія тривалий час залишалася лакуною серед широкого дослідницького поля археологів. Дуже обмежені розкопки на початку та в середині роках ХХ ст. не давали повної уяви про пам'ятки скіфського часу в Припсіллі. Опублікована чотири десятиліття тому стаття В.А.Іллінської⁶, спеціально присвячена цій темі, вже не задовольняє сучасне скіфознавство. Без поглибленого вивчення всіх локальних груп пам'яток лісостепової частини Скіфії не можна успішно вирішувати ряд важливих і актуальних наукових проблем, наприклад, походження місцевого населення, його етнокультурний розвиток, етногеографія Скіфії тощо. На це вже вказували автори узагальнюючих праць про Скіфію⁷.

Спробою в певній мірі ліквідувати вказану вище прогалину у вивченні пам'яток скіфського часу в лісостеповому Дніпровському Лівобережжі стала кандидатська дисертація автора⁸. В ній підсумовано результати майже сторічної історії дослідження пам'яток Припсілля і на основі аналізу широкого кола новітніх джерел розглянуто питання хронології поселень і

поховань, матеріальну культуру, господарство, релігійні вірування, поховальні обряди та інше. Окремий розділ присвячено походженню та етнокультурній історії місцевого населення.

Джерельної бази окремого району Лівобережного Лісостепу, звичайно, занадто мало, щоб це було підставою для вирішення проблем, що стосуються всього межиріччя Дніпра і Дону. Пам'ятки скіфського часу в басейні Псла не є винятковими в цьому великому регіоні Скіфії, тому вони розглядаються на тлі та в тісному взаємозв'язку з сусідніми хронологічно синхронними старожитностями в басейнах Сули, Ворскли, Сіверського Дінця, Сейму і Середнього Дону. Запропонована праця має мету в першу чергу познайомити читача з останніми здобутками у вивченні пам'яток Припсілля, а потім ввести його в коло найважливіших проблем етнокультурної історії племен всього лісостепоного Дніпровського Лівобережжя. Звичайно ж, автор не претендує на узагальнююче дослідження, але плекає надію, що його зусилля стануть ще одним кроком до написання цілісної історії населення Лівобережної України раннього залізного віку з урахуванням найновіших джерел.

ПРИМІТКИ

¹ Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі.—Київ, 1967;
Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон).—
Киев, 1987.

² Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья).—Киев, 1968.

³ Пузикова А.И. Марицкое городище в Посеймье VI—V вв. до н.э.—
Москва, 1981.

⁴ Шрамко Б.А. Древности Северского Донца.—Харьков, 1962.

⁵ Моруженко А.А. История населения лесостепного междуречья
Днепра и Дона в скифское время: Автореф. дис... докт.ист. наук.—
Киев, 1989.

⁶ Ильинская В.А. Памятники скифского времени в бассейне р.Псел // *СА*.—1957.—Т.27.— С.232-249.

⁷ Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время.—
Москва, 1989.—С.39.

⁸ Гавриш П.Я. Населення скіфського часу басейну Середнього Псла:
Автореф.дис... канд.іст.наук.— Київ, 1996.

*ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ*

Джерела для вивчення скіфської доби Припсілля представлені майже виключно археологічними пам'ятками. Хоча перші їх дослідження відносяться до початку нашого століття¹, систематичне вивчення розпочате порівняно недавно.

Перші згадки в літературі про археологічні пам'ятки басейну Псла, серед яких, без сумніву, були і старожитності скіфського часу, відносяться до середини XVI ст. У документах того часу збереглась цікава інформація про те, що “на Псле все уходы занял боярин Драб... А еше переказуют уходом тем таковым же обычаем копачи с драбов, которые по городищам и селищам оным ходячи, могилы раскапывают, ищучи там оброчей и перстней, мощи погребенных выкидывают...”² Про стародавні земляні споруди на Пслі є свідчення у відомій “Книге Большому чертежу”, складеній у першій половині XVII ст.: “...А выше Миргородка на Псле городище Старое, от Миргородка 10 верст. А выше Старого на Псле, городище Новое, от Старого верст с 7. А выше Нового 10 верст городище Гадское, а Галичья тож”³. Кінцем XVIII ст. датується згадка про стародавню фортецю на території м. Суми: “Сумы разделяются реками Пслем и Сумкою на три части. В 1-й, лежащей на правом берегу по течению реки Сумки и Псла, которая называется издревле Перекопом, находится старинной земляной вал со рвом...”⁴

Як видно з наведених історичних документів, археологічні пам'ятки Припсілля привертали до себе увагу місцевого населення і освічених любителів старовини ще з епохи середньовіччя, але лише в другій половині XIX ст. вони стали об'єктами для вивчення як історичні джерела.

Шанувальники старожитностей досить часто в своїх публікаціях наводили описи археологічних пам'яток, використовуючи їх як ілюстративний матеріал для своїх історичних чи краєзнавчих розвідок. Наприклад, у цікавій книзі Філарета (Д.Г. Гумілевського) згадується стародавнє городище Ворожба на р.Псел,⁵ яке, як стало відомо пізніше, відноситься до скіфської доби. Приблизно в цей час були опубліковані відомості про стародавні городища і кургани вздовж берегів Псла на території Курської губернії.⁶

Великі заслуги у вивченні пам'яток археології європейської частини Росії в другій половині XIX ст. належать Д.Я.Самоквасову. У 1870-1872 рр. він провів свої перші археологічні розвідки. Йому вдалося виявити і оглянути 72 городища і кілька тисяч курганів в одинадцяти губерніях Росії, в тім числі Курській, Харківській, Полтавській. Молодий дослідник промандрував берегами багатьох рік у басейні Дніпра, Дону і Волги, звичайно, не залишивши поза увагою р.Псел.⁷

Протягом 1872-1873 рр. Д.Я.Самоквасов через місцеві статистичні комітети зібрав додаткову анкетну інформацію про стародавні земляні укріплення та могили в багатьох губерніях Росії, зокрема, в Харківській, Курській, Полтавській.⁸ Хоча такий спосіб збирання археологічної інформації в має значні недоліки, все-таки за його допомогою вдалося виявити велику кількість невідомих раніше пам'яток. Це стало поштовхом для подібних пошуків у багатьох інших губерніях Росії, сприяло посиленню інтересу до старовини. Курські краєзнавці опублікували дані про більш як 60 городищ і кілька десятків курганних могильників у своїй губернії.⁹

Значна частина зібраних Д.Я.Самоквасовим матеріалів була опублікована. Про те дані по Полтавській губернії довгий час зберігались у Д.Я.Самоквасова. Через четверть віку з дозволу володаря ними скористався О.А.Спіцин, але згодом передав І.А.Лінніченку, професорові історико-філологічного факультету Новоросійського університету в Одесі. І.А.Лінніченко також не зміг опублікувати одержані матеріали.¹⁰

І лише М.О.Макаренко зумів у полтавській друкарні здійснити цю вже давно нагальну справу.¹¹ У виданому збірнику є відомості про городища і кургани в басейні р.Псел, зокрема там міститься опис городища скіфського часу біля с.Книшівка поблизу Гадяча.¹²

Д.Я.Самоквасов проводив польові дослідження у верхній течії Псла в межах Суджакського повіту Курської губернії. Тут він оглянув два городища і велику групу курганів (загальною кількістю більше 300) висотою від 0,5 до 5 аршин.¹³ Біля Білгородської пустині дослідник оглянув два городища, а також городище біля с.Рибіца. Він зазначив, що стародавні земляні укріплення розташовуються обов'язково біля річок. Важливо, що автор, хоча і коротко, описує земляні фортеці і знайдені в речі. Так, Д.Я.Самоквасов вказував на наявність попелу і деревного вугілля в культурному шарі деяких городищ і визначав їх як "пам'ятники народних поселень", які відносяться до "языческой пори".¹⁴ В інших працях Д.Я.Самоквасов згадує припсільські городища біля сіл Корочка і Велика Рибіца.¹⁵ Вони були помилково включені автором до кола слов'янських старожитностей.

У Курській губернії під впливом діяльності Д.Я.Самоквасова місцевий шанувальник старовини К.П.Сосновський особисто оглянув, а також записав зі слів місцевого населення інформацію про стародавні земляні споруди в Обоянському повіті. Він опублікував свої матеріали з додатком планів-схем городищ і майданів, малюнків деяких знахідок та археологічної карти повіту.¹⁶ Тут ми вперше зустрічаємо інформацію про городища скіфської доби біля с.Корочка, Бушмено, Гочево, Довгий Колодязь, Картамишево.¹⁷

На археологічній карті Харківської губернії, опублікованій Д.Я.Багалієм, в басейні Псла позначено городище скіфської доби біля с.Ворожба, нині Сумської області.¹⁸

Багато стародавніх земляних споруд вздовж русла Псла на початку ХХ ст. оглянув і описав, а в окремих випадках зробив схематичні замальовки В.Г.Ляскоронський.¹⁹ В його праці ми знаходимо, наприклад, короткий інформацію про Книшівське городище.²⁰

Наприкінці XIX ст., за дорученням Археологічної комісії в Петербурзі, її голова О.О.Бобринський оглянув розритий місцевими селянами курган біля с.Глинища Полтавської губернії.²¹ Нині це с.Гнилиця Охтирського р-ну Сумської обл. Воно знаходиться біля витоків річки Грунь-Черкес (Черкаська), яка відноситься до басейну р.Псел. Фактично, археологічні пам'ятки в цьому районі входять до локальної групи басейну Ворскли.²²

Таким чином, на початок XX ст. на території басейну Псла було відкрито і описано значну кількість стародавніх курганів і земляних укріплень. Це був період збирання описової інформації про археологічні пам'ятки взагалі. Їх вивчення обмежувалось оглядом пам'ятки, інколи збиранням знахідок на її поверхні, складанням схеми розташування курганів чи земляних валів.

Перші розкопки курганів скіфського часу на території басейну р.Псел, під час яких ставилося завдання прослідкувати поховальний обряд та визначити їх хронологію, було здійснено в 1902 р. Це були дослідження великого курганного могильника біля с.Броварки, що неподалік м.Гадяч.²³ В них брали участь М.Ю.Брандбург, В.В.Хвойка, С.А.Мазаракі. Матеріали скіфської доби з цих розкопок авторами були опубліковані дуже фрагментарно і не повністю. Лише в 50-70-х роках В.А.Іллінська та Л.К.Галаніна на основі архівних даних та колекцій, що збереглись в Національному історичному музеї України та Державному Ермітажі в Петербурзі, в значній мірі повернули археологічній науці ці важливі і цікаві матеріали.²⁴

В.В.Хвойка в своїй публікації дає загальну характеристику поховального обряду Броварківського могильника і наводить більш детальний опис лише одного, єдиного непограбованого, поховання.²⁵ Пізніше дослідник вказав на місце і значення Броварківського могильника серед пам'яток скіфської доби в Середньому Подніпров'ї, поставивши його в один ряд з найграндіознішими некрополями Українського Лісостепу в Середньому Посуллі, зокрема курганами біля

с.Аксютинці неподалік м.Ромни.²⁶

Нові, але, на жаль, майже не відомі науковцям, розкопки Броварського могильника влітку 1908 р. за планом і на кошти Д.Я.Самоквасова здійснив М.О.Макаренко.²⁷ Було розкопано сім, майже дощенту пограбованих, могил. Знахідки з цих розкопок демонструвались на XIV Археологічному з'їзді в Чернігові, але їх не було опубліковано.

Поселення скіфського часу в басейні Псла до початку ХХ ст. майже не вивчались. Винятком тут є невеликі розкопки В.О.Городцова у 1906 р., біля с. Довжик на правому березі р.Суха Грунь, що неподалік Більського городища. На цьому поселенні В.О.Городцовим було розкопано три зольники.²⁸

Цим і обмежуються польові археологічні дослідження пам'яток скіфської доби в басейні Псла до 20-х рр. ХХ ст. Основний підсумок цього етапу в історії їх вивчення полягає в тому, що це був час збору інформації про археологічні старожитності, частина з яких відноситься до раннього залізного віку. Отже було підготовлено основу для виділення в районі Лівобережного Лісостепу пам'яток скіфської доби.

Основним змістом наступного етапу в історії вивчення пам'яток скіфського часу Припсілля, який охоплює період з початку 20-х до середини 80-х рр., є виділення групи поселень і поховань VII-III ст. до н.е. та їх вивчення шляхом археологічних розкопок. У 20-х рр. група харківських дослідників на чолі з О.С.Федоровським на території Харківської області оглянула велику кількість стародавніх городищ, серед яких були укріплення скіфської доби. Їх характеристиці М.К.Фукс присвятив окрему працю.²⁹ В басейні р.Псел дослідниками відмічено городище біля с.Малий Вистороп в межах сучасної Сумської області.³⁰

На жаль, успішно розпочаті польові дослідження лісостепових археологічних пам'яток в 30-40-х роках були перервані трагічними подіями в історії нашої країни. Лише після війни в кінці 40-х років відновилося дослідження пам'яток раннього залізного віку на території басейну Псла. Однією з перших, хто розпочав дослідження культури скіфського часу на

Дніпровському Лівобережжі, була В.А.Іллінська. Відомо, що вона вивчала в Роменському краєзнавчому музеї колекцію знахідок з Книшівського городища, зібрану співробітниками музею та місцевими краєзнавцями.³¹

Перші широкомасштабні польові дослідження - розвідки по р.Псел 1948 р. здійснив І.І.Ляпушкін.³² Експедиція під його керівництвом оглянула і збрала підйомний матеріал на 25 поселеннях VII-III ст. до н.е. по Пслу, серед яких було 12 городищ.³³

Спираючись на свої дослідження І.І.Ляпушкін виділив на Лівобережжі так звану "зольничну культуру".³⁴ Не дивлячись на значний обсяг робіт, результати цих досліджень виявились обмеженими. По-перше, суцільного огляду місцевості по берегах Псла не велося, а проводилися розвідки лише в раніше визначених пунктах, де знаходились вже відомі в літературі пам'ятки.³⁵ По-друге, зовсім не досліджувались береги численних приток Псла та інших невеличких річок в басейні Псла, де, як показали дослідження останніх років, знаходиться досить велика кількість поселень скіфського часу. Все ж заслуги І.І.Ляпушкіна у вивченні пам'яток раннього залізного віку в Припсіллі значні. Він вперше серед великого числа археологічних пам'яток Дніпровського лісостепового Лівобережжя виділив групу поселень скіфської доби і дав їм загальну культурно-хронологічну характеристику. Незважаючи на значні недоліки в методиці досліджень, що призвело до хибних висновків, матеріали розвідок І.І.Ляпушкіна довгий час були основним джерелом про скіфський період басейну Псла і використовуються науковцями до сьогодні.

Пошвавлення у вивченні пам'яток VII-III ст. до н.е. в басейні р.Псел починається з середини 50-х рр., коли в 1954 р. В.А.Іллінська провела перші археологічні розкопки на Книшівському городищі. У ході робіт було знято точний план укріплення, виміряна площа, проведені невеликі за обсягом розкопки.³⁶ На жаль, розкопки мали недоліки методичного характеру. Наприклад, через зольник, який знаходиться в північно-східній частині головного укріплення, було

закладено розкоп у вигляді траншеї довжиною 52 м і шириною всього 2 м по лінії північ-південь. Хоча в центральній частині зольника траншея була розширена до 4 м, це призвело більше до руйнації зольника, ніж дозволило отримати максимум необхідної археологу інформації. В південній частині території головного укріплення городища закладено три розкопи-шурфи площею 72,54 і 10 кв.м.³⁷

Крім розкопок в Книшівському городищі, В.А.Іллінська провела дослідження курганного могильника біля східної околиці с.Дучинці, що знаходиться в кількох кілометрах від с.Книшівка вгору по течії Псла. Матеріали про цей могильник були введені в наукову літературу вперше. Могильник цікавий насамперед тим, що майже вся його площа розташована у лісі, що сприяло збереженню зовнішнього вигляду курганів у первісному вигляді. В.А.Іллінська дослідила два розораних кургани, де виявлено два основних поховання і одне впускне. Нечисленні знахідки в похованнях Дучинського могильника культурно-хронологічно тотожні матеріалам Книшівського городища.³⁸

Дослідження В.А.Іллінської 1954 р. у середній течії р.Псел мали дуже важливе значення в тому плані, що вперше шляхом археологічних розкопок встановлено приналежність Книшівського городища до скіфського часу, визначено його хронологічні рамки і характер матеріальної культури.

У 1966 р. В.А.Іллінська та О.І.Тереножкін провели розвідки вздовж течії р.Псел від селища Великі Сорочинці на Полтавщині до м.Миропілля Сумської області. Основну увагу приділялося заплаві ріки, де було відкрито ряд нових поселень бронзового віку (бондарихінська культура) та раннього заліза. Невеликі за площею поселення тут розміщені на пагорбах надзаплавної тераси.³⁹

У 1979 р. курган з основним та впускним скіфськими похованнями біля селища Велика Багачка на Полтавщині розкопав В.Ю.Мурзін.⁴⁰ За обрядом поховання та поховальним інвентарем ці поховання є типовими для пізньоскіфської культури степової зони України.

Найбільш активні польові дослідження на території басейну Псла розпочалися у 80-х рр. зусиллями експедицій вузів та історико-краєзнавчих музеїв Харкова, Полтави, Сум, Курська, а також науковцями інститутів археології НАН України та АН Російської Федерації. Саме в цей час було відкрито більшість відомих на сьогодні пам'яток VII-III ст. до н.е. в басейні р.Псел, частину з яких було розкопано. Зокрема, могильник VI-V ст. до н.е. із семи курганів біля с.Василівка неподалік Диканьки на березі р.Ольхова Говтва дослідила Л.М.Лугова.⁴¹ Розвідки на поселеннях по берегах р.Суха Грунь⁴² проводив Ю.М.Бойко.⁴³ Співробітниками Полтавського краєзнавчого музею розкопано курган VII-VI ст. до н.е. неподалік с.Баранівка Шишацького району на Полтавщині.⁴⁴

У верхній течії Псла проведено розвідки на пам'ятках скіфського часу, де виявлено і матеріали юхнівської культури.⁴⁵

У середній частині басейну Псла на території Сумської області активні розвіткові роботи проведено сумськими археологами, які виявили десятки нових поселень раннього залізного віку, особливо на лівих притоках. На окремих відкритих поселеннях (Косівщина, Краснопілля, Великий Бобрик) проведено розкопки, де досліджено шари скіфської доби та черняхівської культури.⁴⁶ Поблизу м.Суми відкрито раніше невідоме городище неподалік с.Токарі.⁴⁷

З 1984 р. під керівництвом О.В.Сухобокова і С.П.Юренко розпочалися тривалі масштабні розкопки Битицького городища на Сумщині, де в нижніх шарах є матеріали скіфського часу, але поки що вони не опубліковані.

У 1986-1987 рр. експедиція Полтавського педінституту під керівництвом автора провела археологічні польові обстеження у середній частині межиріччя Псла і Ворскли на території Полтавської та Сумської областей. У цьому районі по берегах річок Грунь-Черкаська, Суха Грунь, Ольхова Говтва, Мужева Долина відкрито 21 нове поселення VII-III ст. до н.е.⁴⁸ На одному з відкритих поселень біля с.Саранчівка проведено невеликі розкопки. Розкоп площею 503 кв.м було закладено в

північно-західній частині селища. Тут виявлено 11 археологічних об'єктів, два з яких являють залишки невеликих будівель напівземлянкового типу. Серед археологічних знахідок на селищі є вироби з металів, каменю, кістки, античний імпорт, численні уламки ліпної кераміки тощо.⁴⁹

У 1987 р. експедиція Полтавського педінституту в середній течії р. Псел провела розвідки, в ході яких в Гадяцькому районі було відкрито три нових поселення. З 1988 р. розпочато систематичні розкопки городища скіфського часу біля с. Книшівка неподалік м. Гадяч. Протягом 1988-1993 рр. на головному укріпленні городища досліджено понад 5 тис. кв. м культурного шару. Під час розкопок відкрито біля трьохсот археологічних об'єктів (наземні житла, господарські будівлі, надвірні печі, погрібки, жертівники тощо), виявлено майже 8 тис. індивідуальних знахідок.⁵⁰ Велика увага приділялася дослідженню захисних споруд Книшівського городища. У північно-східній частині головного укріплення зроблено перетин валу траншеєю шириною 8 м і рову шириною 4 м, що дозволило прослідкувати конструктивні особливості захисної стіни, уточнити хронологію та історичні етапи в житті цього поселення.⁵¹ На південному сході городища досліджено залишки дерев'яної в'їзної брами.⁵² У пригородді закладено розкоп площею 75 кв. м та зроблено перетин валу і рову траншеєю шириною 2 м і довжиною 32 м.⁵³

Паралельно з розкопками в Книшівському городищі автором проведено розвідки на території курганних могильників біля с. Дучинці та Броварки. На Броварківському могильнику здійснено розкопки п'яти курганів.⁵⁴

Отже, в басейні р. Псел на сьогодні відомо 13 городищ, більше 70 поселень, понад 20 поховальних пам'яток та окремі знахідки VII-II ст. до н.е., що дозволяє зробити певні історико-археологічні узагальнення.

Писемні джерела про Скіфію досить обмежені і походять майже виключно з античної історіографії. Відомості про Північне Причорномор'я містяться у більше ніж 300 грецьких та римських

авторів,⁵⁵ але лише деякі з них згадують північних сусідів скіфів, які жили на території сучасного Українського Лісостепу. Досить часто в писемних джерелах ми зустрічаємо неточності та протиріччя, а частина з них є простою компіляцією з творів попередників або сучасників. Найбільш детальний опис Скіфії навів у своїй “Історії” Геродот. Особливо цінною є інформація стародавнього історика про мало відомі в античному світі племена будинів, гелонів, андрофагів, неврів, меланхленів. Ці народи також згадуються у творах Гекатея Мілетського, Страбона, Стефана Візантійського, Плінія Старшого, Гая Олія Соліна, Помпонія Мели, Аміана Марцеліна та інших.

Важливе значення для визначення етногеографії Скіфії та етногенезу її народів мають дані топоніміки. Особливо цікавою є праця мовознавця О.С.Стрижака.⁵⁶ Для нас найбільш цінними є розділи про будинів і гелонів⁵⁷ та неврів.⁵⁸

На жаль, на сьогодні ще слабо опрацьовано методіку комплексного вивчення даних археології, лінгвістики та історії. Досить часто мовознавці для підтвердження своїх гіпотез спираються на історичні або археологічні джерела та наукові дослідження без критичного їх осмислення, в свою чергу історики і археологи обмежуються використанням даних лінгвістики як ілюстративного матеріалу в своїх історико-археологічних реконструкціях.⁵⁹

ІСТОРИОГРАФІЯ ПАМ'ЯТОК СКІФСЬКОЇДОБИ ВБАСЕЙНІ ПСЛА

Археологічні матеріали скіфського часу басейну Псла довгий час були обмеженими, спеціальним їх вивченням, за винятком В.А.Іллінської, ніхто не займався. Хоча багато дослідників Скіфії залучали старожитності Припсілля для вирішення окремих проблем чи в узагальнюючих працях. Питання походження місцевого населення, його етнокультурного розвитку, характеристика матеріальної культури, господарства практично

залишилися поза увагою науковців. В окремих випадках вони бралися до уваги лише в широкому контексті вивчення лісостепових племен Скіфії.

Початок конкретному вивченню історії лісостепового населення скіфської доби Припсілля було покладено В.І.Іллінською на початку 50-х рр. Дослідниця запропонувала об'єднати пам'ятки скіфського часу в басейні Псла та Сули в одну локальну культурну групу, ґрунтуючись на тотожності керамічного комплексу в обох регіонах.⁶⁰ Ця точка зору була підтримана Б.М.Граковим.⁶¹ Після розкопок 1954р. в Книшівському городищі та Дучинському курганному могильнику на Середньому Пслі В.А.Іллінська підтвердила і розвинула раніше висловлені погляди.⁶² Спираючись на матеріали розвідок І.І.Ляпушкіна, вона окреслила коло городищ і поселень в басейні Псла, які датуються скіфським часом, додавши до них курганні могильники біля сіл Броварки і Дучинці. Дослідниця висловила тверду переконаність, незважаючи на відзначені нею окремі відмінності у керамічному комплексі, що старожитності Посулля і басейну Псла становлять "одну групу культури скіфського часу" на Дніпровському Лівобережжі.⁶³ В.А.Іллінська дотримувалась цих поглядів протягом всього життя. Вона завжди стверджувала, що пам'ятки Припсілля разом з синхронними пам'ятками на Сулі і Сіверському Дінці становлять одну посульсько-донецьку культуру, яка належала іраномовному скіфському населенню.⁶⁴

Майже ідентичних поглядів на пам'ятки скіфського часу басейну Псла дотримуються сучасні науковці В.Г.Петренко⁶⁵ та А.О.Моруженко.⁶⁶ Остання дослідниця взагалі розглядала лісостепову зону між Дніпром і Доном як територію, де в VII-III ст. до н.е. сформувалась історико-культурна спільність з багатьма загальними рисами в соціально-економічному і культурному розвитку.⁶⁷ За А.О.Моруженко населення басейну Псла хоча і мало деякі локальні відмінності в матеріальній культурі і господарстві, пройшло один і той же історичний шлях, що й сусідні племена на Сулі, Ворсклі і Сіверському Дінці. Концепція А.О.Моруженко ґрунтується на широкій основі

археологічних джерел і безумовно заслуговує бути слухною. Однак, на мою думку, історичні процеси на Дніпровському лісостеповому Лівобережжі були складнішими, ніж як їх змалювала А.О.Моруженко, вони по-різному відбилися на долі населення окремих регіонів Лівобережжя. Тому деякі положення концепції А.О.Моруженко потребують уточнення, поглибленого вивчення пам'яток у локальних групах.

Зовсім по-іншому розглядає пам'ятки скіфського часу в басейні Псла Ю.М.Бойко. Свої погляди на історію населення VII-III ст. до н.е на Дніпровському Лівобережжі він виклав в одній із своїх статей,⁶⁸ де висунув гіпотезу про існування в скіфську епоху так званої Ворсклинської регіональної соціально-економічної системи. Згодом ця гіпотеза стала підвалиною для його кандидатської дисертації.⁶⁹ Відразу ж вона була підтримана Б.А.Шрамком.⁷⁰ Під прикриттям заклику до системного підходу в археологічних дослідженнях Ю.М.Бойко сконструював схему за принципом "сходження від абстрактного до конкретного"⁷¹, в яку було втиснуто різноманітні джерела без критичного їх аналізу. За Ю.М.Бойком Ворсклинська регіональна соціально-економічна система охоплювала басейн Ворскли і Псла з їх притоками. Центром і структурним ядром її було Велике Більське городище. На своїх рубежах система складалась із окремих городищ або потужних оборонних вузлів, які розташувались радіально відносно Більського городища на відстані від 3 до 27 годин верхової їзди. Ю.М.Бойко подає список із 12 городищ (серед яких є також Книшівське городище), які входили в оборонний вузол Ворсклинської регіональної соціально-економічної системи.⁷² В ньому Книшівському городищу відводиться роль однієї з складових частин західної та південної лінії захисту системи, яка склалась лише в V ст. до н.е.⁷³

Реальні факти з археологічних досліджень останніх років не дозволяють погодитись із запропонованою Ю.М.Бойком концепцією історико-культурного розвитку населення скіфської доби в басейні Ворскли і Псла. Ще в 60-х рр. після виходу монографії Г.Т.Ковпаненко⁷⁴ стало очевидним, що в басейні Ворскли в нижній та середній його частині у ранньоскіфський

час існувала своєрідна за характером поселень і матеріальної культури група пам'яток, походження якої пов'язано з переселенням частини населення з правого лісостепоного берега Дніпра. Сьогодні цей факт є загальноновизнаним. Обмежене коло джерел на початок 60-х рр. не дозволило Г.Т.Ковпаненко вирішити такі важливі питання, як ареал поширення пам'яток правобережного типу на Лівобережжі, конкретні етапи їх культурного та історичного розвитку, взаємовідносини з корінним населенням, подальша історична доля тощо. Сучасна джерельна база дає можливість впевнено говорити, що, не дивлячись на інокультурне оточення на Лівобережжі, в VII-VI ст. до н.е. вихідці з Правобережжя заснували мережу значних за розмірами поселень, мали свій економічний і культурно-адміністративний центр – грандіозну фортецю Більське Західне городище, а також досить чітко окреслені кордони зайнятої території. Все це вказує на незалежний розвиток у ранньоскіфський час племен правобережного походження на території Дніпровського лісостепоного Лівобережжя. Цей висновок підкріплюється новими польовими дослідженнями в басейні Ворскли і Псла у 70-80-х рр.⁷⁵ Неправильно відносити поселення VII-VI ст. до н.е. Пожарна Балка, Мачухи, Шевченки, Олефірщина, Лихачівка, Саранчівка, Довжик, Хухра, Більське Західне городище до однієї культурної групи разом з такими добре відомими городищами як Сосонка, Камінське,⁷⁶ Городне,⁷⁷ Полкова Микитівна,⁷⁸ Коломак,⁷⁹ Більське Східне городище.⁸⁰ Ще в 70-х рр. А.О.Моруженко відстоювала думку про те, що в басейні Ворскли в ранньоскіфський час існували дві відмінні одна від одної групи пам'яток: посульсько-донецького і правобережного типу. На сьогодні відомо, що перша з них охоплювала в основному середню (Більське Східне городище) та верхню течію Ворскли, а також басейн р.Коломак.⁸² Друга група у свій ареал включала: на півночі – Більське Західне городище разом з округою, територію басейну р.Грунь-Черкаська, яка входить до водної системи Псла, а на півдні – поселення Пожарна Балка, Шевченки, Мачухи та інші.

Концепцію Ю.М.Бойка не можна прийняти ще тому, що в

ній присутні суттєві прорахунки у визначенні хронології багатьох пам'яток басейну Псла і Ворскли. Наприклад, Велике Більське городище, як формуюче ядро Ворсклинської регіональної соціально-економічної системи, на його думку, виникло вже в VII ст. до н.е.⁸³ Звичайно, Ю.М.Бойко спирається на висновки Б.А.Шрамка, який вважає, що вал Великого Більського городища був зведений вже в VII ст. до н.е.⁸⁴ Але для такого твердження ще немає ґрунтовних доказів. Посилання на знахідку бронзового наконечника стріли VI-V ст. до н.е. на поверхні валу не може в даному випадку бути надійною опорою у визначенні часу побудови захисних споруд, що об'єднали Західне і Східне Більські городища.⁸⁵ На це вже було вказано скіфознавцями.⁸⁶ Інші обґрунтування Б.А. Шрамка ранньої дати валу Великого Більського городища теж не можуть бути прийнятими. Мається на увазі стратиграфічні спостереження нашарувань валу Великого городища в районі урочища Царина, де знаходяться зольники VI-V ст. до н.е.⁸⁷ Поверхня валу там уже десятки років розорюється і знахідки дрібної кераміки на ній дійсно трапляються, але вони не становлять суцільного культурного шару, бо попали туди в результаті розорювання зольників в урочищі Царина, які розташовані на відстані сотні метрів від валу.⁸⁸ Отже, для уточнення хронології валу Великого Більського городища потрібно здійснити нові розкопки оборонних споруд в урочищі Царина в достатніх масштабах, щоб отримати надійніші археологічні факти.

Виникає до того ж закономірне питання: проти кого, власне, треба було споруджувати таку грандіозну фортецю? Для осілих землеробів Українського Лісостепу традиційно постійну загрозу становили кочові племена степової зони Північного Причорномор'я, але в VII-VI ст. до н.е. степи півдня України залишались малонаселеною територією. У цей час центр Скіфії знаходився в степах Прикубання і Північного Кавказу.⁸⁹ Кількість скіфських поховань на території степового Надчорномор'я помітно збільшується лише наприкінці VI ст. до н.е.⁹⁰ Це пов'язано, на думку В.Ю.Мурзіна, з перемі-

щенням сюди центру архаїчної Скії.⁹¹ З цього часу, тобто з VI ст. до н.е., починається епоха постійного протистояння землеробів Лісостепу Східної Європи і скіфів-кочовиків. Археологічні дослідження свідчать про посилене будівництво у цей час захисних споруд на багатьох поселеннях Дніпровського лісостепоного Лівобережжя.⁹² Саме в VI ст. до н.е., найбільш ймовірно ближче до його середини, розпочалося будівництво об'єднуючого валу Великого Більського городища,⁹³ який пізніше неодноразово добудовувався і ремонтувався. Таким чином, про існування єдиної регіональної соціально-економічної системи в басейні Ворскли і Псла з центром Більське городище якщо і можна говорити, то лише з другої половини VI ст. до н.е., а до цього часу на території лісостепоного Лівобережжя проживали окремо дві різні за етносом групи населення.

Викликає заперечення у концепції Ю.М.Бойка і визначення місця та ролі, а також хронології Книшівського городища. Цікаво, що поряд з Книшівським городищем автор згадує городища біля сіл Балаклія і Шедієве.⁹⁴ Вже одне те, що вони розташовані в зоні терасового лівобережного Придніпровського Лісостепу, який за ландшафтом та фізико-географічними показниками відноситься до українських степів, не насторожило Ю.М.Бойка. Він без критичного підходу взяв дані з популярної краєзнавчої літератури, які не підтвердились польовими археологічними обстеженнями на місцевості.⁹⁵ Книшівському городищу Ю.М. Бойко відвів роль одного з незначних укріплених пунктів, що виник у V ст. до н.е. і мав прикривати кордони вже згадуваної Ворсклинської системи.⁹⁶ Наші кількарічні дослідження в Книшівському городищі незаперечно спростовують такі погляди на це поселення. Городище біля с.Книшівка на Пслі виникло вже в VII ст. до н.е. і входить до кола пам'яток скіфського часу басейну Середнього Псла. Воно має свою округу з невеликими селищами, великі курганні некрополі, на його території залягає потужний культурний шар з численними залишками розвинутого землеробсько-скотарського господарства, ремесел, торгівлі з античним світом Причорномор'я.⁹⁷ Це означає, що Книшівське

городище було одним із значних центрів економічного, культурного і суспільного життя на Середньому Пслі, тому аж ніяк не може розглядатись лише як віддалений військовий рядовий форпост Більського городища. Звичайно, як свідчать спеціальні дослідження,⁹⁸ мешканці Книшівського городища мали тісні культурно-економічні зв'язки з Більським городищем, можливо навіть входили до одного територіально-політичного об'єднання, але поява Книшівського городища не може розглядатись виключно з позицій необхідності захисту підходів з північного заходу до Більського городища. Це суперечить характеру всіх наявних на сьогодні археологічних джерел.

Проблема походження населення скіфського часу в області Лівобережного Лісостепу, куди входить територія басейну р.Псел, не знайшла поки що однозначного вирішення і залишається дискусійною. Погляди вчених з названої проблеми переважно формуються під впливом теорій та гіпотез, на основі яких вони розглядають загалом Скіфію як історичне явище. Вносять звичайно, корективи, і різні методи дослідження. Часом можна спостерігати, що, базуючись на одних і тих же джерелах, скіфознавці приходять до різних висновків. Звичайно, треба брати до уваги те, що розширення джерельної бази і вдосконалення методів дослідження змушувало вчених уточнювати, а деколи і переглядати раніше висловлені гіпотези. Це звичайне явище в науці, яке вказує на прогрес у вирішенні такої складної проблеми.

Загалом викладені різними вченими і в різні часи гіпотези щодо походження лісостепового населення Лівобережної України в епоху раннього заліза можна згрупувати за трьома основними напрямками: 1) автохтонним, 2) міграційним, 3) автохтонно-міграційним.

Автохтонні гіпотези мають свою давню історію. Першим висловив таку думку на початку ХХ ст. О.А. Спіцин.⁹⁹ Серед старожитностей скіфського часу в зоні Українського Лісостепу він виділив київську та полтавську групи пам'яток, вказавши на їх відмінність від пам'яток степової зони, які належали іраномовним скіфам-кочовикам.¹⁰⁰ Етнічно-культурні

корені київської та полтавської груп О.А.Спіцин вбачав в культурах епохи бронзи на цій території.¹⁰¹

Гіпотеза О.А.Спіцина набула досить значного поширення. У руслі автохтонного культурогенезу лівобережних племен висловлювались М.І.Артамонов,¹⁰² Б.М.Граков і Г.І.Мелкокова,¹⁰³ П.Д.Ліберов,¹⁰⁴ С.І.Берестнев.¹⁰⁵ Рациональне зерно в поглядах цих вчених, звичайно, є. Проте останні дослідження переконливо показують, що носіями культури скіфського часу на Лівобережжі були не лише автохтонні племена, але й, прийшли. Тому не дивно, що частина прибічників автохтонної гіпотези переглянула свої погляди.

У протилежному напрямку проблему походження населення Лівобережного Лісостепу вирішували прибічники міграційних гіпотез. Суть їх полягає в тому, що на Лівобережжі на початку раннього залізного віку відбулась зміна населення шляхом витіснення пришельцями автохтонних племен на інші території або повної їх асиміляції. Найбільш палким і послідовним прибічником міграційної гіпотези була В.А.Іллінська. Її погляди почали формуватися ще на початку 50-х рр. У праці, присвяченій аналізу керамічного посуду з поховань в басейні Сули і Псла, автор, спираючись на положення про те, що кераміка є одним з найважливіших етнічних показників при великих історико-культурних зрушень, дійшла висновку, що основу посульсько-донецької культури VI-IV ст. до н.е., яка охоплювала басейн Сули, Псла і Сіверського Дінця, склала культура пізньозрубних племен з півдня басейну Сіверського Дінця.¹⁰⁶ Що ж до басейну Ворскли, то цю область захопили прийшли з Правобережжя племена іншого етносу. У цій праці В.А.Іллінська критикує твердження І.І.Ляпушкіна про те, що населення так званої “ранньозольничної культури” поступово з басейну Ворскли розселилося вздовж берегів річок Сула і Псел. Це було продовженням критичних виступів дослідниці, які вона ще раніше висловила на адресу І.І.Ляпушкіна.¹⁰⁷

Висновки з проблеми походження лівобережного населення В.А.Іллінська підтвердила в своїх наступних працях.¹⁰⁸ Її

заперечував Б.А.Шрамко.¹⁰⁹ Починаючи з 1957 р. В.А.Іллінська остаточно сформулювала своє бачення етногенезу населення в області Лівобережного Придніпров'я. З цього часу вона лише розширює коло аргументів своєї гіпотези, яка узгоджувалася теорією про велику Скіфію в межах степу і лісостепу Східної Європи з єдиною скіфською культурою.¹¹⁰

Найбільш розгорнуто свою концепцію В.А. Іллінська подала в спеціальній статті.¹¹¹ Основний зміст її зводиться до такого:

1. Територія лісостепу Дніпровського Лівобережжя за скіфської доби була охоплена скіфською культурою посульсько-донецького типу, за винятком нижньої та середньої течії Ворскли, куди свою культуру принесли переселенці з Дніпровського лісостепового Правобережжя.

2. Лівобережна культура посульсько-донецького типу за своїм походженням не може бути зв'язана з білогрудівсько-чорноліською культурою Правобережжя. Племена цієї культури в кінці VIII- на початку VII ст. до н.е. проникають лише в басейн Ворскли, а на іншій території Лівобережжя згодом поширюється скіфська культура донецько-посульського типу. З появою останньої в Лівобережному Лісостепі переривається місцева доскіфська лінія розвитку археологічних культур.

3. Поява скіфських пам'яток посульсько-донецького типу відноситься до часу не раніше початку VI ст. до н.е. Їх поява обумовлена проникненням нових, войовничих груп населення, генетична лінія яких веде початок від пізньозрубної культури епохи бронзи в степовій зоні Сіверського Дінця та Причорномор'я, яка була основою формування власне скіфської культури. В лісостепу Лівобережної України скіфська культура з'являється уже в розвиненому стані з характерними рисами в керамічному посуді, прикрасах, предметах озброєння та кінської зброї тощо. У результаті завоювання скіфами Дніпровського Лівобережного лісостепу сталася механічна зміна археологічної культури, а місцеве населення доскіфської доби змушене було потіснитися на північ, в басейн Десни, де згодом сформувалась юхнівська культура.

У своїх наступних наукових працях В.А.Іллінська уточнювала деталі своєї концепції і наводила додаткові аргументи.¹¹² У середині 60-х рр. дослідниця ще раз спеціально звернулась до окресленої раніше проблеми.¹¹³ Нічого принципово нового сказано не було, але автор додала, що проникнення скіфської культури на Лівобережжя було раптовим, широким і масовим, сталося воно десь близько середини VI ст. до н.е.¹¹⁴ В.А.Іллінська вказала на тісний зв'язок ранніх курганів Посулля з пам'ятками келермеського типу на Північному Кавказі, які з'явилися там після завершення скіфських походів у Малу Азію. Посульські кургани ведуть своє походження від південної ранньоскіфської культури кінця VII- першої половини VI ст. до н.е.¹¹⁵

В основу аргументації про етнокультурну спадковість культури посульсько-донецького типу від степових скіфських пам'яток Причорномор'я було покладено дані порівняльного аналізу керамічного комплексу. Але це, як виявилось, стало найбільш вразливим ланцюжком у системі доказів В.А.Іллінської. Сучасні археологічні джерела спростовують твердження дослідниці про появу "скіфської" кераміки на Лівобережжі лише в VI ст. до н.е. При розкопках Східного укріплення Більського городища, а також Книшівського городища на Пслі, виявлено комплекси, які добре датуються VII ст. до н.е., а в них була присутня так звана "скіфська" кераміка.¹¹⁶

Зроблений В.А.Іллінською аналіз кераміки Посулля, до того ж виявив певні протиріччя з її концептуальними поглядами. Наприклад, автор писала: "Незважаючи на певні відмінності скіфської степової кераміки від посульсько- донецької, які полягають в різниці деяких стійких (Підкреслено мною.- П.Г.) елементів орнаменту, обидві групи досить близькі між собою."¹¹⁷ Появу цієї "різниці" В.А.Іллінська пояснила певним впливом, який справили сусідні культури лісостепової зони, зокрема, Правобережжя.¹¹⁸ Але через кілька сторінок читаємо, що "посуд Посульсько-Донецької групи зберігає одні і ті самі риси з середини VI ст. до кінця IV ст до н.е., а може і пізніше... На кожному з етапів розвитку кераміка Правобережжя не знаходить

відповідності на Лівобережжі, особливо в кінці VII-VI ст. до н.е.”¹¹⁹ Цікавий висновок наводиться далі: “Кераміка Ворскли, Сули, Псла та Дінця не дає картини послідовної культурно-хронологічної зміни форм. В один і той же час, починаючи з середини VI ст. до н.е. тут є пам'ятники з різним складом кераміки.”¹²⁰ (Підкреслено мною.- П.Г.). Якому ж висновку вірити, якщо вони суперечать один одному? Очевидно, що це є спробою якось узгодити свої концептуальні положення з реальним станом джерел.

Для посилення своєї аргументації В.А.Іллінська залучає дані гідроніміки, які нібито фіксують на Лівобережжі тривале перебування іраномовного елемента і його велику давність.¹²¹ Гідроніми іраномовного походження в лісостепу Лівобережної України дійсно виявлені спеціалістами,¹²² але їх хронологія і обставини появи остаточно ще не з'ясовані.¹²³

У 70-х роках В.А.Іллінська спеціально не зверталась до проблеми етногенезу лівобережних племен скіфської доби, а лише при нагоді повторювала раніше висловлені положення.¹²⁴ В одній з праць автор уточнює, що VII ст. до н.е. є часом розриву культур бронзового віку і скіфських пам'яток Лівобережного Лісостепу. Вона писала: “З цим періодом тут зв'язані події, які призвели до катастрофічного знищення населення бондари-хінської культури і проникнення сюди землеробсько-скотарських племен скіфської культури, що остаточно утвердили тут своє панування з початку VI ст. до н.е.”¹²⁵ Дослідниця стверджувала, що населення, яке прийшло в Лівобережний Лісостеп з півдня, із Закавказзя, Північного Кавказу та причорноморських степів, принесло «культуру скіфського типу в усіх усталених формах, включаючи поховальний обряд, кераміку, воєнізований вершницький спосіб життя, велику кількість зброї, кінського обладунку, культових наверхш, масову серію виробів у звіриному стилі”¹²⁶. Знову в концепції В.А.Іллінської не зникають протиріччя і натяжки. Дуже важко уявити, щоб народ, який за способом життя традиційно був кочовим, здійснював численні військові загарбницькі походи, мав свою самобутню і яскраву вершницьку матеріальну культуру, зміг за порівняно короткий історичний

період заселити величезні лісостепові простори Лівобережжя, збудувати десятки могутніх фортець, заснувати сотні поселень, а головне – створити розвинену осіло-землеробську культуру. Звертають на себе увагу також коливання хронології у працях В.А.Іллінської, якою вона визначає початок “окупації” лісостепу Лівобережної України скіфами-завойовниками – від VII до середини VI ст. до н.е. Певно, хронологія лівобережних пам'яток підганялась під раніше заготовлену схему.

Новий спалах інтересу В.А.Іллінської до проблеми етногенезу лісостепових племен виник після виходу праць Б.А.Шрамка, в яких він аргументовано ототожнює грандіозне Велике Більське городище на Ворсклі з містом Гелон, описане Геродотом.¹²⁷ Висновки Б.А.Шрамка руйнували концепцію В.А.Іллінської та О.І.Тереножкіна про єдину Велику Скіфію,¹²⁸ яка охоплювала степ і лісостеп Північного Причорномор'я і мала однорідну скіфську культуру. Геродот вказував, що м.Гелон знаходиться на землі буднів (IV, 108-109), яка, за схемою В.А.Іллінської та О.І.Тереножкіна, повинна бути поза межами Скіфії, десь на Дону або в Середньому Поволжі.¹²⁹ В.А.Іллінська опублікувала спеціальну статтю, де повністю заперечує гіпотезу Б.А.Шрамка про місце знаходження Гелона.¹³⁰ До окремих слушних критичних зауважень на адресу концепції Б.А.Шрамка дослідниця, на жаль, не додала нових вагомих аргументів на свою користь, а обмежилась лише повторенням вже раніше висловлених нею положень. Нас у даному випадку найбільше цікавить питання етногенезу лівобережних племен. Головним у системі своїх доказів В.А.Іллінська вважала те, що між культурами пізньої бронзи і пам'ятками скіфського часу на Лівобережжі немає хронологічного зв'язку та територіального співпадання,¹³¹ але останніми дослідженнями підтверджується протилежне.

У книзі В.А.Іллінської і О.І.Тереножкіна, яка вийшла з друку вже після смерті авторів, знову було повторено старі положення їх концепції без доповнення новими аргументами.¹³² Отже, концепція етногенезу народів Дніпровського лісостепового Лівобережжя цього нічим новим не збагатилась, за винятком констатації факту, що найбільш незрозумілим для Лівобережжя

залишається VII ст. до н.е., яке відповідає жаботинському етапові на Правобережжі. Очевидно, на думку названих вчених, у цей час на Лівобережжі проходив процес етнічних перегруповань, пов'язаних з витісненням бондарихінського населення і розселення племен скіфської культури. Як бачимо, В.А.Іллінська і О.І.Тереножкін вже не відстоювали положення про різку і широку механічну зміну населення на початку VI ст. до н.е. в області Лівобережного Лісостепу. Автори писали, що прийшли іраномовні скіфські племена стають панівними на Лівобережжі після закінчення передньоазійських походів - з початку VI ст. до н.е. Скіфи раптово захопили територію Лісостепу на лівому березі Дніпра, і з тих пір Лівобережний Лісостеп був пов'язаний з степовим скіфським світом.¹³³

У схемі В.А.Іллінської щодо етногенезу населення Лівобережжя є значна частина думок, з якими можна погодитись. У першу чергу це те, що в Дніпровському лісостеповому Лівобережжі в ранньоскіфський період дійсно з'являються іраномовні групи населення з культурою скіфського типу, які справили великий вплив на історичну долю автохтонних племен. Але твердження про повне витіснення пришельцями місцевого населення та механічну зміну культур суперечить останнім археологічним дослідженням.

Концепцію етногенезу народів Дніпровського Лівобережжя, запропоновану В.А.Іллінською, практично повністю підтримав Б.О.Рибаков. Він у відомій монографії¹³⁴ переглянув варіанти етнічної карти Скіфії попередників і висунув свій варіант, не обійшовши увагою, звичайно, питання про те, як проходив процес розселення окремих народів, перелік яких дав Геродот. У праці Б.О.Рибакова є багато цінних спостережень і думок. Але сам метод дослідження, який вчений взяв на озброєння, принципово хибний і тому не випадково привів практично до тих же схем, що були й раніше. Суть методу Б.О.Рибакова полягає в тому, що всі дані Геродота треба звести в єдину схему, включивши до неї також і археологічні джерела. Потім матеріали по етнографії Скіфії розчленовуються і розглядаються окремо за виділеними групами.

Після опрацювання знову вводяться в попередню схему для того, щоб “перевірити цією схемою”. У ряді випадків Б.О.Рибаков пропонує застосовувати метод “випереджуючих доказів”, тобто: дослідник повинен довести аналіз всіх окремих питань до кінця і звести після цього в єдину систему, при цьому дозволяючи собі час від часу вводити в схему ті висновки, які попередньо ще не можна довести, але це можливо зробити тоді, коли вже буде готова конструктивна основа схеми.¹³⁵ Така методика хибна тому, що за її допомогою можна довести будь-яку гіпотезу і прийти до бажаних висновків. Вона дозволяє без критичного аналізу брати факти в їх сукупності і, не виділяючи серед них сновні і другорядні, будувати систему доказів. З практичної дослідницької роботи відомо, що при порівняльному аналізі другорядних ознак завжди виявляється більше, тому вони в першу чергу привертають увагу. Б.О.Рибаков діє за схемою “чим більше різноманітних спільних рис між окремими об’єктами дослідження, тим сильніша аргументація доказу про їх близькість чи тотожність», що завжди допомагає прийти до бажаного висновку, але при необхідності (для автора) – можна згадати про принципові відмінності і мати зовсім інший результат.

Свою схему етногенезу і етничну карту Скіфії Б.О.Рибаков неодноразово пропагував в інших своїх працях, окрім уже згаданої монографії.¹³⁶ Що ж до Дніпровського лісостепоного Лівобережжя, то за Б.О.Рибаковим вона виглядає таким чином: на території лісостепоного Лівобережжя в епоху бронзи проживало населення бондарихінської культури, в середовище якого у VIII ст. до н.е. проникли вузьким ареалом вздовж русла Ворскли чорноліські правобережні племена-протослов’яни. Деякий час (до VII ст. до н.е.) носії бондарихінської культури (автохтонне населення) та чорноліської культури (переселенці з Правобережжя) проживали на території лівого берега Дніпра спільно, по-сусідськи. Згодом у середовище бондарихінців в першій половині VI ст. до н.е. просунулись і захопили їх землі іраномовні, близькі родичі скіфів, племена гелонів.¹³⁷ Б.О.Рибаков

пише: “Бондарихінців, очевидно, частково було асимільовано, а частково вони відійшли на північ, за Сейм, перейшовши із лісостепу в лісову зону деснянського Полісся, утворивши там культуру, відому нам під іменем юхнівська”.¹³⁸ Дивно, що автор “не помітив” того факту, що бондарихінська культура доживає лише до початку-середини VII ст. до н.е. Правда сторінкою раніше він був з цим згоден. Отже, виходить, що іраномовні завойовники витіснили і асимілювали на Лівобережжі тих, кого там вже не існувало? Б.О.Рибаків без критичного підходу прийняв схему В.А.Іллінської, яка бачила вказаний недолік у своїй гіпотезі і пояснювала це “запустінням” природно багатого для життя лісостепу Лівобережжя майже на ціле століття. Побачив його і Б.О.Рибаків і далі вніс поправку: вторгнення завойовників-гелонів на Лівобережжя сталося в VII ст. до н.е.,¹³⁵ цим хронологічно з’єднавши бондарихінську і скіфську культури. Ця поправка не знімає всіх питань і не додає переконливості запропонованій гіпотезі тому, що веде за собою нові проблеми в хронології, які руйнують інші складові раніше збудованої схеми, яка видається переконливою лише на перший погляд.

Наприклад, Б.О.Рибаків підтримав гіпотезу В.А.Іллінської про походження юхнівської культури.¹⁴⁰ Насправді нащадки носіїв бондарихівської культури могли лише брати участь у формуванні юхнівської культури,¹⁴¹ але в цілому ця культура сформувалась лише в VI-V ст до н.е.¹⁴² На багатьох поселеннях Курського Посейм’я культурний шар юхнівської культури перекриває шари з типовою для скіфської доби лівобережною керамікою. На думку дослідниці цього регіону Г.І.Пузікової, починаючи з VI ст. до н.е. в багатьох місцевих городищах проживало населення, яке відноситься до групи лісостепових культур скіфського часу на Лівобережній Україні. В середині V ст. до н.е. автохтонне населення під натиском юхнівських племен змушене було залишити свої обжиті місця і відійти на південь,¹⁴³ а юхновці дійшли аж до басейну Псла.¹⁴⁴ Отже, конкретна історико-культурна ситуація відносин між бондарихінською і юхнівською

культурами немає такого простого вирішення, як це здавалося В.А.Іллінській та Б.О.Рибакову.

З міграційних позицій розглядав етногенез населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя і П.Д.Ліберов. Він вважав, що в басейн Сули в середині VI ст. до н.е. проникають іраномовні племена з території басейну Сіверського Дінця.¹⁴⁵ Подібної думки дотримувався М.І.Артаманов.¹⁴⁶ Походження культури скіфської доби в області Лівобережного Лісостепу шляхом переселення частини населення з Правобережжя, а потім розселенням його по всьому Лівобережжі, пояснювали в свій час І.І.Ляпушкін¹⁴⁷ та Б.А.Шрамко.¹⁴⁸

Автохтонна і міграційна теорії етногенезу народів Українського Лівобережного лісостепу виникли, звичайно, на основі численних наукових фактів. Інша справа, що автори цих гіпотез були в полоні одного напрямку розв'язання проблеми і не бачили, чи не хотіли бачити, інші шляхи, які теж мали під собою ґрунтовну джерельну базу. На початку 70-х рр., коли відбулося значне поповнення археологічних джерел, досліджених сучасними методами, розпочалося переосмислення старих теорій. Критично переоцінюється зроблене попередниками і розробляються нові підходи у вирішенні цієї складної проблеми. Умовно нові гіпотези можна об'єднати під назвою автохтонно-міграційні.

Переконаним прибічником цього напрямку виступає Б.А.Шрамко. Він вважає, що протягом епохи бронзи і раннього заліза місцева генетична лінія на Дніпровському лісостеповому Лівобережжі не переривається, а продовжує розвиватися в скіфський період, зазнаючи культурних впливів від сусідніх народів. Культура скіфської доби в Лівобережному Лісостепі сформувалася в результаті складних етнокультурних процесів. Підґрунтям її була бондарихінська культура при певній участі зрубних лісостепових племен, а також переселенців з Дніпровського Правобережжя та Північного Кавказу.¹⁴⁹

Найбільш системно своє бачення етногенезу населення Лівобережної України в VII-III ст. до н.е. Б.А.Шрамко виклав в своїй останній монографії.¹⁵⁰ Автор вважає, що у перед-

скіфський час на більшій частині території лісостепу в межиріччі Дніпра і Дону проживало корінне населення, репрезентоване бондарихінською та пізньозрубною культурами.¹⁵¹ У VIII - на початку VII ст. до н.е. в басейн Ворскли проникли переселенці культури ранньожаботинського типу, які потім взяли участь у формуванні культури лісостепових землеробів в басейнах Псла, Сули, Сіверського Дінця і частково Сейму, а пізніше і Середнього Дону. Процес формування лісостепової культури скіфської доби на Лівобережжі був складним. У ньому було задіяне населення, яке походить від пізньозрубної (кіммерійської) і бондарихінської культур, а також переселенці з Кавказу - меланхлени і гелони.¹⁵² Ніякої перерви в заселенні Лівобережного Лісостепу не було і землі тут ніколи не пустували. Скіфський вплив тут відчувається з VI ст. до н.е., як і в інших районах Українського Лісостепу. Сформована на той час місцева землеробська культура зберігає свої основні риси протягом всього скіфського часу.¹⁵³ На Лівобережжі скіфи захопили зручні для скотарства землі вздовж Дніпра. Вони не мали значного впливу на своєрідну культуру нескіфських племен, коріння яких тягнеться до місцевих культур бронзового віку.¹⁵⁴ Автохтонна (будінська) частина населення змішалась в територіальній общині з південними пришельцями – гелонами.¹⁵⁵

У своїх доказах Б.А.Шрамко спирається насамперед на об'єктивні археологічні джерела (звичайно, не ігноруючи і писемні), що робить його концепцію найбільш переконливою на сьогоднішній день. Погляди Б.А.Шрамка з цієї проблеми поділяють і інші науковці,¹⁵⁶ хоча в окремих випадках висловлено критичні зауваження і свої думки.

Певного часу автохтонно-міграційну гіпотезу висував М.І.Артамонов. Він вважав, що з правого берега Дніпра на Полтавщину, в країну будівнів-протослов'ян, пересилились племена гелонів, які заснували в середній течії Ворскли місто Гелон-Більське городище. У чужому середовищі гелони не могли довго зберігати свою самобутність і повинні були розчинитися в

будінському етнічному масиві.¹⁵⁷ Приблизно в такому ж руслі висловлювався в середині 70-х років Б.А.Шрамко.¹⁵⁸ Цю точку зору також поділяла А.О.Моруженко.¹⁵⁹

В автохтонно-міграційному руслі розглядає історію Лівобережного Лісостепу В.Ю.Мурзін. Він вважає, що переміщення основного ядра скіфських племен із степів Північного Кавказу в Нижнє Придніпров'я проходило через східні райони Українського Лісостепу, тобто через Лівобережжя. Скіфи, на думку В.Ю.Мурзіна, підкорили місцеві племена і включили їх землі до своєї держави в межах степу і лісостепу Північного Причорномор'я. Період концентрації скіфського населення на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя був досить нетривалим і охоплював VI ст. до н.е. Протягом всього часу панування скіфів в степах Північного Причорномор'я вони тримали під контролем пролягаючі через їхню територію торговельні шляхи, що вели з Лісостепу до античних поселень на чорноморському узбережжі, а також здійснювали колективну експлуатацію лісостепових землеробів.¹⁶⁰ Теза В.Ю.Мурзіна про входження Лісостепу до складу скіфської держави в VI ст. до н.е. суперечить даним писемних джерел. З "Історії" Геродота відомо, що на час скіфо-перської війни в кінці VI ст. до н.е. сусідні народи скіфів були незалежними, з чим треба було рахуватися самим скіфам (IV, 102, 118-120, 125).

Етнічна приналежність населення лісостепу зони Лівобережної України найчастіше трактувалась дослідниками на основі тієї концепції, за якою вони розглядали Скіфію як історичне явище. Наприклад, окремі науковці бондаринську культуру відносять до угрофінської мовної групи населення Східної Європи.¹⁶¹ Б.А.Шрамко вважає, що будіни, які проживали в лісостеповому межиріччі Дніпра і Дону в скіфську епоху належали до балтської мовної групи.¹⁶² Отже, однозначно цю проблему ще не вирішено.

Локалізація конкретного народу чи народів на лівому березі Дніпра, перелік яких наводить Геродот на теренах Скіфії та її околиць, викликає значні труднощі. В історіографії відомі десятки

варіантів етнічної карти Скіфії, але жодна з них не знайшла повної підтримки.

На прикладі басейну Псла можна спостерігати величезний діапазон точок зору з приводу етнічної приналежності місцевого населення, тобто ототожнення його з одним чи двома народами, яких називає Геродот на території Північного Причорномор'я. На думку вчених лісостепову частину басейну р. Псел та більшу частину Лівобережжя в епоху раннього заліза населяли: - іраномовні скіфи,¹⁶³ скіфи-орачі,¹⁶⁴ скіфи-землероби,¹⁶⁵ нескіфські племена,¹⁶⁶ будіни,¹⁶⁷ гелони,¹⁶⁸ будіни і гелони,¹⁶⁹ андрофаги,¹⁷⁰ меланхлени,¹⁷¹ неври.¹⁷²

Аналіз поглядів науковців на проблему етнографії Лісостепової Скіфії потребує окремого спеціального дослідження. На сьогоднішній день найбільш переконливою видається етнічна карта Лівобережної України скіфської доби, яку запропонував Б.А.Шрамко, згідно з якою лісостеп Дніпровського Лівобережжя населяли племена будінів і гелонів.¹⁷³

ПРИМІТКИ:

¹ Гавриш П.А. К вопросу об изучении памятников скифского времени в бассейне Псла //Проблемы археологии Сумщины: Тезисы докл. обл. науч.-практ. конф.– Сумы, 1989.–С.52-53; його ж. Історія вивчення пам'яток скіфського часу в басейні р.Псел //Питання археології Сумщини.– Суми, 1990.–С.50-60.

² Яблоновский Ал. Левобережная Украина в XV–XVII ст. //Киевская старина.–1896.–Т.53.–Апрель.–С.95.

³ Книга Большому чертежу.– Москва, 1950.–С.109,186.

⁴ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.– Київ, 1991.–С.87.

⁵ Историко-статистическое описание Харьковской епархии.– Отд. III.– Москва, 1857.–С.513-514.

⁶ Дмитриюков А. Городища и курганы, находящиеся в Суджакском и Рыльском уездах //Вестник Русск. Географ. Общества.– Ч.П.– Кн.4.– Санкт-Петербург, 1854.–С.26-37.

⁷ Щавелев С.П. Вклад Д.Я.Самоковасова в изучение и охрану древностей Полтавской губернии //100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Матеріали ювілейної наук.конф.– Археологія

Полтавщини.—Ч.2.—Полтава,1991.—С.12; його ж. Д.Я.Самоквасов: заповіт археолога //Археологія.—1991.—№1.—С.104; його ж. Первый опыт массового учета археологических памятников в России (анкета Д.Я.Самоквасова 1872-1873 гг. и ее результаты) //СА.—1992.—№1.—С.255-256.

⁸ Щавелев С.П. Первый опыт массового учета...—С.257,260.

⁹ Указатель городищ, курганов и других древних земляных насыпей в Курской губернии //Труды Курского статистического комитета.—Вып.IV.—Курск,1874.—С.155-176; Тихомиров И. Заметка о курганах в Суджакском уезде //Там само.С.151-153.

¹⁰ Щавелев С.П. Вклад Д.Я.Самоквасова в изучение...— С.12-13.

¹¹ Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии (Сборник топографических сведений).— Полтава,1917.

¹² Там само.—С.2.

¹³ Самоквасов Д.Я. Северянские курганы и их значение для истории // Труды III Археол. съезда в России—Т.1.—Киев,1878.—С.200.

¹⁴ Самоквасов Д.Я. Историческое значение городищ //Там само.—С.229-231.

¹⁵ Самоквасов Д.Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам.— Москва,1908.—С.26.

¹⁶ Сосновский К.П. Городища и курганы в бассейне верхнего течения Псла в пределах Обоянского уезда, Курской губернии //Труды КГУАК.—Вып.1.—Курск,1911.—С.299-320,+ 6 табл.,карта.

¹⁷ Там само.—С.308,309,311,315-317.

¹⁸ Багалея Д.И. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии //Труды XII АС.—Т.1.—Москва,1905.—С.71.

¹⁹ Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр.Псла и Ворсклы //Труды XIII АС.—Т.1.—Москва,1907.—С.158-170.

²⁰ Там само.—С.168.

²¹ Бобринский А.А. Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском уезде Полтавской губернии, окрестностях с.Глинища, и на границе губерний Полтавской и Харьковской //ОАК за 1895 г.—Санкт-Петербург,1897.—С.125-128.

²² Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі.—Київ,1967.—С.5.

²³ Журнал раскопок И.Е.Брандесбурга (1888-1902).—Санкт-Петербург,1908.—С.160-161; Хвойко В.В. Раскопка могильника при

- с.Броварки Гадяцького уезда, Полтавской губ. //Труды Московского археол. общества.–Т.20.–Вып.2.–Москва,1904.–С.40-48.
- ²⁴ Ильинская В.А. Памятники скифского времени в бассейне р.Псел //СА.–1957.–№27.–С.234-241; Галанина Л.К. Скифские древности Поднепровья (Эрмитажная коллекция Н.Е.Брандебурга).–Москва,1977 (САИ.Вып.ДІ–33).–С.9,50-55.–Табл.28-30.
- ²⁵ Хвойко В.В. Раскопка могильника при с.Броварки...–С.40-42.
- ²⁶ Хвойко В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их доисторические времена.–Киев,1913.–С.35.
- ²⁷ Щавелев С.П. Вклад Д.Я.Самоковасова в изучение...–С.14,16; його ж. Українська археологія в листуванні Д.Я.Самоковасова //Археологія.–1994.–№1.–С.126.
- ²⁸ Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде. Полтавской губернии в 1906 г. //Труды XIV АС.–Т.III.–Москва,1911.–С.144.
- ²⁹ Фукс М. Про городища скитської доби на Харківщині //Записки ВУАК.–Т.1.–Київ,1931.–С.1-112.
- ³⁰ Там само.–С.106
- ³¹ Ильинская В.А. Отчет о работе Левобережной среднеднепровской экспедиции Института археологии АН УССР в 1954 г.– НА ІА НАН України.–Фонд експедицій.–Справа №1954/5.–Арк.2.
- ³² Ляпушкін І.І. Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції 1947-1948 рр. //АП.–1952.–Т.III.–С.301.
- ³³ Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа //МИА.–1961.–№104.–С.18-145.
- ³⁴ Там само.–С.18-145.
- ³⁵ Там само.–С.15.
- ³⁶ Ильинская В.А. Памятники скифского времени в бассейне р.Псел.–С.243-248,рис.5.
- ³⁷ Ильинская В.А. Отчет о работе... в 1954 г.–Арк.4.
- ³⁸ Ильинская В.А. Памятники скифского времени в бассейне р.Псел.–С.241-242.
- ³⁹ Ильинская В.А. Разведка в Днепровском Левобережье //АИУ в 1965-1966 гг.–Киев, 1967.–С.196-200.
- ⁴⁰ Мурзин В.Ю. Раскопки курганов в Полтавской области //АО 1979 г.–Москва, 1980.–С.312.
- ⁴¹ Луговая Л.Н. Работы Полтавского краеведческого музея //АО 1981 г.–Москва,1983.–С.83-284; Кулатова И.Н. Курганы скифского времени у с.Васильевка //Киммерийцы и скифы: Тезисы докл.

Всесоюз. семинара.—Ч.2.—Кировоград,1987.—С.6-8; Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б. Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла.— Москва, Полтава,1993.—С.61-82.

⁴² В ряді публікацій Б.А.Шрамка та Ю.М.Бойка річка Суха Грунь помилково вважається за праву притоку Ворскли, але насправді Суха Грунь належить до сточища Псла.

⁴³ Бойко Ю.Н. Исследования в бассейне р.Ворскла //АО 1983 г.—Москва, 1985.—С.261-262; його ж. Исследования в бассейне Ворсклы //АО 1984 г.—Москва,1986.—С.215-216.

⁴⁴ Кулатова І.М. Нова поховальна пам'ятка ранньоскифського часу на Середньому Пслі //Тези доповідей і повідомлень Першої Полтавської наук.конф. з історичного краєзнавства.—Полтава,1989.—С.105-106; Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б. Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла.—С.83-89.

⁴⁵ Мельниковська О.М. Юхнівська культура //Перша Чернігівська обл.конф. з історичного краєзнавства: Тези доповідей.—Чернігів,1985.—С.89; Тихомиров Н.А., Щеглова О.А. Разведки и раскопки у с.Гочево //АО 1986 г.—Москва,1988.—С.94-95.

⁴⁶ Журко А.И. Археологические разведки и раскопки на Сумщине в 1986-1988 гг. //Проблемы археологии Сумщины: Тезисы докл. обл. научт.-практ. конф.—Сумы, 1989.—С.61-62; його ж. Некоторые итоги археологических исследований на Сумщине в 1986-1988 гг. //Питання археології Сумщини.—Сумы,1990.—С.69-73.

⁴⁷ Звагельский В.Б., Белинская Л.И., Радько А.В., Приймак В.В. Отчет о полевых исследованиях секции археологии Сумской областной организации Украинского общества охраны памятников истории и культуры в 1987 г. — НА ІА НАН України.—Фонд експедицій.—Справа №1987/132.—Арк.5-6.

⁴⁸ Гавриш П.А. Археологические исследования в междуречье Псла и Ворсклы в ходе работы над “Сводом памятников истории и культуры” //Первая Всесоюзн. конф. по историческому краеведению: Тезисы докл. и сообщ.—Киев,1987.—С.248; його ж. Новые поселения скифского времени на Полтавщине //Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Обл. научн.-практ. семинар: Тезисы докл. и сообщ.—Полтава,1988.—С.27-28; його ж. Разведки в бассейне р.Грунь-Ташань //АО 1986 г.—Москва,1988.—С.267-268; його ж. Новые поселения скифского времени на Сумщине //Тезисы докл. и сообщ. Первой Сумской обл. научн. историко-

краеведческой конф.—Сумы,1990,—С.19-20.

⁴⁹ Гавриш П.А. Новые поселения скифского времени на Полтавщине.—С.27-28; його ж. Керамическая посуда с поселения скифского времени у с.Саранчевка //Охрана и исследования памятников археологии Полтавщины. Второй обл научн.-практ. семинар: Тезисы докл. и сообщ.—Полтава,1989.—С.49-52.

⁵⁰ Гавриш П.А. Городище скифского времени у с.Кнышовка // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл. наук.-практ. семінар: Тези доповідей.—Полтава,1990.—С.134-137; його ж. Нові археологічні дослідження Книшівського городища скіфського часу на Пслі //100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Матеріали ювілейної наук.конф.— Археологія Полтавщини. Ч.2.—Полтава,1991.—С.63-65; його ж. Житла Книшівського городища //Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею.—Вип.1.—Полтава,1992.—С.57-58; його ж. Краткие итоги исследований Кнышовского городища скифского времени на Псле //История и археология Слободской Украины: Тезисы докл. Всеукраинской науч.-практ. конф.—Харьков,1992.—С.97-99; його ж. Дослідження Книшівського городища скіфського часу на Пслі //Археологічні дослідження в Україні 1991 року.—Луцьк,1993.—С.21-22,142; його ж. Розкопки Книшівського городища на Пслі // Археологічні дослідження на Україні 1992 р.—Київ,1993.—С.43-45,154-155, рис.12-13; його ж. Колодязь скіфської доби на Полтавщині //Третя Полтавська наук. конф. з історичного краєзнавства: Матеріали.—Полтава,1994.—С.18-22; його ж. Деталі кінської збруї в матеріалах розкопок Книшівського городища // Полтавський археологічний збірник.—Ч.3.—Полтава,1995.—С.148-152; його ж. Бронзова антична монета з Книшівського городища // Там само.—С.155-157; його ж. Антична монета зі скіфського городища лісостепової Скіфії //Археологія.—1995.—№2.—С.135-137; його ж. Дослідження в Книшівському городищі //Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи.—Полтава,1996.—С.250-258; його ж. Населення скіфського часу басейну Середнього Псла: Автореф. дис... канд. іст. наук.—Київ,1996.

⁵¹ Гавриш П.Я. Оборонні споруди Книшівського городища //Тези доповідей і повідомлень Другої Полтавської нак. конф. з істор. краєзнавства.—Полтава,1991.—С.75-77.

⁵² Гавриш П.Я. Дослідження в Книшівському городищі.—С.257.

⁵³ Там само.—С.257-258.

⁵⁴ Гавриш П.Я. Розкопки курганів скифського часу біля с.Броварки на Полтавщині //Археологічний літопис Лівобережної України.— Число 1-2.—Полтава,1998.—С.29-37

⁵⁵ Скржинская М.В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье.—Киев,1991.—С.7.

⁵⁶ Стрижак О.С. Етнонімія Геродотової Скіфії.—Київ,1991.

⁵⁷ Там само.—С.96-132.

⁵⁸ Там само.—С.57-96.

⁵⁹ Брайчевский М.Ю. В.П.Петров — учений-универсал //Археологія.— 1990.—№3.—С.95-100.

⁶⁰ Ильинская В.А. Керамика скифских погребений Посулья //ВССА.— Москва,1954.—С.168-185.

⁶¹ Граков Б.Н. Основные культуры скифского времени в Причерноморье и в лесостепной зоне //Доклады научн. конф. Института археологии.—Киев,1953.—С.164.

⁶² Ильинская В.А. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел.—С.232-249.

⁶³ Там само.—С.248.

⁶⁴ Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII-IV вв. до н.э.— Киев,1983—С.366.

⁶⁵ Петренко В.Г. Локальные группы скифообразной культуры лесостепи Восточной Европы //Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время.—Москва,1989.—С.77.

⁶⁶ Моруженко А.А. Историко-культурная общность лесостепных племен междуречья Днестра и Дона в скифское время //СА.—1989.— № 4.—С.30-31.

⁶⁷ Моруженко А.А. История населения лесостепного междуречья Днестра и Дона в скифское время: Автореф. дис... докт. ист. наук.— Киев,1989; її ж. Историко-культурная общность лесостепных племен...—С.25-40.

⁶⁸ Бойко Ю.Н. Системный подход к изучению общественного развития населения Днепровского лесостепного Левобережья в VII-III вв. до н.э. //Вестник ХГУ.—1985.—№268.—С.83-89.

⁶⁹ Бойко Ю.Н. Социальный состав населения бассейна р.Ворсклы в скифское время (VII-III вв. до н.э.): Автореф. дис... канд. ист. наук.— Москва,1986.

⁷⁰ Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон).— Киев,1987.—С.14.

- ⁷¹ **Бойко Ю.Н.** Системный подход к изучению...—С.84.
- ⁷² **Там само.**—С.86.
- ⁷³ **Там само.**—С.87.
- ⁷⁴ **Ковпаненко Г.Т.** Племена скифського часу на Ворсклі.—Київ, 1967.
- ⁷⁵ **Андриенко В.П.** Раскопки поселения у с.Олефирщина //АО 1974 г.—Москва, 1975.—С.248; **його ж.** О самых древних комплексах поселения Пожарная Балка //Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе.—Донецк, 1989.—С.141-143; **його ж.** Комплекс начала скифского времени на поселении Пожарная Балка (раскоп 11) //Донецкий археологический сборник.—Вып.1.—Донецк, 1992.—С.73-88; **його ж.** О находках бронзовых стремявидных удил на поселении Пожарная Балка // Киммерийцы и скифы: Тезисы докл. междунар. науч. конф.—Мелитополь, 1992.—С.8-9; **його ж.** Булавки с поселения у с. Пожарная Балка //Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи.—Полтава, 1996.—С.353-358; **Моруженко А.А.** Итоги исследования у с.Лихачевка //Всесоюзн. археол. конф. “Достижение советской археологии в XI пятилетке”: Тезисы докл.—Баку, 1985.—С.252-254; **Гавриш П.А.** Археологические исследования в междуречьях Псла и Ворсклы...—С.284; **його ж.** Новые поселения скифского времени на Полтавщине.—С.27-28; **його ж.** Керамическая посуда с поселения скифского времени у с. Саранчевка.—С.49-52; **Гейко А.В., Гавриш П.А.** Поселения VII-VI вв. до н.э. у с.Шевченки // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Обл. науч.-практ. семинар: Тезисы докл. и сообщ.—Полтава, 1998.—С.31 та інші праці.
- ⁷⁶ **Моруженко А.А.** Раскопки городищ у сел Каменка и Сосонка // АО 1968 г.—Москва, 1969.—С.275-276.
- ⁷⁷ **Моруженко А.А.** Исследования в бассейне Ворсклы //АО 1969 г.—Москва, 1970.—С.245-246.
- ⁷⁸ **Моруженко А.А.** К вопросу о памятниках раннего железного века в бассейне р.Ворсклы //СА.—1988.—№1.—С.33-52.
- ⁷⁹ **Радзиевская В.Е.** Основные итоги раскопок Коломакского городища //История и археология Слободской Украины: Тезисы докл. и сообщ. Всеукраинской конф.—Харьков, 1992.—С.177-179.
- ⁸⁰ **Шрамко Б.А.** Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности.—Киев, 1973.—С.82-112; **його ж.** Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей //Археологический сборник

Гос.Эрмитажа.—1983.—Вып.23.—С.73-82.

⁸¹ **Моруженко А.А.** К вопросу о памятниках раннего железного века в бассейне Ворсклы //150 лет Одесскому археол. музею АН УССР: Тезисы докл. юбилейн. конф.—Киев,1975.—С.86-87.

⁸² **Моруженко А.А.** Историко-культурная общность лесостепных племен...—С.34.

⁸³ **Бойко Ю.Н.** Системный подход к изучению...—С.87.

⁸⁴ **Шрамко Б.А.** Восточное укрепление Бельского городища.—С.96-97; **його ж.** Бельское городище скифской эпохи...—С.33.

⁸⁵ **Шрамко Б.А.** Крепость скифской эпохи у с. Бельск – город Гелон // Скифский мир.—Киев,1975.—С.15-116.

⁸⁶ **Ильинская В.А.** Может ли Бельское городище быть городом Гелоном //Скифы и сарматы.—Киев,1977.—С.78-79.

⁸⁷ **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи...—С.33.

⁸⁸ **Там само.**—С.31, рис.8.

⁸⁹ **Мурзин В.Ю.** Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса.—Киев,1990.—С.53.

⁹⁰ **Мурзин В.Ю.** Скифская архаика Северного Причерноморья.—Киев,1984.—С.46-47.

⁹¹ **Мурзин В.Ю.** Происхождение скифов...—С.60.

⁹² **Моруженко А.А.** Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья VII-III вв. до н.э. //СА.—1985.—№1.—С.174.

⁹³ **Гавриш П.А.** Некоторые вопросы ранней истории населения среднего течения Псла в скифское время //Киммерийцы и скифы: Тезисы докл.Междунар.научн.конф.—Мелитополь,1992.—С.25.

⁹⁴ **Бойко Ю.Н.** Системный подход к изучению...—С.87.

⁹⁵ **Гавриш П.Я., Гейко А.В.** Городища скіфського часу на Полтавщині //Тези доповідей і повідомлень Першої Полтавської наук.конф. з історичного краєзнавства.—Полтава,1989.—С.107.

⁹⁶ **Бойко Ю.Н.** Системный подход к изучению...—С.87.

⁹⁷ **Гавриш П.А.** Краткие итоги исследований Кнышовского городища скифского времени на Псле.—С.97-99; **його ж.** Населення скіфського часу басейну Середнього Псла.—С.12-20; **його ж.** Дослідження в Книшівському городищі.—С.250-258 та інші праці.

⁹⁸ **Гавриш П.Я.** Житла Книшівського городища,—С.57-68.

⁹⁹ **Спицын А.А.** Курганы скифов-пахарей //ИАК.—1918.—Вып.65.—С.87-143.

¹⁰⁰ **Там само.**—С.87.

¹⁰¹ **Там само.**—С.143.

- ¹⁰² Артамонов М.И. Вопросы истории скифов в советской науке // ВДИ—1947.—№3.—С.76.
- ¹⁰³ Граков Б.Н., Мелюкова А.И. Об эстетических и культурных различиях в степных и лесостепных областях европейской части СССР в скифское время // ВССА.—Москва, 1954.—С.89; Граков Б.Н. Скифы.—Москва, 1971.—С.134.
- ¹⁰⁴ Либеров П.Д. Памятники скифского времени бассейна Северского Донца // МИА.—1962.—№113.—С.71,74,76.
- ¹⁰⁵ Берестнев С.И. О заключительном периоде срубной культуры в лесостепном Левобережье Украины // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тезисы докл. респ. конф. молодых ученых.—Киев, 1981.—С.49; його ж. О погребениях предскифского периода в левобережной лесостепи Украины // Проблемы археологии Поднепровья.—Днепропетровск, 1985.—С.106.
- ¹⁰⁶ Ильинская В.А. Керамика скифских погребений Посулья // ВССА.—Москва, 1954.—С.182-185.
- ¹⁰⁷ Ильинская В.А. По поводу так называемой “зольничной культуры” // КСИИМК.—1950.—Вып. XXIV.—С.142-146.
- ¹⁰⁸ Ильинская В.А. О происхождении культур раннежелезного века в лесостепном Левобережье // КСИА АН УССР.—1955.—№4.—С.108.
- ¹⁰⁹ Шрамко Б.А. Досягнення радянських археологів в галузі вивчення племен Скіфії // Учені записки Харків. ун-ту.—Істор. фак-т.—1957.—Т.89.—Вип.6.—С.440.
- ¹¹⁰ Іллінська В.А., Тереножкін О.І. Скіфський період // Археологія Української РСР. В трьох томах.—Том другий. Скіфо-сарматська та антична археологія.—Київ, 1971.—С.37-39.
- ¹¹¹ Ильинская В.А. О происхождении культур раннего железного века на левобережье Среднего Днепра // КСИИМК.—1957.—Вып.70.—С.14-27.
- ¹¹² Іллінська В.А. Нові дані про пам'ятки доби бронзи в Лівобережному лісостепу // Археологія.—1957.—Т.10—С.50,62-63; її ж. Бондарихинская культура бронзового века // СА.—1961.—№1.—С.44-45; її ж. Кургани скіфського часу Посульсько-Донецького Лісостепу // Археологія.—1962.—Т.14.—С.75; її ж. Восточная часть украинской лесостепи в скифское время // Тезисы докладов советской делегации на Международном конгрессе славянской археологии.—Москва, 1965.—С.26-28; її ж. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья).—Киев, 1968.—С.174;

- II ж. Некоторые вопросы генезиса юхновской культуры //СА.–1969.–№2.–С.85-102.
- ¹¹³ Іллінська В.А. Про походження та етнічні зв'язки культури Посульсько-Донецького Лісостепу //Археологія.–1966.–Т.20.–С.58-92.
- ¹¹⁴ Там само.–С.60.
- ¹¹⁵ Там само.–С.61-68.
- ¹¹⁶ Шрамко Б.А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища...–С.73; Гавриш П.Я. Населення скіфського часу басейну Середнього Псла.–12.
- ¹¹⁷ Іллінська В.А. Про походження та етнічні зв'язки...–С.77.
- ¹¹⁸ Там само.
- ¹¹⁹ Там само.–С.83.
- ¹²⁰ Там само.–С.87.
- ¹²¹ Там само.–С.88-90.
- ¹²² Торопов В.И., Трубачев О.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья.–Москва, 1962.–С.229-245; Седов В.В. Балто-иранский контакт в Днепровском Левобережье //СА.–1065.–№4.–С.52-62; Трубачев О.Н. Названия рек Правобережной Украины.–Москва, 1968.–С.216-218.
- ¹²³ Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы.–Киев, 1982.–С.208.
- ¹²⁴ Іллінська В.А. Андрофаги, меланхлени, будини або скіфи // Археологія.–1970.–Т.ХХІІІ.–С.37; II ж. Раннескифские курганы бассейна р.Тясмин.–Киев, 1975.–С.178-179.
- ¹²⁵ Ильинская В.А. Раннескифские курганы...–С.178.
- ¹²⁶ Там само.
- ¹²⁷ Шрамко Б.А. Восточное укрепление Бельского городища.–С.82-112; його ж. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелонно-будинская проблема //СА.–1975.–№1.–С.65-84; його ж. Крепость скифской эпохи у с. Бельск – город Гелон.–С.94-132.
- ¹²⁸ Іллінська В.А., Тереножкін О.І. Скіфський період.–С.34-37.
- ¹²⁹ Там само.–С.36.
- ¹³⁰ Ильинская В.А. Может ли Бельское городище быть городом Гелоном //Скифы и сарматы.–Киев, 1977.–С.73-95.
- ¹³¹ Там само.–С.82-84.
- ¹³² Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII-IV вв. до н.э.–Киев, 1983.–С.10, 13, 229, 307-308, 345-349.

- ¹³³ Там само.—С.307-308.
- ¹³⁴ Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия.—Москва, 1979.
- ¹³⁵ Там само.—С.16.
- ¹³⁶ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв.—Москва, 1982.—С.20-26; його ж. Язычество древних славян.—Москва, 1981.—С.328-329; його ж. Из истории культуры Древней Руси. Исследования и заметки.—Москва, 1982.—С.25-26,33 та інші праці.
- ¹³⁷ Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия.—С.163-164,183.
- ¹³⁸ Там само.—С.163.
- ¹³⁹ Там само.—С.164.
- ¹⁴⁰ Ильинская В.А. Некоторые вопросы генезиса юхновской культуры //СА.—1969.—№2.—С.85-102.
- ¹⁴¹ Буйнов Ю.В. Поселення бондарихінської культури //Вісник Харків. ун-ту.—№182.—Історія.Вип.ІІ.—Харків, 1979.—С.89.
- ¹⁴² Мельниковская О.Н. Исследования памятников юхновской культуры на Украине (1965-1968) // Матеріали XIII конф. Інституту археології АН УРСР.—Київ, 1972.—С.165-170.
- ¹⁴³ Пузикова А.И. Марицкое городище в Посеймье VI-V вв. до н.э.—Москва, 1981.—С.100-101.
- ¹⁴⁴ Мельниковская О.М. Юхнівська культура //Перша Чернігівська обл.конф. з історичного краєзнавства: Тези доповідей.—Чернігів, 1985.—С.89; Тихомиров Н.А., Щеглова О.А. Разведки/и раскопки у с.Гочево //АО 1986 г.—Москва, 1988.—С.94-95.
- ¹⁴⁵ Либеров П.Д. Хронология памятников Поднепровья скифского времени //ВССА.—Москва, 1954.—С.165.
- ¹⁴⁶ Артамонов М.И. Гелоны, агафирсы и сигины //Проблемы отечественной и всеобщей истории. Сб.статей.Вип.2.—Ленинград, 1973.—С.4-6; його ж. Киммерийцы и скифы.—Ленинград, 1974.—С.83,89-90.
- ¹⁴⁷ Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа //МИА.—1961.—№104.—С.29,48.
- ¹⁴⁸ Шрамко Б.А. Древности Северского Донца.—Харьков, 1962.—С.83,89-90.
- ¹⁴⁹ Шрамко Б.А. К вопросу о значении культурно-хозяйственных

особенностей степной и лесостепной Скифии // Проблемы скифской археологии (МИА. №177).—Москва, 1971.—С.100; **його ж.** Походження племен раннього залізного віку на території лісостепового Лівобережжя України // Питання історії народів СРСР.—Вип.14.—Харків, 1972.—С.153-163; **його ж.** Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелано-будинская проблема.—С.82-83; **його ж.** Крепость скифской эпохи у с.Бельск — город Гелон.—С.119-120, 125-128; **його ж.** Киммерийский вклад в культуру скифской эпохи // Проблемы эпохи бронзы Юга Восточной Европы: Тезисы докл. конф.—Донецк, 1979.—С.12; **його ж.** Обговорення нової концепції передісторії Київської Русі академіка Б.О.Рибакова // УІЖ,—1981.—№10.—С.41-43; **його ж.** Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей.—С.89-91; **його ж.** Культурные скульптуры Гелона // Археологические памятники Юго-Восточной Европы.—Курск, 1985.—С.30; **його ж.** Культурно-исторические связи древнего населения Полтавской области в раннем железном веке // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй обл. науч.-практ. семинар: Тезисы докл. и сообщ.—Полтава, 1989.—С.41-44; **його ж.** Гелони на Кавказі і Ворсклі // Тези доповідей і повідомлень Першої Полтавської наук. конф. з історичного краєзнавства.—Полтава, 1989.—С.103; **його ж.** Была ли Лесостепь завоевана скифами // Охрана і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл. наук.-практ. семінар: Тези доповідей.—Полтава, 1990.—С.124.

¹⁵⁰ **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон).—Киев, 1987.

¹⁵¹ Там само.—С.9.

¹⁵² Там само.—С.12.

¹⁵³ Там само.—С.18.

¹⁵⁴ Там само.—С.19.

¹⁵⁵ Там само.—С.162.

¹⁵⁶ **Буйнов Ю.В.** Бондарихинская культура: Автореф. дис... канд. ист. наук.—Киев, 1981.—С.16-17; **його ж.** Памятники предскифского периода на территории Днепровского лесостепного

Левобережжя //Тезиси докл. и сообщ. Первой Сумской обл. науч. историко-краеведческой конф.–Сумы, 1990.–С.16; Берестнев С.И. Срубная культура лесостепного Левобережжя Украины: Автореф. дис... канд. ист. наук.–Москва, 1983.–С.19, його ж. О культурно-исторической ситуации в лесостепи Левобережной Украины во второй половине II – начале I тыс. до н.э. //Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доповідей XX Респ. конф.–Київ, 1989.–С.21; Ромашко В.А. Поселение финальной бронзы – раннего железного века у с. Бузовка Днепропетровской области //Древности степного Поднепровья (III – I тыс. до н.э.)–Днепропетровск, 1982.–С.57; Моруженко А.А. К вопросу о памятниках раннего железного века в бассейне р. Ворсклы //СА.–1988.–№1.–С.50; її ж. История населения лесостепного междуречья Днестра и Дона в скифское время: Автореф. дис... докт. ист. наук.–Киев, 1989.–С.30-31; її ж. Историко-культурная общность лесостепных племен междуречья Днестра и Дона в скифское время //СА.–1989.–№4.–С.29, 35-37; Гавриш П.А. Некоторые вопросы ранней истории населения среднего течения Псла в скифское время //Киммерийцы и скифы: Тезисы докл. междунар. науч. конф.–Мелитополь, 1992.–С.24-25; його ж. Населення скіфського часу басейну Середнього Псла.–С.20-23; його ж. Розкопки курганів скіфського часу біля с. Броварки на Полтавщині //Археологічний літопис Лівобережної України.–Ч.1-2.–Полтава, 1998.–С.33-36 та ін.

¹⁵⁷ Артамонов М.И. Этнический состав населения Скифии //Доклады VI науч. конф. Института Археологии.–Киев, 1953.–С.185-186.

¹⁵⁸ Шрамко Б.А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища...–С.82-83.

¹⁵⁹ Моруженко А.А. Историко-культурная общность лесостепных племен...–С.37-38.

¹⁶⁰ Мурзин В.Ю. Происхождение скифов...–С.63-65, 78.

¹⁶¹ Березанская С.С., Ильинская В.А. Бондарихинская культура //Археология Украинской ССР. В 3 томах.–Том 1. Первобытная археология.–Киев, 1985.–С.518; Моруженко А.А. История населения лесостепного междуречья Днестра и Дона...–С.29.

- ¹⁶² Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи...—С.157.
- ¹⁶³ Тереножкин А.И. Некоторые актуальные вопросы скифоведения // Доклады VI науч.конф. Института археологии.—Киев,1953.—С.142,149; Ильинская В.А. По поводу так называемой “зольничной культуры”.—С.145; II ж. О происхождении культур раннежелезного века на левобережье Среднего Днепра.—С.27; II ж. Басівське городище //Археологія.—1965.—Т.ХVIII.—С.74; II ж. Восточная часть украинской лесостепи в скифское время.—С.27-28; II ж. Про походження та етнічні зв'язки племен скіфської культури Посульсько-Донецького Лісостепу.—С.91; Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифы VII-IV вв. до н.э.—С.13,229.
- ¹⁶⁴ Спицын А.А. Курганы скифов-пахарей //ИАК.—1918.—Вып.65.—С.87; Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа.—С.350.
- ¹⁶⁵ Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья.—С.174; II ж. Андрофаги, меланхлени, будини або скіфи.—С.37; II ж. Раннескифские курганы бассейна р.Тясьмин.—С.179; Іллінська В.А., Тереножкин О.І. Скіфський період.—С.33-34.
- ¹⁶⁶ Граков Б.Н. Основные культуры скифского времени в Причерноморье и в лесостепной зоне.—С.165; Граков Б.Н., Мелюкова А.И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях европейской части СССР в скифское время // ВССА.—Москва,1954.—С.45,90-93.
- ¹⁶⁷ Хвойко В.В. Городища Среднего Поднепровья, их значение, древность и народность //Труды XII АС.—Т.1.—Санкт-Петербург,1905.—С.93; його ж. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их доисторические времена.—Киев,1913.—С.42; Артамонов М.И. Вопросы истории скифов в советской науке.—С.75; Фабрициус І.В. До питання про топографізацію племен Скіфії // Археологія.—1951.—Т.V.—С.76,78-79; Мельниковська О.М. Юхнівська культура.—С.89; Яйленко В.П. Изменение политической структуры Скифии на рубеже V-IV вв. Миграции агафирсов, царских скифов и будинов //Тезисы докл. обл.конф. “Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья”.—Запорожье,1989.—С.180-181; Моруженко А.А. История населения

лесостепного междуречья Днепра и Дона...–С.31; **ii ж.** Историко-культурная общность лесостепных племен междуречья Днепра и Дона...–С.39; **ii ж.** К вопросу об этногеографии лесостепного междуречья Днепра и Дона в скифское время //Археологические исследования в Центральном Черноземье в двенадцатой пятилетке: Тезисы докл. и сообщ. //Межвуз.науч.конф.–Белгород,1990.–С.59.

¹⁶⁸ **Артамонов М.И.** Гелоны, агафирсы и сигины.–С.4-6,16; **його ж.** Киммерийцы и скифы.–С.93; **Рыбаков Б.А.** Геродотова Скифия.–С.159-160,163,193,212-217,217-218; **його ж.** Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв.–С.329,565; **його ж.** Из истории культуры Древней Руси.–С.24-25,32-33; **Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н.** Мелитопольский курган.–Киев,1988.–С.224-225; **Бойко Ю.Н., Малиновский В.Б.** Моделирование процессов этносоциального развития населения Приднепровской Лесостепи скифского времени (По материалам погребений) //Киммерийцы и скифы: Тезисы докл.Международ.науч.конф.–Мелитополь,1992.–С.14-15.

¹⁶⁹ **Артамонов М.И.** Венеды, невры и будины в славянском этногенезе //Вестник ЛГУ.–1946.№2.–С.73; **його ж.** Этнический состав населения Скифии.–С.157,162; **Мозолевский Б.М.** Кургани вищої скіфської знаті і проблема політичного устрою Скіфії //Археологія.–1990.–№1.–С.136; **Гавриш П.А.** Некоторые вопросы ранней истории населения среднего течения Псла в скифское время.–С.24-25; **його ж.** Населення скіфського часу басейну Середнього Псла.–С.21; **його ж.** Розкопки курганів скіфського часу біля с.Броварки.–С.36.

¹⁷⁰ **Либеров П.Д.** Проблемы будинов и гелонов в свете новых археологических данных //МИА.–1969.–№151.–С.15.

¹⁷¹ **Артамонов М.И.** Этногеография Скифии //Ученые записки Ленинград.ун-та.–1949.–Сер,ист.наук.Вып.13.–С.158,161,163-165,170.

¹⁷² **Третьяков П.В.** Восточнославянские племена.–Москва–Ленинград,1950.–С.26.

¹⁷³ **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи...–С.4-36,156-163.

РОЗДІЛ II. ПОСЕЛЕННЯ І ПОХОВАННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ В БАСЕЙНІ ПСЛА

Приступаючи до характеристики археологічних пам'яток VII–III ст. до н.е. в басейні р.Псел, ми маємо в своєму розпорядженні досить широке коло різноманітних джерел. Перш за все треба сказати, що на території басейну Псла пам'ятки скіфської доби розміщені нерівномірно (рис.І). Найбільш обжитими на той час були масиви середньої та верхньої течії ріки, а також ліві притоки – Грунь-Ташань та Говтва. Практично не відомі пам'ятки скіфського часу південніше м.Гадяча, за винятком кількох поховальних комплексів. Праві притоки Псла – річки Хорол та Грунь – в ранньому залізному віці, можливо, були мало освоєні осілим населенням, а їх заплави більше використовувалися під пасовиська. Тут дещо гірші, ніж в середній течії Псла, природні умови для осілого способу життя та заняття землеробством, зокрема, мало відкритих родючих ґрунтів, і, особливо, лісових масивів та розвідки повоєнних десятиріч. Вибіркові розвідки автора поки що не виявили поселень епохи раннього заліза в даній місцевості,¹ хоча окремі випадкові знахідки VII–III ст. до н.е. там трапляються (зберігаються в Хорольському районному краєзнавчому музеї) – зброя, прикраси, уламки кераміки.² Розвідками останніх років виявлено поселення скіфського часу.³

ГОРОДИЩА І СЕЛИЩА

Найбільш виразною та інформативною групою археологічних пам'яток VII–III ст. до н.е. в басейні р.Псел є городища – поселення, які мають захисні споруди у вигляді земляного валу та рову. Зараз їх відомо 13. Розглядаючи їх в цілому, легко помітити, що вони мають багато спільних рис з іншими укріпленими поселеннями на території Українського Лісостепу, особливо на Дніпровському Лівобережжі.⁴ Це,

насамперед, відноситься до топографії і принципів планування захисних споруд. Вибір місць для влаштування городищ диктувався метою максимального використання природно-ландшафтних умов для захисту від нападу ворогів, збереження основних матеріальних багатств – збіжжя та худоби.⁵ Разом з тим городища Припсілля мають ряд своїх особливостей. Наприклад, тут відсутні городища, площа яких сягає більше 12 га, всі укріплення розташовані неподалік основного русла р.Псел, переважно на правому березі. Картографічним методом серед них виділяються дві групи. Перша група укріплень охоплює територію середньої частини русла р.Псел, починаючи від м.Гадяча вгору по течії за м.Суми. На цій території знаходиться 5 городищ, які розташовані в кількох десятках кілометрів одне від одного (рис.І, Б, 1–5). Південним у вказаній групі є Книшівське городище. На правому березі Псла розташовані городища Книшівка, Ворожба і Битиця, на лівому – Вистороп і Токарі. Друга група з 8 городищ займає територію верхньої течії р.Псел. Ці городища знаходяться на порівняно невеликій ділянці довжиною близько 80 км вздовж Псла в межах Курської області Російської Федерації (рис. І, А, 1–8).

Серед одинадцяти правобережних городищ Припсілля лише Книшівське і Картамишево-Городок розташовані на високому плато корінного берега Псла, а решта, включаючи сюди і лівобережні, займають мисовидні берегові виступи. Це є також однією з характерних особливостей городищ Псла. Розташування городищ та їх захисних споруд планувалось у відповідності з вигідним використанням природно-ландшафтних умов: край плато чи береговий мисовидний виступ, останець корінного берега, стрімкі схили, близькість до джерел води, наявність значних лісових масивів, інші природні перешкоди для нападників.

За величиною площі городища Припсілля розподіляються на три групи:

1. Малі городища, площа яких становить близько 1 га. Це

городища Довгий Колодязь, Чернецьке, Бушмено, Кривицькі Буди, Картамишево-Городок.

2. Середні городища з площею близько 3 га (городища Корочка і Гочево).

3. Великі городища, які мають площу більше 5 га: (Книшівка, Токарі, Наволочки), 10 га (Ворожба) та 11 га (Битиця).

Найбільш численною групою в басейні Псла є малі городища, розташовані в основному у верхній течії ріки, а також великі, які характерні для середнього Припсілля. Середні за розмірами городища знаходяться лише у верхів'ї Псла. Загалом для верхньої частини басейну Псла характерні малі й середні за розмірами городища, а для середньої течії – великі городища. Останні є також і найдосконалішими за системою планування захисних споруд.

У басейні р.Псел за системою розташування земляних валів та ровів всі городища поділяються на два класи:

1) прості городища з одним укріпленням;

2) городища з додатковими укріпленнями – пригороддями.

Клас простих городищ складає 8 укріплень. Серед них є відмінності. Городища Ворожба, Велика Рибиця, Довгий Колодязь і Бушмено розташовані на високій стрілці мису і мають вал лише з боку поля (рис. II, 1–3). Інші укріплення відрізняються від перших тим, що городище з напольного боку відгороджене двома паралельними валами. Такий тип захисних споруд мають городища Битиця і Корочка (рис. II, 6–8). Городище Картамишево-Городок в групі простих городищ виділяється насамперед тим, що воно єдине з городищ цієї групи розташоване на краю берегового плато. Вал цього городища в плані має дугоподібну форму, кінці його обриваються біля схилів корінного берега. Чернецьке городище розташоване на мисі і має навкруги вал.

Доречно сказати, що городища першого класу за скіфської доби, вірогідно, мали інший вигляд оборонних споруд, ніж

сьогодні. Земляний вал і рів, що збереглися, є лише частиною комплексу фортифікаційних споруд навколо городищ. У ранньому залізному віці їх дерев'яно-земляна конструкція була досить надійним захистом і тому зводилася в першу чергу у найбільш вразливих місцях поселення – з боку поля. Там, де вали сьогодні відсутні, місцеві мешканці будували менш трудомістку захисну лінію. Біля краю стрімких схилів ставили дерев'яні загорожі і підрізали поверхню до вертикального стану, тобто робили ескарпи.⁶ Залишки огорожі у вигляді дерев'яного частоколу або тісно з'єднаних будівель виявлено при розкопках деяких городищ в басейні Сейму.⁷

До класу городищ з додатковими укріпленнями відносяться 5 стародавніх фортець. Всі вони мають по одному пригороддю, що можна вважати за характерну особливість укріплених поселень Припсілля. Серед цих городищ спостерігаються в деякі відмінності.

На городищах Наволочки і Гочево укріплення займають миси корінного берега, головний двір яких з боку поля відгороджено валом та ровом. З метою посилити надійність фортеці, а також, можливо, і для збільшення площі, за межами головного двору на деякій відстані від першого валу паралельно збудовано ще один вал, в результаті чого утворювалось пригороддя.

На городищі Кривицькі Буди (рис. II, 5) головний двір розташовано на стрілці мису, яка відділяється від плато сідловиною. Тут вал зведено по всьому периметру поселення. Вхід до головного двору городища знаходиться з напольного боку біля сідловини. Зовні на відстані 60–70 м його прикриває додатковий вал.

Городище Токарі (рис. II, 7) за плануванням захисних споруд є одним з найбільш досконалих укріплень раннього залізного віку на Пслі. Знаходиться воно у лісі за 3 км на захід від с. Токарі Сумського району. Розташоване на мису лівого берега Псла поруч заболоченої балки. Площадка городища підноситься над долиною ріки на 30–35 м. Мис має пологий схил на південь, а східний і

західний схили більш круті. Городищем зайнято майже всю територію мису. Укріплення в плані має форму неправильного прямокутника із заокругленими кутами. Один із входів на городище розташований в його південній частині. Цей вхід прикриває дугоподібний вал, який утворює невелике пригороддя. Таким чином, пригороддя підсилює найбільш вразливу частину фортеці. Другий вхід на городище розташовано на півночі, біля сідловини, де знаходиться найвища точка мису. Таке вдале розташування північного входу не вимагало спорудження додаткових укріплень з боку поля. Надійність захисту цієї ділянки посилювалася за рахунок більш потужних, ніж в інших місцях, валу і рову. Висота валу досягає тут 2 м, а глибина рову – 3 м.

Книшівське городище (рис. II, 4), розташоване на краю високого плато (понад 70 м над долиною) правого корінного берега р. Псел, а також частково на вузькому, довжиною 70–80 м, мисі зі стрімкими схилами. Головне укріплення городища має в плані форму неправильного кола або овалу, витягнутого з північ сходу на південний захід. Кінці валу обриваються на краю плато. Пізніше до головного укріплення Книшівського городища було приєднано вал пригороддя, який прикривав вхід до головного двору, що знаходився навпроти стрілки вузького мису. Вал пригороддя західним кінцем приєднується до головного валу, а південним трохи не доходить до берегової лінії, залишаючи місце для проїзду. За системою входів Книшівське городище відноситься до числа найбільш складних і фортифікаційно досконалих лісостепових городищ Скіфії.⁸

Захисні укріплення на поселеннях скіфського часу в Припсіллі вивчені поки що недостатньо. На більшості з городищ здійснено лише огляд та обміри валів і ровів. В останні роки проводились розкопки на городищах Битиця і Книшівка, матеріали яких складають основу нашого уявлення про рівень розвитку фортифікації у місцевих племен.

Як відомо з археологічних досліджень, найбільш надійним захистом від ворогів на поселеннях лісостепової зони Східної

Європи у ранньому залізному віці були земляні вали і рови, доповнені дерев'яними конструкціями.⁹ Планування і розміри захисних споруд на них залежали від кількох головних чинників: географічних і топографічних умов розташування, величини площі поселення, наявності будівельних матеріалів та кількості робочої сили, а також загрози нападу ворогів. У басейні Псла навіть при неповноті наших даних про розміри валів і ровів спостерігаються деякі закономірності. Наприклад, на простих за плануванням городищах довжина валів рідко перевищує сотню метрів, а висота – більше 1 м. Рови в них сьогодні вже майже зруйновані або ледве простежуються. Винятком серед цієї групи укріплених поселень є городище Ворожба (рис. III, 1), вал якого тягнеться на 400 м, висота його досягає 1,5 м, а глибина рову – 3–4 м.¹⁰

На середніх і великих за площею городищах поспілля захисні споруди більш потужніші, ніж на малих. Наприклад, на Книшівському городищі (площа 5 га) загальна довжина валів за скіфської доби досягала близько 800 м. Сучасна висота валу тут становить від 2,9 до 4,7 м. Рів кілька десятків років тому було загорнено, але розкопками встановлено, що він мав ширину близько 5 та глибину до 2 м.

Досить цікавим для вивчення захисних споруд епохи раннього заліза є городище Кривицькі Буди (рис. II, 5). Площа його становить близько 1 га, але за плануванням, топографічними умовами розташування це укріплення якісно відрізняється від сусідніх. Фортифікаційні споруди тут виділяються на загальному фоні верхньопільських городищ: висота валу 2 м, глибина рову 1 м, на схилах помітно залишки ескарпу.¹¹ Городище Кривицькі Буди знаходиться дещо в стороні від основної групи верхньопільських поселень (рис. I, А, 4), виступаючи форпостом на північному сході, де в басейні Десни та Сейму проживали сусідні юхнівські племена. Очевидно, саме це заставляло його мешканців приділяти багато уваги обороноздатності городища.

У середній течії Псла, як було сказано вище, способом розкопок досліджувались оборонні споруди на городищах

Книшівка та Битиця. На Битицькому городищі протягом 1985 – 1989 рр. зроблено 5 перетинів фортифікаційних споруд.¹² Укріплення Битицького городища складаються з валів та ровів, доповнених ескарпами (рис. II, 8). Збоку поля, на північно-західній ділянці, городище відмежовується від плато двома лініями валів та ровів. Рів першої лінії шириною від 2 до 5 м та глибиною близько 1,5 м на північному краю майдану городища зливається з ровом другої лінії, ширина якого становить 7 м, глибина – 2 м. Вал у плані має серпоподібну форму і підвищується над рівнем майдану городища на 1,5 м.¹³

Перетин I (1985 р.) оборонних споруд Битицького городища здійснено на південно-західній ділянці, де спостерігається найскладніша система укріплень, репрезентована подвійною лінією валів та ровів. На схилі нижче їх візуально простежуються залишки ескарпу, що сильно заплив. Очевидно, така складна будова укріплень в цій частині городища диктувалася природними умовами – відносною пологістю спадистого схилу. Розкопки показали, що рів заглиблено у передматериковий суглинок. Його глибина від рівня сучасної поверхні складала 1,5 м, найбільша ширина не перевищувала 2 м. Викид з рову став основою насипу валу. На початку насипу валу (за профілем) на глибині 0,75 м розчищено частини обгорілої деревини довжиною 0,25 м і діаметром 5–8 см. Також у цьому горизонті в середній частині перетину валу в заповненні середньої ямки виявлено сильно подрібнені уламки ліпного посуду раннього залізного віку. На думку авторів розкопок, розміщення ямок від стовпів, що йшли паралельно лінії укріплень дозволяє вбачати в них залишки чогось на зразок дерев'яної стіни, спорудженої над другим ровом. На одному рівні з цими ямками на глибині 1 м у шарі передматерикового суглинку виявлено здвоєні ямки від стовпів, заглиблені на 0,15 м у материк (діаметр 0,25–0,3 м). За відсутністю датуючого матеріалу, про час їх спорудження можна лише здогадуватись. На профілі заповнення рову простежується два прошарки з чітким розмежуванням один від одного. Нижній

прошарок до 0,6–0,8 м насичений вугіллям і переважно ліпною керамікою, також траплялися поодинокі уламки амфорної тари. У верхньому прошарку знайдено переважно волинцівський кружальний та ліпний посуд разом з уламками салтівських глеків та амфор.¹⁴

Приблизно така ж картина спостерігалась при дослідженні перетину II.¹⁵ Таким чином, зроблені у 1985–1986 рр. перетини захисної лінії засвідчили, що укріплення Битицького городища у вигляді складної системи з двох валів і ровів було побудовано ще у ранньому залізному віці. Це головним чином відноситься до перетину I. З появою волинцівського населення укріплення городища були реконструйовані: їх було підсилено ескарпуванням схилів та поглибленням ровів. На жаль, при розкопках не вдалося одержати незаперечні матеріали, які б засвідчили наявність дерев'яних конструкцій на вершині насипу валів. Немає підстав говорити, як вважає О.В. Сухобоков, й про застосування їх при спорудженні самих валів. Можливо, що додаткові укріплення колод зводились непосредньо над схилом площадки городища.¹⁶

Для вивчення будови фортифікаційних споруд і їх хронології велике значення мають археологічні розкопки валу і рову в Книшівському городищі, проведені в 1989 та 1992 роках. У 1989 р. в північно-східній частині головного укріплення зроблено перетин валу траншеєю шириною 8 м, а рову – шириною 4 м. Саме такий спосіб дослідження оборонних споруд, коли розкопки ведуться на значній площі, дозволяє прослідкувати конструктивні особливості стародавньої фортечної стіни.¹⁷ На ділянці розкопу висота валу з внутрішньої сторони становила 1,9 м, а з зовнішньої сторони – 3,6 м. Рів було засипано при закладанні громадського саду, тому на сучасній поверхні землі він ледве помітний. Дослідження показали, що в своїй історії вал пережив кілька періодів, які чітко виділяються в стратиграфії насипу валу.¹⁸

Першу фортечну дерев'яну стіну на Книшівському городищі було споруджено на стародавньому горизонті, який репрезентований тонким шаром дерну і потужним шаром суглинку.

Перед її будівництвом було розчищено і вирівняно ділянку навколо поселення. При розкопках на поверхні стародавнього чорнозему помічено тонкий прошарок золи та обвуглених гілок, трухлявини (рис. III, 8–9). Залишки найдавнішої дерев'яної стіни постали у вигляді завалу шириною 1,6–1,7 м з обгорілого дерева на місці пізніше насипаного валу. Він складався з колод діаметром від 15 до 30 см, жердин товщиною 5–7 см, гілок та хворосту. Колоди і жердини лежали головним чином вздовж осьової лінії насипу валу і лише в кількох місцях лежали трохи навскіс або впоперек. Склалося враження, що стіна завалилася під тиском з боку внутрішньої площадки городища. Серед завалу із горілого дерева найбільші колоди знаходилися по краях та знизу, а проміжок між ними було щільно заповнено великою кількістю жердин та хворосту, які залягали паралельно до колод у два-три шари. У завалі також лежали кучі попелу, обгоріле гілля. У північно-західній половині розкопу валу меж жердинами знаходилась колода довжиною майже до 4 м з діаметром 16–18 см. При розчистці завалу виявилось, що жердини лежали паралельно одна до одної. У такому стані вони, вірогідно, знаходились в конструкції дерев'яної стіни.

Зачистка поверхні стародавнього горизонту по всій площі розкопу не виявила у шарі суглинку явних ям від опорних стовпів дерев'яної конструкції. Лише в окремих місцях під звалищем стіни зафіксовано кілька ямок глибиною 3–5 см і діаметром 5–8 см. Попередній висновок про те, що дерев'яну фортецю Книшівського городища було збудовано способом зрубу у вигляді клітей,¹⁹ потребує перегляду. Досвід розкопок пам'яток більш пізніх часів, зокрема епохи раннього середньовіччя в Середньому Придніпров'ї, показує, що конструкції після спустошливих пожарищ зберігають ще досить чіткі контури, інколи залишаються навіть самі зруби.²⁰ На Книшівському городищі такої картини не спостерігалось, що ставить під сумнів існування тут класичної зрубної будови фортечної стіни. Найбільш вірогідно, що конструкція фортеці трималася не на

окремих великих опорних стовпах, а на серії вбитих у ґрунт палях. Останні утримували укладені в горизонтальному положенні колоди. Додатково колоди підтримувала підсіпка із землі, взятої з внутрішнього майдану городища. Отже, можна стверджувати, що першу дерев'яну стіну на Книшівському городищі було зведено з горизонтально укладених одна на одну колод та жердин, кінці яких закріплено на вертикально вбитих попарно палях. Ця загорожа, ймовірно, мала якісь додаткові підпори або розтяжки. З середини городища до дерев'яної стіни примикав невисокий ґрунтовий насип для захисників фортеці. Верхня частина стіни могла мати надбудову з плетеного тину у вигляді бійниць. До насипаного земляного підвищення біля стіни попали тріски, дрібне гілля, уламки кераміки, шматки глиняної обмазки, кістки тварин, дрібні камінці. Коли дерев'яна огорожа розвалилась після пожежі, то в результаті утворився валоподібний насип висотою 0,85 м, шириною 5–6 м (рис. III). Цей насип прикрив собою залишки стіни, яка ще догорала. На користь цього припущення свідчать результати проведеного нами невеликого експерименту: залишки колод і жердин з розкопу було покладено в багаття з метою перевірки їх на горіння. Відомо, що дерев'яні головешки, які згорають при обмеженому доступі кисню, перетворюються в деревне вугілля.²¹ Під час нашого експерименту дерево найдавнішої Книшівської фортеці добре горіло і давало багато тепла. До речі, мешканці с. Книшівка розповідали, що із зруйнованої південної частини валу городища місцеві ковалі брали деревне вугілля і з успіхом використовували в кузні.

Виходячи з кількісного складу залишок дерев'яної стіни та земляної підсіпки, можна приблизно уявити її розміри та зовнішній вигляд. Це була дерев'яна фортечна стіна, висота якої зовні досягала не менше 3 м, враховуючи надбудови для бійниць із жердин та плетеного тину. Земляна площадка всередині фортеці для захисників мала висоту приблизно 1,5–1,7 м та ширину 3–3,5 м. Рову перед стіною ще не було.

Приблизні аналогії найдавнішої фортечної стіни в

Книшівському городищі можна знайти на лісостепових городищах скіфської доби в межиріччі Дніпра і Дону. Це, наприклад, Більське Західне городище.²² На городищі Караванта Люботинському городищі в басейні Сіверського Дінця було відкрито залишки згорілих дерев'яних стін, споруджених на рівні стародавнього горизонту.²³ На Люботинському городищі фортечна стіна мала вигляд вертикально вбитих стовпів і горизонтально укладених плах, які були розташовані двома паралельними рядами на відстані 1,8 м один від одного. Висота внутрішньої стіни дорівнювала приблизно 2,7 м, а зовнішня була ще вищою. Простір між ними засипали глиною.²⁴ У басейні Ворскли на городищі Полкова Микитівка також було виявлено споруджену на стародавньому горизонті дерев'яну стіну.²⁵ Отже, в лісостепу Лівобережної України в VII–III ст. до н.е. в цілому спостерігаються досить близькі традиції в способах зведення архаїчних фортифікаційних споруд.

Після загибелі найдавнішої фортечної стіни навколо поселення мешканці Книшівського городища згодом приступили до відбудови укріплень. Роботи розпочалися з підвищення насипу валу, ґрунт для чого брали з внутрішнього майданчика поселення. На стратиграфії перетину валу це показує прошарок чорнозему світлого кольору з культурними рештками (рис. III, 6). Тепер висота валу досягла 1,2 м, а ширина – 8,5 м. Дерев'яну стіну було споруджено по зовнішньому краю попереднього насипу і вона мала, вірогідно, таку ж конструкцію, як і попередня. Перед стіною, в результаті підвищення нового насипу шляхом підсипання ґрунту, утворився невеликий рів глибиною 0,4 м при ширині 2,3 м (рис. III). Ям опорних стовпів виявити не вдалося. Від дерев'яної конструкції залишилось лише кілька обгорілих колод, які лежали вздовж зовнішнього підніжжя валу. Можливо, це були тимчасові оборонні споруди. На це вказує той факт, що фортечну стіну було поновлено без відчутного підвищення її обороноздатності. Під час наступного нападу ворогів вона теж згоріла.

Нову, але вже більш потужну, фортецю в Книшівці було зведено через значний проміжок часу після руйнації. Про це свідчить те, що на поверхні валу встиг утворитися досить щільний прошарок із сухої трави та гілля. Знову відбудову стіни фортеці розпочали з досипання насипу валу. Грунт для досипки брали переважно з зовнішньої сторони валу. Це була суміш глини і чорнозему (рис. III, 7). Рів цього будівельного періоду при розкопках не простежувався, очевидно, його було зруйновано під час наступного будівельного періоду. Висота насипу валу перед спорудженням нової дерев'яної стіни досягла 1,4 м від рівня стародавнього горизонту при ширині 11–12 м. Основну увагу будівельники фортеці тепер приділили дерев'яній конструкції. Чітких її слідів на гребені валу теж не вдалося виявити, за винятком кількох ямок маловиразних контурів. Ці ямки мали глибину 15–25 см. Їх було наповнено деревним вугіллям, системи у їх розміщені не спостерігалось. Зате від дерев'яної стіни залишилась велика кількість головешок після її зруйнування і пожежі. По схилу внутрішньої сторони валу тісно, паралельно одна до одної, лежали різної довжини колоди і жердини діаметром від 8 до 30–33 см. Окремі з них мали довжину до 2,5 м. При розчистці видно було, що вони скотились з вершини валу, коли впали опорні стовпи. Підрахунки згорілого дерева показують, що ця стіна своїми розмірами значно переважала попередні. Під час пожежі від натиску зовні вона впала всередину городища.

Наступну і останню дерев'яну стіну на гребені валу в Книшівському городищі було зведено не відразу після пожарища. Напевне, напад ворога був таким спустошливим, що лише через багато років місцеве населення змогло приступити до відбудови фортифікаційних споруд навколо свого поселення. Дійти такого висновку дозволяє та обставина, що на поверхні згарища виявлено чіткий прошарок (товщиною 2–3 см) зітлілої трави, бур'яну, гілок, різного побутового сміття, який міг утворитися лише протягом значного проміжку часу.

Знову мешканці Книшівського городища взялися досипати вал, висота якого відносно стародавнього горизонту досягла 2,4

м та ширини близько 15 м, тобто майже на половину більше попереднього насипу. Грунт для досипання брали спочатку з зовнішньої сторони валу, а потім – з внутрішньої. У результаті вибирання ґрунту з території городища паралельно з валом в материк утворилася улоговина глибиною близько 0,7 м і шириною 10–13 м. При цьому в насип валу попала значна кількість культурних решток: битий ліпний посуд, шматки глиняної обмазки, кістки тварин, камені, а також фрагменти людських черепів. Вони траплялися переважно у нижній частині досипки валу. З метою підвищення захисних можливостей фортеці перед валом із зовнішньої сторони було цілеспрямовано вирито рів, викид з якого було використано при досипці насипу валу. Разом з фортечною стіною і валом він значно посилив ефективність захисних споруд городища. Глибина рову досягала 2–2,1 м, ширина верхньої частини – 5,2–5,5 м. Схили рову похило рівні, дно горизонтальне, ширина якого 0,7–0,8 м. Рови такого профілю відомі на інших городищах Лісостепової Скіфії, наприклад, на Великому Більському городищі,²⁶ городищі Водяне на Сіверському Дінці.²⁷ Форма рову з плоским дном, на думку дослідників, мала відповідне призначення: по ньому під час облоги було зручніше пересуватися захисникам фортеці.²⁸

У нижньому шарі заповнення рову Книшівського городища часто траплялись обгорілі головешки та попіл. Окремі уламки горілих колод та жердин було виявлено у верхніх прошарках насипу валу. Це переконливо свідчить про те, що на вершині валу останнього будівельного періоду в Книшівському городищі теж стояла дерев'яна фортечна стіна, яка, як і попередні, загинула під час пожежі. Хоча чітких контурів ямок від опорних стовпів під час розкопок виявити не вдалося, дерев'яна конструкція, вірогідно, мала таку ж будову, як і в попередні будівельні періоди, але можливо, дещо більші розміри.

У 1992 р. розкопки оборонних споруд Книшівського городища було проведено на місці передбачуваного археологами в'їзду. Ця ділянка знаходиться в південно-східному кутку городища біля краю берегової лінії (рис.V). Вал тут було

зруйновано в 50–60 рр. XX ст. для більш зручного проїзду мешканців с.Книшівка на територію городища. У цьому місці добували з насипу зруйнованого валу також деревне вугілля. Розкопом площею понад 100 кв.м. вдалося в цілому прослідкувати залишки в'їзної брами та кілька метрів примикаючої до неї фортечної стіни. Як і в 1989 р., на матеріалах розкопок оборонних споруд вдалося виявити кілька спустошливих пожеарищ в історії Книшівського городища.

Найдавнішу дерев'яну стіну (перший будівельний період) було зведено на рівні стародавнього горизонту. В окремих місцях згарища прослідковувались у вертикальному положенні головешки діаметром близько 12 см, але слідів ямок в шарі суглинку не виявлено. Дубові жердини товщиною від 4 до 12 см та хворостини лежали на стародавній поверхні суцільним шаром. Серед них в окремих місцях лежали уламки колод діаметром 20–30 см. Боки їх було підтесано, тому в перетині вони мали форму квадрату. Більшість жердин теж були підтесані або розколоті навпіл, щоб можна було щільно їх підігнати одна до одної. Кінці жердин було підстругано так, щоб вони входили у поздовжні пази на товстих колодах, які, очевидно, в конструкції слугували за вертикальні опори. Сліди однієї з таких опор виявлено в північно-західному кутку згарища у вигляді ями глибиною до 0,8 м при діаметрі 0,3 м з вузьким конічним дном (рис. IV). Це свідчить про те, що ці стовпи знизу були загострені і вбиті в землю. Завдяки цьому вони були більш стійкими.

Дерев'яну стіну зовні обмазували шаром глини для збереження її від вогню та щоб запобігти підгниванню. Це було добре видно під шаром головешок, а також на самому згарищі. Останнє може свідчити про обмазування стіни глиною і зсередини. Після пожежі дерев'яна стіна впала назовні і її накрила земляна підсипка з боку внутрішнього майданчика городища. У результаті цього утворився земляний валоподібний насип висотою 0,6–0,7 м.

Стіну другого будівельного періоду було зведено на згарищі попередньої. Вона також, вірогідно, мала вертикально поставлені

опорні стовпи, які було вкопано у насип валу. Але контури ямок в сипучому, перемішаному з попелом, ґрунті виявити не вдалося. Від стовпів залишились головешки діаметром 25–30 см. У згарищі в окремих місцях знаходились у вертикальному стані невеликі головешки товщиною 10–12 см. Загалом звалище горілого дерева другої стіни нагадувало попереднє, тобто першого будівельного періоду. Різниця полягає в більших масштабах звалища та більших розмірах головешок. Більшість колод лежала вздовж насипу валу, незначна їх частина – впоперек. Нижні колоди у звалищі мали товщину до 20–25 см, знизу вони були менш обгорілі. Верхні колоди у звалищі мали діаметр 15–16 см. Тут лежали також жердини і горбилі з підтесаними, для входження в пази, кінцями. У згарищі другої фортечної стіни часто траплялися великі і дрібні шматки глиняної обмазки з відбитками на них дощок та брусків товщиною близько 4 см. Це вказує на те, що дерев'яна стіна мала зовні глиняну обмазку.

Аналіз матеріалів розкопок фортеці другого будівельного періоду показує, що вона була споруджена за тим же принципом, що й попередня. Дерев'яну загорожу було зведено на вершині валу, який утворився від розвалу стіни першого будівельного періоду. Вірогідно, цей насип підправляли і дещо досипали. Зовнішня дерев'яна стіна другого будівельного періоду змістилася на 2 м назовні відносно дерев'яної загорожі першого будівельного періоду. З боку внутрішнього майдану городища до другої дерев'яної стіни спирався земляний насип, який звели мешканці фортеці під час відновлення оборонних споруд. Через певний час другу фортечну стіну спіткала такаж доля, як і першу – вона загинула під час пожежі. Коли впала дерев'яна конструкція, земляний насип з внутрішнього боку накрив догораючі головешки. В результаті утворився вал шириною 5–6 м і висотою від 1,4 до 2 м. Ці розміри дозволяють припустити, що зовні фортеця другого будівельного періоду мала висоту 4–6 м. Перед фортечною стіною проходив досить глибокий рів, який жителі с.Книшівка використовують під дорогою до цього часу. Ймовірно,

рів повністю перетинав перешийок довгого мису, який відгалужується від плато в напрямку заплави Псла (рис. II, 4; V). Можливо, саме цей мис спочатку заселили мешканці Книшівського городища, далі розширивши своє поселення на плато.

Дерев'яна стіна третього будівельного періоду на ділянці розкопу простежувалася лише за незначними рештками із головешок товщиною 5–6 см. Їх було дуже пошкоджено вже в наш час, тому результати розкопок верхнього шару зруйнованого валу дуже обмежені і не дають змоги робити якихось конкретних висновків.

На заході до причілка дослідженої частини фортечної стіни примикала в'їзна брама, залишки якої вдалося розкопати. Брама була конструктивно зв'язана з фортечною стіною і відбудовувалась одночасно з нею. Велика кількість обпаленої глини навколо брами вказує на те, що її теж було покрито глиняною обмазкою.

На місці в'їзної брами, на глибині 1,4 м від сучасної поверхні (передматериковий горизонт), відкрилася картина наслідків грандіозної пожежі – на площі розкопу в межах 14 x 6 м суцільним товстим шаром лежали попіл та головешки різних розмірів. Пожежа була такою великою, що ґрунт (суглинок) під впливом високої температури набув червонуватого кольору. Дерев'яна конструкція брами згоріла повністю, лише в одному місці лежали три обгорілі колоди довжиною близько 1 м та діаметром 10–12 см.

При зачистці передматерикового суглинку було відкрито велику кількість ям від стовпів. Вертикальна і горизонтальна стратиграфія показує, що ями належали до різних будівельних періодів. Вони були розташовані двома паралельними рядами, утворюючи коридор у бік внутрішнього майдану городища шириною 2–3 м. Довжина коридору становить понад 10 м, він направлений майже точно по лінії північ-південь (рис. V).

Стовпові ями майже всі мали конусовидну форму, але різні розміри і глибину, часто перекривали одна одну. Верхній діаметр ям становив 0,3 - 1 м, глибина – 0,24 - 0,98 м. Майже завжди

спостерігається закономірність: величина діаметру і глибини окремо взятої ями приблизно рівні. Стовпові ями були заповнені темним ґрунтом з культурними рештками, вугіллям та попелом. Інколи на дні ям траплялась деревна трухлявина. Форма ям вказує на те, що стовпи при будівництві в'їзної брами в основному вкопували. Про інші конструктивні деталі цієї споруди говорити важко. Виходячи з розмірів окремих ям, можна припустити, що брама збудована з міцних великих колод. Вони стояли двома рядами на відстані 2–2,5 м один від одного. Відстань між стовпами в одному ряду сягала 0,5–1 м. Проміжки між ними, очевидно, було закладено товстими брусами та плахами. Характер згарища вказує на те, що зверху брама могла мати надбудову у вигляді башти з бійницями. Із зовнішньої сторони коридорного проїзду в окремих ямах зафіксовано рештки товстих колод, обтесаних з усіх боків, у похилому стані в різні сторони. Це свідчить про руйнування брами під час ворожого нападу. Залишки виявленої під час розкопок брами у вигляді горілого дерева, на мою думку, відносяться до останнього будівельного періоду. Про попередні будівельні періоди брами можуть свідчити, як уже сказано, лише стовпові ями.

Захисники фортеці під час облоги, очевидно, використовували уламки каменю. Поруч в'їзної брами на території городища в процесі розкопок на рівні горизонту V–IV ст. виявлено кучу необроблених каменів різних розмірів.

На Книшівському городищі було зроблено перетин валу в пригородді способом траншеї шириною 2 м неподалік того місця, де він північно-західним кінцем приєднується до валу головної фортеці (рис. V). Вал пригороддя мав два будівельних періоди. За першого будівельного періоду його було насипано на рівні стародавнього горизонту. Ґрунт для насипу брали з площадки пригороддя і зовні валу. Вал мав висоту приблизно 1,3–1,4 м. Нагадаю, що вал пригороддя багато років розорюється і зберігся в наш час на висоту лише близько 1 м. Тому подальші дані відносно його розмірів подаються на основі зробленої графічної

реконструкції. Ширина початкового валу була 9,5 м. Перед валом зовні пригороддя вирито рів шириною близько 2 м та глибиною 0,75 м, дно якого заокруглене. Залишків дерева в насипу першого будівельного періоду не виявлено.

Добудовуючи вал під час другого будівельного періоду, стародавні майстри повторили ту ж операцію, що і при попередньому будівництві, але в більших масштабах. Новий насип валу досяг висоти близько 2,3 м, ширини – 15,5 м. Старий рів було загорнено, а новий вирито на кілька метрів далі – зовні пригороддя. Дно нового рову має заокруглену форму, ширина його досягла 6 м, глибина – 1,1 м. За винятком незначної кількості деревного вугілля в заповненні рову ніяких решток дерев'яних конструкцій не виявлено. Очевидно, їх було знищено під час оранки пригороддя, і вони, при перетині шириною всього 2 м, не попали в межі розкопу.

Всі городища скіфського часу в басейні р.Псел були місцем постійного проживання населення, про що на більшості з них переконливо свідчать досить значні культурні нашарування. Потужність культурного шару на городищах різна. Виділяється городище біля с.Кривицькі Буди, де культурний шар місцями сягає товщини 1,5 м.²⁹ Потужний і добре насичений культурними рештками шар зберігся в Книшівському городищі. В середньому його товщина складає 0,55–0,65 м, але на ділянках вздовж валу, завдяки улоговині в материка, він досягає 2 і більше метрів. На інших городищах Припсілля культурний шар скіфської доби дорівнює 0,3–0,5 м.

Другу групу поселень скіфського часу в басейні р.Псел складають поселення, які не мають захисних споруд у вигляді земляних валів. Зараз їх відомо близько сімдесяти. Серед них картографічним способом виділяються локальні групи. Перша з них знаходиться в верхній течії Псла в межах Курської області (рис.І, А). Тут відомо, поки що, 7 поселень. У середній частині басейну Псла (від м.Миропілля до м.Гадяч) розташовано поселення другої локальної групи, до якої входять 34 пункти (рис.І, Б). Третя група, що складається з 27 поселень, охоплює

межиріччя Псла і Ворскли в басейні річок Грунь-Ташань і Говтва (рис. I, В).

Топографічні особливості поселень Припсілля в цілому збігаються з селищами VII – III ст. до н.е. на широких просторах лісостепової зони між Дніпром і Доном. Обов'язковою умовою місцезнаходження поселення є наявність поруч ріки, джерела або балки зі струмком. Найбільш улюбленим за розташуванням поселення було місце на високому березі річки при впаданні в неї балки чи яру.

За топографічними особливостями розташування неукріплені поселення басейну Псла поділяються на чотири групи: 1) поселення на краю плато корінного берега; 2) поселення на невеликих мисоподібних виступах корінного берега; 3) поселення на мисах і останцях корінного берега; 4) долинні поселення неподалік руслу ріки на надзаплавних терасах і підвищеннях.

Нам відомо про топографію 63 поселень. З них до першої групи відноситься 19 поселень (30,2%), до другої – 15 (23,8%), до третьої – 9 (14,3%), до четвертої – 20 (31,7%). Помітно, що на території басейну Псла в окремих районах переважають поселення однієї або двох виділених груп. Наприклад, поселення першої групи переважають в басейні лівих притоків Псла – річок Грунь-Ташань та Говтва. Тут вони складають майже половину відомих поселень (43,5%). У цьому районі налічується майже стільки ж поселень другої групи, які переважно зустрічаються лише в цій місцевості. Поселення третьої групи у Припсіллі поширені приблизно однаково у різних районах: у верхів'ї Псла вони складають 16,7%, в середній течії – 11,8%, в басейні Грунь-Ташані та Говтви – 13%. Поселення четвертої групи поки що відомі лише в басейні середньої течії р. Псел, де вони складають 58,8% з числа виявлених тут неукріплених поселень.

Про величину площі неукріплених поселень нам відомо за даними 42 пам'яток. Площу від 0,6 до 1,2 га мають 11 поселень, від 1,5 до 3,5 га – 15, від 4 до 7 га – 6, від 8 до 12 га – 7, від 15 до

20 га – 2 поселення. Як свідчать наведені дані, кількість поселень, площа яких не перевищує 3,5 га, складає більшість – 61,9%. Розташовані вони переважно в басейні середньої течії Псла. Більші за площею поселення (від 4 до 20 га) найчастіше зустрічаються в межиріччі Псла і Ворскли.

Про культурний шар поселень скіфського часу Припсілля відомо лише на десяти пам'ятках, тобто там, де проводились розкопки, закладалися шурфи або здійснювалася зачистка культурних відкладень. Частина поселень є багат шаровими, де горизонти скіфської доби перекриті шаром більш пізніх епох. Тут товщина шарів скіфського часу складає не більше 0,2 м, причому вони в значних масштабах поруйновані більш пізніми археологічними об'єктами – ямами, житлами, будівлями тощо. На одношарованих поселеннях Припсілля культурні відкладення скіфської доби мають товщину від 0,2 (поселення Нижня Сироватка, Горналь) до 0,6–0,8 м (поселення Стецьківка, Довжик-1, Довжик-2, Саранчівка, Геюсів Яр). Найбільш потужні відкладення мають поселення розташовані в межиріччі Псла і Ворскли.

На поверхні окремих поселень зафіксовано зольники у вигляді невеликих пагорбів. Але частина з них на сьогодні вже зникла з горизонту в результаті багаторічної оранки. Кількість зольників на одному поселенні різна: від кількох до двадцяти. По кілька таких попелищ, які розорюються, спостерігається на поселеннях в басейні річок Грунь-Черкаська і Вільхова Говтва, які протікають близько до басейну Ворскли. Це поселення Грунь-1, Шенгаріївка-2, Саранчівка, Довжик-1, Довжик-3, Василівка-2, Геюсів Яр. У середній течії Псла лише на Книшівському городищі є зольник висотою близько 0,4 м. У верхів'ї Псла на поселенні Кривицькі Буди І.І. Ляпушкін відзначив 20 пагорбів, схожих на зольники. В плані вони зорієнтовані довгою віссю по лінії північ-південь, їх висота сягає 0,2–0,5 м.³⁰

Детальніше структура культурного шару відома лише за матеріалами розкопок поселень Довжик-1 та Саранчівка. Обидва селища знаходяться в кількох кілометрах одне від одного на

правому високому березі пересихаючої нині річки Суха Грунь, яка бере свій початок з підніжжя правобережного плато р. Ворскли і впадає в Грунь-Черкаську. Поселення Довжик-1 в 1906 р. розкопував В.О.Городцов. Ним було зроблено перетини трьох попелищ-зольників діаметром близько 40 м, які чітко було видно на поверхні селища.³¹ На жаль, В.О.Городцов проводив розкопки поширеним тоді траншейним способом: кожне попелище прорізала лише одна траншея розміром 18х3 м. До цього ж слід додати відсутність детальної публікації матеріалів та опису стратиграфії цих розкопів і виявлених знахідок. Спираючись на матеріали своїх досліджень, В.О.Городцов правильно відзначив культурно-хронологічну тотожність поселення Довжик Більському Західному городищу. Розвідками останніх років повністю підтвердились його висновки.³² У шурфі площею 10 кв.м, закладеному на поселенні, було виявлено господарську яму, в якій знайдено ліпну кераміку правобережно-ворсклинського типу і кварцитову зернотерку. Товщина культурних відкладень в шурфі складала 0,6 м.³³

Поселення біля с.Саранчівка виявлено і обстежено в 1986 р., а в 1987 р. тут проведено невеликі розкопки.³⁴ Поселення розташовано на великому мисоподібному виступі правого берега річки Суха Грунь. Площа з культурними відкладеннями охоплює не менше 15 га. На поверхні поселення виявлено кілька попелищ-зольників висотою до 0,4 м та діаметром до 70 м. Розкоп площею 503 кв.м було закладено в північно-західній частині поселення. У культурному шарі розкопу, товщиною 0,4–0,6 м, виявлено близько 5 тис. знахідок. Це уламки керамічного посуду, вироби з металів, фрагменти античної кераміки, прикраси, керамічні вироби побутового і культового призначення, кістки тварин. Під час розкопок відкрито дві споруди-будівлі напівземлянкового типу, два льохи зі східцями і розширеним під стінками дном, 7 господарсько-побутових ям. Виявлені на поселенні Саранчівка старожитності датуються VII–VI ст. до н.е. За культурними ознаками це поселення входить до ареалу

пам'яток правобережно-ворсклинського типу.³⁵

Про культурний шар поселення в околицях с. Книшівка на Середньому Пслі відомо лише з розвідкових даних. Поселення розташоване на 2,5 км від Книшівського городища вище по течії ріки. Воно знаходиться на мисоподібному високому виступі корінного берега поруч глибокої балки, де протікає струмок. На площі розміром 230x100 м зібрано біля трьохсот знахідок. У центральній частині поселення було закладено два шурфи: площею 12 та 8 кв.м. Товщина культурних відкладень тут не перевищувала 0,4 м. Знахідок у шурфах виявлено не багато – всього десяток уламків кераміки та глиняної обмазки. Знайдені вінця горщиків прикрашені орнаментом у вигляді защипів пальцями по зовнішньому краю та протинами, зробленими круглою тоненькою паличкою. На поселенні знайдено також фрагмент ручки античної амфори зі стертими на зломі краями. Це поселення існувало приблизно в V–IV ст. до н.е.

На жаль, за браком даних про хронологію переважної більшості поселень в басейні Псла, у нас немає можливості прослідкувати історичні зміни в їх топографічному та регіональному розміщенні, в господарстві та матеріальній культурі місцевого населення. Наявність зольників-попелищ та лискованої кераміки на поселеннях в межиріччі Псла і Ворскли дозволяє їх віднести до VII–VI ст. до н.е. Але синхронно, без сумніву, поруч існували поселення з типовою лівобережною керамікою, яка найповніше репрезентована в Більському Східному та Книшівському городищах. Висновки про історичний розвиток поселень в басейні Псла носять загальний характер і в майбутньому потребують уточнення.

Отже, на основі археологічних джерел, відомих на сьогодні, на території басейну р. Псел можна виділити три групи поселень VII–III ст. до н.е., які різняться між собою за зовнішніми ознаками, деякими рисами матеріальної культури, мають свій ареал поширення. Перша група городищ і поселень охоплює верхів'я Псла та його притоки в межах сучасної Курської області (рис. I, А). Ці пам'ятки ще дуже мало вивчені, тому там відомо

лише до двох десятків поселень, а поховань скіфського часу не відкрито зовсім. Поселення в цьому регіоні займають підвищення правого корінного берега, розміщуючись переважно на краю плато або мисоподібних виступах. Площа їх в середньому сягає 3-5 га, культурний шар – товщини 0,3-0,4 м, за незначним винятком.

Друга група поселень розташована в середній течії Псла, починаючи від м. Мировілля Сумської області до м. Гадяча на Полтавщині (рис. I, Б). Частина поселень знаходиться на корінному правому березі р. Псел поблизу синхронних городищ, а більшість розміщена по берегах його невеликих приток – річок Сироватка, Олешня, Сумка та ін. Ця група поселень відмежовується від верхньопсізької смугою шириною 20–30 км, де поселення VII–III ст. до н.е. поки що не відомі. Більшість з розташованих у басейні середньої течії Псла поселень (20 із 34) знаходяться в долині річок на підвищеннях надзаплавних терас та останців. Вони мають невеликі розміри (площа не перевищує 2 га) і слабо насичений культурними рештками шар, який іноді перекривається культурним шаром пізніших археологічних культур. Можливо, велика кількість поселень такого типу пояснюється характером господарської діяльності населення скіфського часу, наприклад, високою питомою вагою тваринництва, при якому було поширене сезонне випасання худоби на віддалених пасовиськах з тимчасовими стійбищами. Інші поселення на Середньому Пслі подібні до верхньопсізьких. Одна половина з них розташована на краю плато корінного берега Псла, а друга – на мисоподібних виступах. Площа їх становить 1,5–3,5 га. Винятком тут є поселення Микільське (8,5 га). Культурний шар на переважній більшості середньопсізьких поселень і городищ рідко перевищує 0,4 м.

Третя група поселень в Припсіллі охоплює територію межиріччя Псла і Ворскли (рис. I, В). Своїм зовнішнім виглядом та змістом культурного шару більшість з них істотно відрізняється від поселень в інших районах басейну Псла. Тут немає городищ.

Поселення розташовані по берегах невеликих річок Грунь-Ташань, Говтва та їх приток. Вони знаходяться переважно на краю корінного берега або мисоподібних виступах, мають значну площу (переважно не менше 4 га), потужні культурні відкладення (глибиною 0,6 м і більше), на поверхні – попелища-зольники. Хронологічно та за рисами матеріальної культури ці поселення близько до ранньоскіфських поселень в середній течії Ворскли.³⁶

ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ

Виходячи з попереднього аналізу поселень скіфської доби на території Припсілля, буде доцільним розглядати поховальний обряд місцевих племен за виділеними локальними групами поселень. У верхній течії Псла поки що не відомі поховання VII–III ст. до н.е. До середньоопільської групи відносяться могильники біля сіл Броварки та Дучинці. Поховальні пам'ятки межиріччя Псла і Ворскли репрезентовані курганами поблизу сіл Василівка та Баранівка.

Броварківський і Дучинський курганні могильники знаходяться неподалік Книшівського городища в південній частині одного з найбільш густо заселених районів Припсілля. За зовнішніми ознаками та деталями поховального обряду вони різняться між собою, тому їх слід аналізувати окремо.

Броварківський могильник грандіозністю своїх курганів виділяється серед могильників скіфського часу не тільки в басейні Псла, а й на Ворсклі і Сіверському Дінці. На це вказували ще О.А. Спіцин³⁷ та В.А.Іллінська.³⁸ Із обмежених даних про розкопки на початку ХХ ст. броварківських курганів відомо лише те, що їх насипи складаються з чорнозему, а нижню частину утворено глинистим викидом з могильних ям. Слідів пізнішого досипання курганів не виявлено. Висота розкопаних курганів складала від 0,3 до 4,25 м при діаметрі від 16 до 48 м. Більшість із досліджених курганів багато років розорювалась, особливо поруйнованими були кургани, розкопані нами в 1989–1993 рр.

Старожили с.Броварки розповідали, що в 30-х рр. майже всі кургани в околицях села мали висоту не менше 2–3 м, а основна маса їх досягала висоти 3–5 м.

У опублікованих матеріалах розкопок початку ХХ ст. в Броварках не згадується про поминальну тризну. Новітніми розкопками доведено, що під кожним курганним насипом є залишки тризни у вигляді кострища. Таку ситуацію слід пояснювати недосконалістю методики розкопок курганів на початку ХХ ст.

Розкопки показали, що під насипами броварківських курганів знаходилося по одному похованню, здійсненому в материковій ямі. На жаль, ми не маємо повної інформації про конструкцію поховальних споруд, тому висновки приходиться робити на обмежених матеріалах. Могили в Броварківському могильнику в усіх випадках мали прямокутну форму, кутки в них трохи заокруглені, а стінки звужуються до дна. Довгою віссю ями в більшості випадків орієнтовані в напрямку північ-південь, за винятком двох випадків відхилення на захід. Довжина могил складає від 2,5 до 4,55 м, ширина – від 1,62 до 3,55 м, глибина – від 0,7 до 2,48 м. За об'ємом броварківські могили можна поділити на малі (3,8–4,3 куб.м), середні (7,2–13,3 куб.м) та великі (30,1–37,5 куб.м). Переважали могили середніх розмірів. Дерев'яні конструкції у могилах були лише двох видів: 1) яма зі стовпчиками по кутках, вертикальним чи горизонтальним облицюванням стін та поперечним перекриттям; 2) склеп зі стовпчиками по кутках та горизонтальним облицюванням стін, підлогою і перекриттям впоререк ями. Конструкції другого виду зафіксовані в п'яти випадках, першого – лише в одному. Склепи на Броварківському могильнику мають особливість: вони в могилі поміщені так, що між стінками склепу і могили залишається вільний простір, іноді сягаючи ширини до 0,8 м. Існує ще одна важлива деталь в поховальному обряді Броварківського некрополю. Це звичай підпалювання дерев'яної конструкції перед засипанням могили. Сліди цього ритуалу було зафіксовано нами в кургані № 5. Про

спалення склепів, як особливість поховального обряду скіфського часу в могильнику біля с.Броварки, писав ще В.В.Хвойка.³⁹ Крім того, в Національному музеї історії України зберігався макет одного з курганів, який було досліджено 1902 р. Він теж вказує на ритуал підпалювання дерев'яного склепу в могилі.⁴⁰

У кургані №6, розкопаному нами в 1993 р., могила не мала дерев'яного облицювання, а лише перекривалась впоперек настилом з дощок. На жаль, поховання виявилось геть пограбованим.⁴¹

У більшості поховань знаходилося по одному небіжчику. Це, як видно із поховального інвентаря, були чоловіки-воїни. Лише в двох могилах були поховані чоловік разом з жінкою. Єдине з розкопаних у Броварківському могильнику поховань, що збереглося непограбованим, належало жінці і дитині 5–6 років.⁴²

Поховані, в тих випадках, коли збереглися кістяки, лежали випростано на спині, головою на південь, лише парне поховання жінки з дитиною мало південно-західну орієнтацію. Небіжчиків вкладали на підстилку з очерету або на ложе з дощок.

Поховальну їжу у вигляді частини туші коня або вівці виявлено у чотирьох могилах. Покладення м'ясної їжі в похованнях Броварківського некрополю було звичайним у поховальному ритуалі. Виняток становить лише бідне за інвентарем поховання жінки з дитиною.

До поховального інвентаря броварківських поховань входили: ліпний посуд, знаряддя праці, зброя і кінська зброя, прикраси і дуже рідко античний імпорт.

Посуд у броварківських могилах представлено кількома горщиками і поодинокими посудинами різної форми. У кургані №504 знайдено два горщики: один, викинутий грабіжниками, знаходився в насипу кургану, другий стояв біля ніг небіжника. Дві невеликі посудини (горнятко та вазочка) походять з кургану №505. У непограбованому похованні жінки та дитини біля ніг стояли дві невеличкі горщикоподібні посудини. Крім цього в

Національному музеї історії України збереглося кілька посудин з Броварківського могильника без вказівки на номер кургану. Це великих розмірів горщик (висота 36 см) і четверо невеликих горняток.⁴³

Із знарядь праці в могили клали найчастіше залізні ножі. Їх виявлено в курганах №502, №503, №505, (по одному), в кургані №504 (два). Пряслице з лискованою поверхнею знайдено в похованні кургану №505. Загадковим постає предмет, який М.Е.Брандбург називає “плоске кам’яне блюдо праскоподібної форми”,⁴⁴ що знайдено в кургані №503. Це могла бути зернотерка або камінь для розтирання рум’ян. В кургані №505 знайдено точило.

Широко серед речей поховального інвентаря репрезентована зброя. Кістяну обкладку кінцівок лука знайдено в похованні кургану №503. Бронзові наконечники стріл відомі в курганах №504 (сагайдак з 139 стрілами), №505 (29 екз.), в непограбованому похованні (1 екз.), а також в курганах №4 (2 екз.) і №5 (10 екз.).

Мечі також входили до набору озброєння похованих воїнів. Два мечі з брускоподібним навершям і метеликоподібним перехрестям знаходились в похованні кургану №504. Такий же меч був ще в одному кургані (без номера) могильника.

Важливе місце в паноплії воїнів, похованих в Броварківському некрополі, займали списи. Їх виявлено в чотирьох могилах. У кургані №502 зліва від черепа лежали два залізних гостролистих наконечники списів. Кілька списів, “напевне, п’ять” (М.Е.Брандбург), було в кургані №504. Три залізних наконечники списів походять із кургану без вказівки на номер. У пограбованому кургані №5 випадково залишився такий же наконечник.⁴⁵ Отже, в курганах біля с.Броварки знайдено більше 10 залізних наконечників списів.

Захисні воїнські обладунки збереглися лише в кургані №4. Тут вдалося зібрати кілька сотень маленьких дрібних залізних платівок, які, ніби риб’яча луска, були нашиті на полотняну сорочку або куртку.⁴⁶

Про поховання в Броварківському могильнику переважно воїнів-вершників свідчать знахідки у п'яти із дев'яти відомих за описами могилах. Насамперед, це поховання в кургані №502, де збереглися залишки трьох вуздечних наборів: 3 пари залізних вудил з псаліями, 3 бронзові ворварки і 9 бронзових бляшок, окремі з яких виконані в звіриному стилі. Дві пари залізних вудил і пара кістяних псаліїв із зооморфними зображеннями походять з кургану №503. У похованні кургану №505 знайдено фрагменти чотирьох пар залізних вудил, пара залізних псаліїв, бронзову ворварку, 6 бронзових бляшок у вигляді голів лева та грифона. На перекритті могили кургану №4 лежала кінська вуздечка з залізними вудилами і кістяним псалієм, оформленим у звіриному стилі.⁴⁷

Прикраси і предмети особистого туалету були лише в парних похованнях, одне з яких жіноче. У могилі кургану №503 знайдено кругле бронзове дзеркало і уламок срібного браслету. У кургані №505 теж знайдено кругле бронзове люстерко. У непограбованому парному похованні у правій руці жінки був бронзовий браслет, а на руках дівчинки – по бронзовому браслету, на шиї – намистина, очевидно, античного виробництва.

Серед речей античного походження слід назвати амфору з кургану №502⁴⁸ і вже згадуване дзеркало в кургані №505, можливо, виготовлене в Ольвії.⁴⁹

Другий відомий в середній течії Псла курганний могильник – Дучинський різьоме відрізняється від Броварківського як своїм зовнішнім виглядом, так і поховальним обрядом. Насипи курганів Дучинського могильника завдяки тому, що в переважній більшості знаходяться у лісі, збереглися порівняно добре. Найбільші з цих курганів не перевищують 3–3,5 м, основна ж маса курганів має висоту 0,5–2 м. Поки що в Дучинському могильнику досліджено лише три поховання, одно з яких впускне.⁵⁰ Всі три могили викопано у материковому ґрунті, в плані вони мали прямокутну форму із заокругленими кутками. Орієнтація ям різна,

але переважно на південь. Розміри могил незначні: довжина від 2,5 до 3,5 м, ширина – від 1,1 до 1,75 м, глибина – від 0,55 до 0,1 м. Могильні ями мали дерев'яне перекриття. Небіжчики лежали випростано на спині головою в південному напрямку. До поховального інвентаря входили посуд (горщики), зброя (бронзові наконечники стріл), кінська вуздечка (бронзові бляшки з петелькою), прикраси (намисто із скла та пасти).

Виходячи з наявних матеріалів, можна узагальнити основні риси поховального обряду в басейні середньої течії Псла. Насамперед, потрібно вказати про існування тут двох різних за поховальними традиціями типів курганных могильників, які синхронно існували на одній території. Перший тип репрезентує Броварківський некрополь, який, напевне, єдиний на території басейну Псла. Він виділяється насамперед великими розмірами курганных насипів, що є однією з особливостей поховального обряду посульських некрополів.⁵¹ Ще В.А.Іллінська вказала на його схожість з найбільшими курганными могильниками скіфської доби в середній течії Сули за топографією, кількістю і розмірами курганів, а також основними рисами поховального обряду та набором інвентаря.⁵² Ці висновки підтверджуються новітніми дослідженнями. Дійсно, як і Броварківський могильник, посульські некрополі розташовані вздовж краю плато корінного берега.⁵³ Кургани в Броварках і в Посуллі дуже схожі за зовнішнім виглядом і розмірами. Помітна така цікава деталь: названі могильники розташовані в зоні стародавніх шляхів, що вели із степу Північного Причорномор'я в Лісостеп і далі до лісової зони в басейні Десни.⁵⁴ Ці так звані “степові коридори” проходили по вершині водорозділів між найбільшими ріками Дніпровського Лівобережжя, обминаючи великі лісові масиви і значні водні перешкоди. Дослідники початку ХХ ст., зокрема В.Г.Ляскоронський, свідчать: “По високому кряжу між Пслom і верхньою течією Ворскли (по водорозділу) пролягав знамений “Сагайдак”, старинний шлях, що проходив по найвищих місцях вказаної області і служив для мирних і воєнних пересувань. Починається він від м.Зіньківа до Гайворона, Шлях безводний, сухий. Увесь він пролягає по хребту, рівний і дуже зручний для

їзди чи переходу”.⁵⁵

Між броварківськими та посульськими похованнями спостерігається багато схожого в деталях дерев'яних могильних конструкцій. У Броварках небіжчиків хоронили в дерев'яних склепах, споруджених у могильних ямах, або в могилах, стіни яких облицьовані деревом. За підрахунками А.О.Моруженко, дерев'яні склепи у ямі (тип 20) приблизно однаково зустрічаються на Сулі, Сіверському Дінці та Середньому Дону протягом всього скіфського періоду.⁵⁶ А.В.Щегленко підкреслював, що склепи такого типу характерні для могильників Посулля і час їх існування обмежується VI–V ст. до н.е.⁵⁷ Ями з вертикальним облицьованням стін, коли кінці плах чи дощок на підлозі могили закріплені в канавці, а зверху є дерев'яне перекриття (тип 19), на думку А.О.Моруженко, існували протягом всього скіфського часу, але найбільш характерні саме для могильників Посулля. Тут відомо 22 із 28 поховань на території Дніпро-Донського межиріччя.⁵⁸

Південна орієнтація могили і голови небіжчика, його стан (випростано на спині), є загальнопоширеною рисою поховального обряду в усіх регіонах Дніпровського Лівобережжя.⁵⁹ Традиція підпалювати дерев'яні склепи могил у лісостепових племен Скіфії трапляється досить часто. Як уже згадувалося, в курганах Броварківського могильника це є звичайним явищем у поховальному обряді. На Лівобережжі звичай підпалювання дерев'яних конструкцій у могилах перед їх засипанням землею відомий у Посуллі⁶⁰ і Поворсклі.⁶¹

Нечисленні матеріали щодо поховального інвентаря в броварківських могилах не дають можливості однозначно говорити про його характерні особливості. Але відразу впадає в око військово-вершницький характер цих поховань. Це простежується досить добре, незважаючи на ту обставину, що майже всі могили пограбовано. Військово-вершницький характер поховань притаманний і курганам Посулля.⁶² Тому цілком вірним слід вважати твердження цієї дослідниці про те, що Броварківський могильник на Пслі принципово нічим

не відрізняється від некрополів скіфської доби в середній течії р. Сула і належить до кладовищ соціальної верстви воїнів-вершників (дружинників) та родової знаті.⁶³

У могилах Дучинського некрополю, вірогідно, типовим для поховального обряду є трупопокладення випростано на спині, головою на південь, у прямокутній ґрунтовій ямі невеликих розмірів з дерев'яним перекриттям. Тут немає курганів великих розмірів – понад 3 м. Така традиція поховання небіжчиків поширена по всій території лісостепового Лівобережжя протягом VII–III ст. до н.е.⁶⁴ Очевидно, подібні поховання є типовим для місцевого населення цієї частини Лісостепової Скіфії.

Таким чином, ґрунтуючись на сучасних археологічних джерелах, у середній течії р. Псел ми спостерігаємо дві основні традиції поховання небіжчиків. Одна з них, цілком ймовірно, належить аборигенному населенню раннього залізного віку Дніпровського Лівобережжя і репрезентована похованнями Дучинського могильника, а кургани Броварківського могильника насипали племена, місцеве походження яких в даній області не простежується. Не виключено також, що ці могильники належали до різних соціальних груп населення Середнього Псла VII–III ст. до н.е. Це питання потребує додаткового вивчення.

Поховальний обряд у межиріччі Псла і Ворскли на прикладі 8 розкопаних поховань проаналізовано І.М.Кулатовою.⁶⁵ Для псільсько-ворсклинського межиріччя характерні поховання, здійснені у ґрунтових прямокутних ямах, орієнтованих довгою віссю переважно по лінії південь-північ. Розміри ям коливаються від 2,3x2,7 м до 3,4x3,7 м (поховання біля с. Баранівка – 3x1,9 м) при глибині від 0,9 до 1,25 м. Поховальні ями перекривались накатом із дерев'яних, покладених впоперек плах або колод в один ряд. Стіни в більшості могил облицьовані дошками. Дно також в окремих випадках застеляли дошками, які були укладені на паралельні плахи або бруси. У похованні кургану біля с. Баранівка для небіжчика було споруджено дерев'яне ложе розміром 1,4x0,9 м. У половини могил до поховальної камери вели вхідні коридори-дромоси. Хоча всі поховання

пограбовано, в окремих випадках простежується поза і орієнтація небіжчиків. У парних похованнях курганів №1 та №2 небіжчиків покладено у випрастаному стані на спині головою на захід, у кургані №4 – головою на південь. До поховального інвентаря входить традиційний набір предметів, серед яких є ліпний посуд, зброя, прикраси, античний імпорт. Серед них, особливо в кераміці, спостерігаються близькі аналогії серед пам'яток середньої і нижньої течії Ворскли другої половини VII–V ст. до н.е.

А.О.Моруженко підрахувала, що в області межиріччя Дніпра і Дону за скіфської доби поховальні ями з дерев'яним горизонтальним облицюванням стін і накатом (тип 9) найчастіше зустрічаються на Ворсклі (в 10 із 17 випадків), а могили з дромосом відомі лише на Ворсклі і Сіверському Дінці.⁶⁶ Ці висновки підтверджують матеріали з пам'яток Поворскля.⁶⁷

ХРОНОЛОГІЯ

Найбільш ранніми пам'ятками скіфського часу в середній течії Псла слід назвати Книшівське городище і Броварківський курганний могильник. Сучасний стан досліджень цих пам'яток дозволяє стверджувати, що вони виникли раніше VI ст. до н.е., ніж вважали деякі вчені.⁶⁸ Дуже важливими у визначенні їх ранньої дати є розкопки оборонних споруд Книшівського городища, в процесі яких виявлено надійні датуючі знахідки – бронзові наконечники стріл.⁶⁹ Їх було знайдено в насипу земляного валу другого будівельного періоду.

Наконечники стріл попали до насипу валу в результаті того, що для насипання валу брали землю з культурних нашарувань на території городища. Там вони з'явилися під час нападу ворогів, озброєних стрілами з такими наконечниками. Це означає, що знайдені наконечники датують період нападу на фортецю, яка до цього вже існувала тривалий час. Отже, потрібно визначити

хронологічний проміжок, протягом якого знайдені в насипі валу Книшівського городища бронзові наконечники стріл могли туди потрапити.

Наконечники стріл з валу Книшівського городища належать до кола так званих келермеських типів. Один з них має дві лопаті у вигляді маленького лаврового листка, високу пірамідальну втулку з вісьмома слабо виділеними гранями і виступаючий гачок під однією з лопатей. Довжина наконечника становить 3 см (рис. XXXIII, 3). Подібні наконечники стріл мають аналогії в скіфських пам'ятках Північного Кавказу, наприклад, в похованні Ставропольського кургану (1959 р.),⁷⁰ біля станиці Березанської,⁷¹ Могрілі-Гора,⁷² Шулавері.⁷³

Другий наконечник стріли має довгу втулку, дві широкі й довгі лопаті. Вістря зігнулося від удару об тверду перепону. Довжина його близько 4,6 см (рис. XXXIII, 2). Близькі аналогії цьому наконечнику знаходимо теж на Північному Кавказі: в кургані 19 Нартановського могильника,⁷⁴ в Келермеських могилах,⁷⁵ біля станиці Березанської.⁷⁶

Ще один наконечник стріли келермеського типу знайдений в Книшівському городищі на самому дні погрібка біля східного валу (яма №24). Він має довгу виділену втулку, дві широкі листоподібні лопаті і гачок під однією з лопатей. Довжина – 4,4 см (рис. XXXIII, 1). Такі наконечники часто знаходять в архаїчних пам'ятках Північного Кавказу, зокрема, в Келермеських курганах,⁷⁷ біля хутора Красне Знамя в південній гробниці кургану,⁷⁸ в кургані 20 Нартановського могильника,⁷⁹ біля с.Бажіган,⁸⁰ Могрілі-гора.⁸¹

Серед скіфських старожитностей Північного Кавказу архаїчного часу досить часто трапляються наконечники стріл, зроблені з кістки. Вони мають кулеподібну форму, круглу або квадратну в перетині втулку і добре загострене вістря. Стріли з круглими кістяними наконечниками відомі в сагайдачних наборах у похованнях біля с.Бажіган⁸² в кургані 12 Нартановського могильника,⁸³ в Алазанській долині.⁸⁴ У Книшівському городищі подібний наконечник стріли (рис. XXXIII, 29) було виявлено у

заповненні архаїчного погрібка (яма №73), де знаходилась нехарактерна для цього поселення чорнолискована кераміка (миска та корчага) та уламок вінця горщика, прикрашений наліпним валиком.

З наведених даних видно між скіфськими архаїчними старожитностями Північного Кавказу і середньої течії р.Псел. Це ж стосується і курганів Посулля.⁸⁵ Вияснення хронології пам'яток келермеського типу Північного Кавказу має винятково важливе значення для визначення архаїчного періоду в історії Книшівського городища. Але поки що проблема хронології ранньоскіфської культури не знайшла остаточного вирішення. Про це свідчить гостра дискусія з даної проблеми на сторінках журналу “Российская археология” 1992–1993 рр.⁸⁶ Причиною є поява у 80-х рр. цілого ряду праць, де переглядаються традиційні схеми хронології ранньоскіфських пам'яток у бік поглиблення нижніх хронологічних рамок. Найбільш показовими в цьому плані слід назвати праці С.В.Поліна⁸⁷ та Г.Коссака.⁸⁸ Останнім часом цих дослідників активно підтримали І.М.Медведська⁸⁹ та Г.І.Смірнова.⁹⁰ За запропонованою І.М.Медведською схемою другий етап ранньоскіфської культури охоплює приблизно 700–650 рр. до н.е. У цей час у басейні Сули з'являється цілий ряд ранньоскіфських поховань, на Ворсклі – курган №1 в урочищі Осняги і курган №10 (1906 р.) в урочищі Скоробір, на Пслі – курган №503 (1902 р.) в Броварківському могильнику.⁹¹ Таким чином, за новими хронологічними схемами вік ранньоскіфських пам'яток Лівобережжя “старішає” приблизно на півстоліття. Цінність дослідження І.М.Медведської полягає в тому, що дослідниця тісно поєднала писемні дані та археологічні джерела VIII–VII ст. до н.е. Північного Причорномор'я, Кавказу та Стародавнього Сходу в контексті геополітичної ситуації в цих регіонах.

Але висновки вище згаданих вчених не знайшли підтримки у деяких дослідників, наприклад, у Л.К.Галаніної, яка провела спеціальне дослідження з хронології келермеських пам'яток.⁹² Вона датує келермеські старожитності періодом від середини до

кінця VII ст. до н.е. Отже, виникають розбіжності, які потребують додаткового спеціального дослідження.

Визначаючи хронологію ранніх пам'яток скіфського часу в басейні Псла, слід мати на увазі, що, по-перше, в цілому скіфські архаїчні пам'ятки Північного Кавказу, які за схемою І.М.Медведської відносяться до другого хронологічного етапу (перша пол. VII ст. до н.е.), мають аналогії на Книшівському городищі. По-друге, одночасно з появою речей келермеського типу на Книшівському городищі неподалік нього з'являється Броварківський некрополь з похованнями, в яких поховальні традиції та набір поховального інвентаря не мають місцевої підоснови, а навпаки, мають аналогії в поховальних пам'ятках Північного Кавказу. Це вже згадуваний курган №503, а також курган №4 (1989 р.), який добре датується бронзовими дволопатовими вістрями до стріл та деталями кінської вуздечки (рис.7, 1–5). По-третє, старожитності келермеського типу на Лівобережній Україні не можуть вважатися синхронними північнокавказьким. У басейні Ворскли, Псла і Сули масово вони з'явилися дещо пізніше, що пов'язано з поступовим пересуванням населення з Північного Кавказу в степ та Лісостеп Північного Причорномор'я.⁹³

Отже, якщо спиратись на висновки Л.К.Галаніної, то найраніші пам'ятки скіфського типу в басейні Псла треба датувати кінцем VII – початком VI ст. до н.е. За хронологічною схемою С.В.Поліна, Г.Коссака, І.М.Медведської ранньоскіфські пам'ятки Лівобережної України повинні датуватися другою половиною VII ст. до н.е. Визначаючи ранню хронологічну межу пам'яток скіфського часу Припсілля треба брати до уваги ту обставину, що Лівобережний Лісостеп не міг бути підкореним завойовниками раптово, за лічені роки. Процес проникнення іраномовних племен на Лівобережжя, очевидно, тривав досить значний час, в кілька десятиліть. Важко уявити, щоб такі широкі і незнайомі завойовникам простори Лівобережного Лісостепу з густою мережею поселень, з численним населенням, великою кількістю природних перешкод, були захоплені і підкорені в короткий термін. Можливо,

що поступове проникнення кочовиків північнокавказького походження в область лісостепу Придніпровського Лівобережжя тривало протягом другої половини VII ст. до н.е., а остаточно вони там утвердились в останній чверті VII – на початку VI ст. до н.е.⁹⁴

Таким чином, у нас є всі підстави стверджувати, що Книшівське городище (а, можливо, й інші поселення на Пслі) в останній чверті VII ст. до н.е. вже функціонувало як укріплене дерев'яною стіною поселення. До спустошливого руйнування воно вже існувало десятки років. Це добре ілюструють знахідки як місцевого походження, так і речі, які потрапили в Книшівку з інших областей Середнього Подніпров'я. У першу чергу тут треба вказати на місцевий ліпний посуд з архаїчними рисами: горщики з наліпними валиками на вінцях і на шийці, інколи на плечиках; чорно- та світлолисковані миски і корчаги, які за формами близькі до правобережно-ворсклинських типів ранньоскіфської доби; орнаментация окремих посудин у вигляді вирізьблених геометричних фігур. У культурному шарі, крім дрібних уламків, знайдено великі фрагменти горщиків або корчаг зі слабо виділеною шийкою, від якої з незначним нахилом назовні спускаються стінки тулуба, найбільший діаметр якого припадає на нижню третину посудини (рис. 16, 1–2). Подібний посуд є серед старожитностей бондарихінської культури.⁹⁵ Відомі вони і в пам'ятках чорноліської культури.⁹⁶ Книшівський горщик-корчага грушоподібного профілю, який на шийці прикрашений двома наскрізними конусовидними отворами у вигляді горизонтальної вісімки (рис. XVI, 1), має точну аналогію в кургані 2 групи XV біля с. Веселе Дніпропетровської області,⁹⁷ де був знайдений із залишками трупоспалення.

Крім кераміки, у нижньому архаїчному горизонті культурного шару та комплексах зустрічаються бронзові вироби, які побутували за епохи пізньої бронзи, а на Книшівському городищі датуються VII ст. до н.е. До таких речей відноситься перстень із тонкого дроту, кінці якого

закручені у спіралі і направлені в протилежні сторони (рис. XXXII, 18). Персні та браслети такого типу відомі серед знахідок східнотшинецької культури,⁹⁸ а також у похованнях зрубної культури.⁹⁹ Бронзовий ніж з горбатою спинкою і потовщенням зверху по ній, ручка якого, вірогідно, мала форму кільця (рис. XXVIII, 20), схожий до екземплярів, виявлених серед знярядь сабатинівської культури та у пізньозрубних пам'ятках.¹⁰⁰ У Книшівському городищі знайдено фрагмент бронзового браслету, зробленого з широкої, трохи випуклої назовні, пластини. Зверху на пластину технікою зерні напаяно у чотири поперечні ряди дрібні, величиною з зернівку проса, кульки (рис. XXXII, 17). Браслети подібного типу відомі в матеріалах другого ступеня чорноліської культури.¹⁰¹ До архаїчних знахідок належить і кам'яне кругле точило з металевим кільцем для підвішування до пояса (рис. XXX, 12).

Наведені вище приклади архаїчних знахідок з Книшівського городища доповнюються відкриттям на його території поблизу зольника напівземлянкової будівлі (яма №108) округлої форми розміром 2,5х2,4 м, опущеної на 1,5 м в материк (рис. XII, В). Про її архаїчність свідчать не лише форма (глибокі напівземлянки не є типовими для Книшівського городища, а найбільш характерні для поселень жаботинського та ранньоскіфського часу на Правобережжі та Середній Ворсклі), а й знахідки, насамперед в придонній частині заповнення ями: фрагмент стінки ліпної посудини, прикрашеної наліпним валиком з пальцьовими вдавленнями по ньому; фрагменти вінець горщиків, по краю яких розташований наліпний валик з нанесеними по ньому пальцьовими защипами і круглими протинами; фрагмент вінця горщика з наліпним валиком на шийці, по якому зроблені пальцьові защипи, а над валиком проходить ряд протинів; кістяна пронизка-бляшка від кінської вуздечки (рис. XXXIII, 41); кварцитовий предмет із старанно обшліфованою поверхнею, який формою дуже нагадує відомі серед матеріалів Книшівського городища керамічні культові моделі круглого хліба (рис. XXX, 10).

Отже існує значна кількість доказів, які не викликають

сумнівів у тому, що Книшівське городище на Пслі входить до кола найраніших поселень скіфської доби на території Дніпровського лісостепоного Лівобережжя поряд з Більським городищем, поселеннями Пожарна Балка, Мачухи, Лихачівка на Ворсклі, Люботинським і Дмитрівським городищами на Сіверському Дінці, які виникають не пізніше середини – другої половини VII ст. до н.е.¹⁰²

У басейні Псла в цей період, крім Книшівського городища, з'являються селища біля с. Довжик, Саранчівка та інші, на поверхні яких помітно попелища-зольники, а в матеріальній культурі поширена чорнолискована кераміка з вирізьбленим геометричним орнаментом правобережно-ворсклинського типу. Майбутні дослідження, сподіваємося, виявлять ще ряд ранньоскіфських поселень у Припсіллі.

Пізній хронологічний рубіж пам'яток скіфської доби Припсілля збігається з кінцем скіфського періоду в Східній Європі, тобто датується кінцем IV – початком III ст. до н.е. Знахідки бронзових наконечників стріл, прикрас, античного імпорту свідчать про те, що наприкінці IV ст. до н.е. більшість поселень в басейні Псла поступово припиняє своє існування. Матеріали III ст. до н.е., за незначним винятком, в пам'ятках басейну Псла відсутні. Це дає підстави говорити, що останні поселення скіфської доби в басейні Псла зникають на початку III ст. до н.е.

ПРИМІТКИ

¹ Копилов Ф.Б. Археологічна розвідка в 1949 р. // АП.–1955.–Т. V.–С. 168–169; Махно Е.В. Разведка по р.Хорол // АИУ 1967 г.–Вып. 2.–Киев, 1968.–С. 35–41.

² Гавриленко І.М., Супруненко О.Б. Археологічні знахідки з Хорольського району // Старожитності Хоролу.–Полтава, 1994.–С. 49–50.

³ Супруненко О.Б., Степанович С.П. Археологічні пам'ятки на території міста // Старожитності Хоролу.–Полтава, 1994.–С. 33–37; Гавриленко І.М., Супруненко О.Б. Археологічні розвідки в Хоролі // Полтавський археологічний збірник.–Число 3.–Полтава, 1995.–С. 109.

⁴ **Моруженко А.А.** Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья VII–III вв. до н.е. //СА.–1985.–№1.–С.160-161, 167-168.

⁵ **Краснов Ю.А.** Хозяйственно-культурные типы Восточной Европы эпохи раннего железа //Железный век Восточной Европы (КСИА АН СССР.Вып.197).–Москва, 1989.–С.8.

⁶ **Моруженко А.А.** Городища лесостепных племен...–С.171-172.

⁷ **Алихова А.Е.** Древние городища Курского Посеймья //МИА.–1962.–№113.–С.87-88; **Пузикова А.И.** Работы Курского отряда в 1972 г. //КСИА АН СССР.–Вып.142 (Памятники эпохи бронзы и раннего железа).–Москва, 1975.–С.91; **ї ж.** Городище у дер.Нартово под Курском //Вопросы древней и средневековой археологии.–Москва, 1978.–С.49-51; **ї ж.** Раскопки Переверзевского I городища //АО 1979 г.–Москва, 1980.–С.71; **ї ж.** Марицкое городище в Посеймье VI–V вв. до н.э.–Москва, 1981.–С.3-14; **ї ж.** Раскопки городища Переверзево I в 1979 г. //КСИА АН СССР.–Вып.170 (Железный век).–Москва, 1982.–С.97-98; **ї ж.** Завершение исследований Переверзевского I городища //АО 1984 г.–Москва, 1983.–С.81-82; **ї ж.** Работы в Курской области //АО 1984 г.–Москва, 1986.–С.68-69; **ї ж.** Работы Курской экспедиции //АО 1985 г.–Москва, 1987.–С.95-96.

⁸ **Моруженко А.О.** Городища Скіфського часу на території лісостепу Східної Європи //Вісник Харківського ун-ту.–1969.–№35.–Історична серія. Вип. 3.–С.73; **ї ж.** Городища лесостепных племен...–С.169, 173.

Моруженко А.А. Городища лесостепной Скифии (История строительства оборонительных сооружений, жилищ и хозяйственных построек в VII–III вв. до н.э.): Автореф. дис...канд.ист.наук.–Харьков, 1969.–С.9.

¹⁰ **Ляпушкин И.И.** Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа //МИА.–1961.–№104.–С.61-62, фото, план.

¹¹ **Там само.**–С.81-83, рис.29.

¹² **Сухобоков О.В.** Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VII–XIII ст. (За матеріалами досліджень 1968-1989рр.)–Київ, 1992.–С.127.

¹³ **Там само.**–С.125-127.–Рис.26.

¹⁴ **Там само.**–С.127-138.–Рис.23.

¹⁵ **Там само.**–С.132.

¹⁶ **Там само.**

¹⁷ **Моруженко А.О.** Досягнення радянських археологів у вивченні лісостепових поселень скіфського часу // Вісник Харківського ун-ту.–1967.–№22.–Вип.2.Історична серія.–С.131.

- ¹⁸ Гавриш П.А. Городище скифского времени у с.Кнышовка // Охрана і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл.наук.-практ.семинар: Тези доповідей.–Полтава,1990.–С.135-136; **його ж.** Оборонні споруди Книшівського городища //Тези доповідей і повідомлень Другої Полтавської наук.конф. з історич. краєзнавства.–Полтава,1991.–С.75-77.
- ¹⁹ Гавриш П.А. Городище скифского времени у с.Кнышовка.–С.136.
- ²⁰ Кучера М.П. Змиевые валы Среднего Поднепровья.–Киев,1987.–С.83-136.
- ²¹ Малинова Р., Малина Я. Прыжок в прошлое: Эксперимент раскрывает тайны древних эпох.–Москва,1988.–С.154-155.
- ²² Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон).–Киев,1987.–С.29-30, рис.7.
- ²³ Шрамко Б.А. Древности Северского Донца.–Харьков,1962.–С.191.
- ²⁴ Моруженко А.А. Городища лесостепной Скифии...–С.9; **ї ж.** Городища лесостепных племен...–С.169.
- ²⁵ Моруженко А.А. Оборонительные сооружения городищ Поворскля в скифскую эпоху //Скифский мир.–Киев,1975.–С.140; **ї ж.** К вопросу о памятниках раннего железного века в бассейне р.Ворсклы //СА.–1988.–№1.–С.34.
- ²⁶ Шрамко І.Б., Шрамко Б.А. Оборонні споруди Великого Більського городища //Пам'ятки археології Полтавщини.–Полтава,1991.–С.45-48,рис.1,3.
- ²⁷ Моруженко А.А. Городища лесостепных племен...–С.171.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье...–С.81-83.
- ³⁰ Там само.–С.83.
- ³¹ Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии в 1906 г. //Труды XIV Археол.съезда.–Т.III.–Москва,1911.–С.144-146.
- ³² Бойко Ю.Н. Исследования в бассейне Ворсклы //АО 1984.–Москва,1986.–С.215; Гавриш П.А. Разведки в бассейне р.Грунь-Ташань //АО 1986 г.–Москва,1988.–С.215.
- ³³ Бойко Ю.Н. Исследования в бассейне Ворсклы.–С.215.
- ³⁴ Гавриш П.А. Новые поселения скифского времени на Полтавщине //Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Обл.научн.-практ.семинар: Тезисы докл. и сообщ.–Полтава,1988.–С.28; **його ж.** Керамическая посуда с поселения

скифського времени у с. Саранчевка // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй обл. науч.-практ. семинар: Тезисы докл. и сообщ.—Полтава, 1989.—С.49-52.

³⁵ Гавриш П.А. Керамическая посуда...—С.52.

³⁶ Ковпаненко Г.Т. Племена скифського часу на Ворсклі.—Київ, 1967.—С.51-61.

³⁷ Спицын А.А. Курганы скифов-пахарей // ИАК.—1918.—Вып.65.—С.128.

³⁸ Ильинская В.А. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел // СА.—1957.—Т.27.—С.234; *iii ж.* Скифы Днепроовского лесостепного Левобережья (курганы Посулья).—Київ, 1968.—С.183.

³⁹ Хвойко В.В. Раскопка могильника при с. Броварки Гадячского уезда, Полтавской губ. // Труды Московского археол. общества.—Т.20.—Вып.2.—Москва, 1904.—С.40-41.

⁴⁰ Ильинская В.А. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел.—С.138-240.

⁴¹ Гавриш П.Я. Розкопки курганів скифського часу біля с. Броварки на Полтавщині // Археологічний літопис Лівобережної України.—Число 1-2.—Полтава, 1998.—С.33.

⁴² Хвойко В.В. Раскопка могильника при с. Броварки...—С.40-41.

⁴³ Ильинская В.А. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел.—С.238-240, рис.3,4;4,1-2.

⁴⁴ Журнал раскопок И.Е. Брандербурга (1888-1902).—Санкт-Петербург, 1908.—С.160-161.

⁴⁵ Гавриш П.Я. Розкопки курганів скифського часу...—С.32,34, рис.5,6.

⁴⁶ Там само.—С.31,34, рис.5,4.

⁴⁷ Там само.—С.30,34, рис.5,5.

⁴⁸ Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII-V веках до н.э.—Москва, 1966 (САИ. Вып. Д 1-27).—С.59.

⁴⁹ Там само.—С.65.

⁵⁰ Ильинская В.А. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел.—С.241.

⁵¹ Моруженко А.А. Историко-культурная общность лесостепных племен междуречья Днепра и Дона в скифское время // СА.—1989.—№4.—С.31.

⁵² Ильинская В.А. Скифы Днепроовского лесостепного Левобережья...—С.183.

⁵³ Ильинская В.А. Скифы...—С.8-18, 181-183; Черненко Е.Е.

Отопографии курганных могильников Посулья //Киммерийцы и скифы: Тезисы докл.Всесоюз.семинара.–Часть 2.–Кировоград, 1987.–С.82.

⁵⁴ Черненко Е.Е. О топографии...–С.82; Болтрик Ю.В. Сухопутные коммуникации Скифы (по материалам новостроечных исследований от Приазовья до Днепра) //СА.–1990.–№4.–С.35-36.

⁵⁵ Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр.Псла и Ворсклы //Труды XIII Археол.съезда.–Т.1.–Москва, 1907.–С.170-171.

⁵⁶ Моруженко А.А. Историко-культурная общность...–С.28-29.

⁵⁷ Щегленко А.В. Обряд погребения лесостепных племен междуречья Днепра и Дона в VII–III вв. до н.э. //Вестник Харьков. ун-та.–1983.–№238. История и культура докапиталистических формаций.–С.113.

⁵⁸ Моруженко А.А. Историко-культурная общность...–С.27-29.

⁵⁹ Там само.–С.31.

⁶⁰ Махно Є.В. Кургани скіфського часу біля с.Малі Будки // Археологія.–1953.–Т.8.–С.126

⁶¹ Кулатова І.М. Курганный могильник скіфської доби поблизу с.Олефірщина //История и археология Слободской Украины: Тезисы докл. Всеукраинской науч.-практ.конф.–Харьков, 1992.–С.137; Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко О.Б. Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла.–Москва, Полтава, 1993.–С.92.

⁶² Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья...–С.181.

⁶³ Там само.–С.183.

⁶⁴ Моруженко А.А. Историко-культурная общность...–С.27; Щегленко А.В. Обряд погребения лесостепных племен...–С.115.

⁶⁵ Кулатова И.Н. Курганы скифского времени у с.Васильевка // Киммерийцы и скифы: Тезисы докл.Всесоюз. семинара.–Часть 2.–Кировоград, 1987.–С.6-8; **II ж.** Нова поховальна пам'ятка ранньоскіфського часу на Середньому Пслі //Тези доповідей і повідомлень Першої Полтавської наук.конф. з історич. краєзнавства.–Полтава, 1989.–С.106; Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко О.Б. Курганы скифского времени...–С.90-94.

⁶⁶ Моруженко А.А. Историко-культурная общность...–С.28-29.

⁶⁷ Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі.–С.83-107; **II ж.** Кургани поблизу с.Мачухи на Полтавщині //Археологія.–1970.–

Т.24.–С.146-169; Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи...–С.141-155,174-178; Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б. Курганы скифского времени...

⁶⁸ Ильинская В.А. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел–С.246-248; Моруженко А.А. Городища лесостепных племен...–С.26; Петренко В.Г. Локальные группы скифообразной культуры лесостепи Восточной Европы //Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время.–Москва,1989.–С.77 та інші.

⁶⁹ Гавриш П.А. Городище скифского времени у с.Кнышовка.–С.134-137; його ж. Оборонні споруди Книшівського городища...–С.75-77.

⁷⁰ Мохортых С.В. Скифы на Северном Кавказе.–Киев,1991.–С.46, рис.16,35.

⁷¹ Там само.–С.46, рис.16,20.

⁷² Там само.–С.48, рис.18,23.

⁷³ Там само.–С.48, рис.18,59.

⁷⁴ Там само.–С.45, рис.15,12.

⁷⁵ Там само.–С.46, рис.16,2.

⁷⁶ Там само.–С.46, рис.16,9.

⁷⁷ Исеен А.А. Некоторые памятники VIII–VII вв. до н.э. на Северном Кавказе //ВССА.–Москва,1954.–С.116, рис.4; Махортых С.В. Скифы на Северном Кавказе.–С.46, рис.16,4.

⁷⁸ Петренко В.Г. Скифская культура на Северном Кавказе //АСГЭ.–1983.–№23.–С.47, рис.56.

⁷⁹ Махортых С.В. Скифы на Северном Кавказе.–С.45, рис.15,1.

⁸⁰ Там само.–С.46, рис.16,41.

⁸¹ Там само.–С.48, рис.18,24.

⁸² Там само.–С.46, рис.16,44.

⁸³ Там само.–С.47, рис.17,11.

⁸⁴ Там само.–С.48, рис.18,47,48,53.

⁸⁵ Мурзин В.Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса.–Киев,1990.–С.63.

⁸⁶ Российская археология.–1992.–№3; 1993.–№2.

⁸⁷ Полін С.В. Хронологія ранньоскифських пам'яток //Археологія.–1987.–№59.–С.17-36.

⁸⁸ Kossack G. Von Anfanden des skytho-iranischen Tierstil // Galanina L., Grahn, Kellner H.-L., Kossack G. Skythika.–Munchen,1987.–P.24-86.

⁸⁹ Медведская И.Н. Периодизация скифской архаики и Древний Восток //РА.–1992.–№3.–С.86-107.

⁹⁰ **Смирнова Г.И.** Памятники Среднего Поднестровья в хронологической схеме раннескифской культуры //РА.–1993.–№2.–С.101-118.

⁹¹ **Медведская И.Н.** Периодизация скифской архаики...–С.88-91 (таблица).

⁹² **Галанина Л.К.** К проблеме хронологии Келермесса //Киммерийцы и скифы: Тезисы докладов Междунар. Науч.конф.–Мелитополь,1992.–С.25-27; **ї ж.** К проблеме хронологии Келермесских курганов //РА.–1994.–№1.–С.92-107.

⁹³ **Муззии В.Ю.** Происхождение скифов...–С.64.

⁹⁴ **Гавриш П.А.** Некоторые вопросы ранней истории населения среднего течения Псла в скифское время //Киммерийцы и скифы: Тезисы докл.Междунар.науч.конф.–Мелитополь, 1992.–С.25; **його ж.** Населення скіфського часу басейну Середнього Псла: Автореф. дис...канд. іст.наук.–Київ,1996.–С.22; **його ж.** Розкопки курганів скіфського часу біля с.Броварки...–С.36.

⁹⁵ **Ковпаненко Г.Т.** Племена скіфського часу на Ворсклі.–С.18-19, рис.4-5;С.26, рис.9; **Буйнов Ю.В.** Бондарихинская культура: Авреф.дис...канд.ист.наук.–Киев,1981.–С.11; **Березанская С.С.** Северная Украина в эпоху бронзы.–Киев,1982.–С.71, рис.18,6,13,21,29; **Березанская С.С., Ильинская В.А.** Бондарихинская культура //Археология Украинской ССР. В трех томах.–Том 1. Первобытная археология.–Киев,1985.–С.516, рис.139,1.

⁹⁶ **Ковпаненко Г.Т.** Племена скіфського часу на Ворсклі.–С.42, рис.17.

⁹⁷ **Ромашко В.А.** Некоторые особенности погребального обряда чернолесской культуры // Проблемы археологии Поднепровья III–I тыс. до н.э.–Днепропетровск,1984.–С.107,рис.1,7.

⁹⁸ **Рыбалова В.Д.** К вопросу о хронологии некоторых групп памятников эпохи бронзы и раннего железа на Украине //АСГЭ.–1961.–Вып.2.Скифо-сарматское время.–С.12, рис.1,3-4; С.13, рис.2,2; С.14; **Березанская С.С.** Северная Украина в эпоху бронзы.–С.49, рис.10,3; **Шишкин Р.Г., Лисенко С.Д.** Похоронення східнотшинецької культури поблизу с.Малополовецьке //Археология.–1996.–№1.–С.148, рис.3,3-4,6,8; С.149, рис.4,2.

⁹⁹ **Ковалева И.Ф., Марина З.П., Чернявская Н.В., Никитин С.В.** Курганный могильник эпохи бронзы у с.Хашеватое //Курганные древности степного Поднепровья (III–I тыс. до н.э.).–Вып.3.–

Днепропетровск, 1979.—С.11,21, рис.5,6.

¹⁰⁰ Шарафутдинова Э.С. К вопросу о соотношении срубной и сабастиновской культур //История и археология Слободской Украины: Тезисы докл. и сообщ.Всеукраинской конф.—Харьков,1992.—С.218.

¹⁰¹ Мелюкова А.И. Культуры предскифского периода в лесостепной зоне //Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время.—Москва,1989.—С.26,312, рис.7,15-17.

¹⁰² Моруженко А.А. Историко-культурная общность лесостепных племен...—С.26.

Джерела, що здобуті під час археологічних досліджень пам'яток скіфського басейну Середнього Псла, дають можливість різнобічно вивчати побут та господарську діяльність місцевих племен. Основу джерел цього розділу становлять переважно матеріали розкопок Книшівського городища 1988-1993 рр.

КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД

На першому місці серед предметів матеріальної культури знаходяться керамічні вироби. За кількістю вони переважають всі інші знахідки разом узяті. Найбільш поширеними є уламки ліпного посуду, причому рідко вдається знайти цілі посудини або їх розвали, що піддаються реконструкції. Як сказано вище, за основу характеристики матеріальної культури лісостепових племен басейну Середнього Псла взято матеріали Книшівського городища, залучаючи, по можливості, матеріали з інших поселень. Спостереження підйомного матеріалу показують, що на Середньому Пслі керамічний посуд практично одноманітний для всіх поселень цього регіону.

Щодо характеристики керамічного посуду маємо в розпорядженні понад 3,5 тис. уламків вінець та днищ, кілька десятків цілих посудин, уламків ручок, носиків для зливу, багато фрагментів стінок тулуба посуду.

Кількісно переважають горщики. Вони різняться за формою, розміром та орнаментацією. Під час розкопок виявлено 19 цілих посудин, які можна графічно реконструювати. Велике значення для загальної характеристики мають уламки вінець, яких налічується понад 3 тис.

Запропонована далі характеристика не ставить за мету

прослідковувати типологічний розвиток форм та орнаментатії місцевого посуду - це робота дуже трудомістка і вимагає окремого спеціального дослідження та застосування певних методів. Мною ставиться задача показати загальні риси кераміки скіфського часу на Середньому Пслі, виявити її типові ознаки, а також особливості.

Загальні риси керамічного виробництва на Книшівському городищі та інших поселеннях Припсілля виявлялися шляхом візуального спостереження за численними уламками ліпного посуду. Загалом для Книшівського городища характерна висока питома вага неякісно виготовленого і випаленого посуду. Серед горщиків вона доходить до третини, серед мисок - близько 1/5, серед корчаг трапляються лише одиниці неякісно зробленого посуду. Помітна також і різниця в глині, з якої виготовляли різні види посудин. Для виготовлення мисок, а особилво корчаг і глеків, брали досить якісну природню глину звичайного світло-коричневого кольору, старанно вимішували формувальну масу. Для виготовлення горщиків йшла глина нижчої якості землісто-коричневого кольору, вимішували її часто недбало.

Візуальні спостереження зломів фрагментів горщиків показують, що крім природних домішок (кварцитового піску, кремнезему, бурого залізняку) до формувальної маси додавали багато механічних домішок: шамот (подрібнені шматочки кераміки), крупнозернистий річковий пісок, мілко подрібнені черепашки, порубану траву, дрісну (товчений камінь). Визначення А.А.Бобринським окремих фрагментів горщиків з Книшівки показало, що місцеве населення до формувальної керамічної маси додавало екскременти домашньої худоби, яка випасалася на лугових травах.

Мої спостереження свідчать, що при виготовленні горщиків до формувальної маси найперше додавали шамот (91,5% посудин), а інші добавки були допоміжними. Від кількості і складу добавок до глиняного тіста залежав і зовнішній вигляд посуду. Помітно пряму залежність: чим більш шершава й нерівна поверхня горщика, тим нижча його якість. У

Книшівському городищі біля третини горщиків мають низьку якість виготовлення, але переважну більшість (понад 60%) їх зроблено більш-менш якісно. Вони мають звичайну шершаву поверхню, яку при формуванні пригладжували віхтем трави в горизонтальному напрямку. Горщики, поверхню яких пригладжували рукою або шматком тканини, складають 9,8%. Лише кілька уламків горщиків (0,07%) мали трохи підлисковану поверхню.

Формували горщики на підставці, поверхню якої посипали половою зернових культур - проса, ячменю, пшениці. З трьохсот обстежених днищ відбитки зернових мали 84,9%. Частина горщиків ліпили на вертикально поставленій дерев'яній колоді. Відбитки зрізу дерева зафіксовано на 9,1% днищ горщиків. Інколи під днище горщика при обсушуванні підкладали тканину (2,7% обстежених днищ), розтинали траву (2,3%), клали листя дерев (1,1%).

За розмірами горщики (що, можливо, виходило з їх функціонального застосування) можна поділити на малі, середні та великі. У цих групах виділяються типи за профілем корпусу.

Великі посудини в цілому вигляді при розкопках поселень скіфської доби в Середньому Придніпров'ї зустрічаються досить рідко. Вони найбільш вразливі для руйнування, тому, як правило, фрагментовані. З Книшівського городища маємо 6 великих горщиків. Висота цих посудин становить 20 см і більше, таких же розмірів приблизно діаметри вінець, горла та корпусу. Головне, що об'єднує цю групу горщиків, - це об'єм, який перевищує 3 л.

Серед них чітко виділяються два типи. Перший тип репрезентовано великими фрагментами (без днищ) двох архаїчних горщиків (рис. XVI, 1-2). Такі посудини називають грушевидними горщиками, але інколи відносять і до корчаг. Вінець у них малопрофільований, плечики відсутні, найбільше розширення припадає на середню або другу третину від верху

частину тулуба. Днище і вінця неширокі і мають приблизно однаковий діаметр. Близькі до них типи є серед посуду бондарихінської¹ та чорноліської² культур.

До другого типу великих горщиків з Книшівки відносяться 4 посудини (рис. XVII, 1-4). Точне уявлення про горщики цього типу дає знахідка вцілілої посудини, яка збереглась в культурному шарі, здавлена товщею ґрунту, але зовнішній вигляд вдалося відреставрувати. Горщик (рис. XVII, 3) лежав на глибині 0,35 м від сучасної поверхні в горизонті, який датується V–IV ст. до н.е. Він має розвинений профіль, висота його - 35,5 см, зовнішній діаметр вінця - 26,6-27,5 см, днища - 9,5 см. Найбільше розширення тулуба (32-22 см) припадає на рівень висота 20-21 см від днища.

Середніх розмірів горщики мали висоту від 13 до 18 см, діаметр вінця - в межах 10-17 см. В матеріалах Книшівського городища відомо два горщики цієї групи (рис. XVII, 1, 3).

Малі за розмірами горщики або горнята в матеріалах розкопок Книшівки в цілому вигляді трапляються найчастіше. На сьогодні їх виявлено 11 екземплярів. За профілем серед цієї групи виділяються кілька типів.

До першого типу відносяться 4 горнят. Вони мають досить стрункі видовжені пропорції (висота переважає над діаметром тулуба), розвинений профіль вінець, плавні і округлі обриси тулуба, діаметр дна трохи менший за діаметр вінець (рис. XVIII, 2, 4; XIX, 1). Висота горнят цього типу коливається від 8,5 до 11,5 см, діаметр вінець - від 7 до 8,5 см, діаметр тулуба - від 7 до 9,5 см, діаметр дна - від 4,5 до 5 см.

Другий тип горнят репрезентований одним екземпляром. Від першого він відрізняється чітко вираженою округлою формою тулуба (рис. XVIII, 5). Висота його становить 11,5 см, діаметр вінця - 8 см, діаметр тулуба - 11,5 см, діаметр дна - біля 5 см.

Троє горнят відносяться до третього типу. Вони мають присадкуваті пропорції, малорозвинений профіль, тулуб відносно вінця розширений мало, дно широке і стійке. Висота горнят

дорівнює 6,5-8 см, діаметр вінця - 7,5-8,5 см, діаметр тулуба - 8,5-10,5 см, діаметр дна - 6,5-7,5 см (рис. XVIII, 6; XIX, 2, 6).

Четвертий тип горнят відрізняється від третього більш розвиненим профілем вінця і тулуба, а об'єднують їх присадкуваті пропорції і широке дно (рис. XIX, 4-5). Висота їх коливається в межах 7-9 см, діаметр вінця 6-8 см, діаметр тулуба 8-9 см, діаметр дна - 6-7 см.

Численні уламки вінця горщиків дають можливість більш повно уявити типологічну картину профілю цих посудин. Мною проаналізовано понад три тисячі уламків вінця горщиків і виділено 6 великих груп, усередині яких ще виділяються варіанти - від кількох до півтора десятка (рис. XXII).

Перший тип профілю - прямий має 5 варіантів. Вінця цього типу складають 2,66% від загального числа уламків вінця горщиків.

Другий тип - загнутий всередину посудини вінця. Налічує теж 5 варіантів. Разом вони складають лише 1,23% від загального числа.

Третій тип - малопрофільовані вінця. Має 8 варіантів, що становить 52,75% всіх вінця горщиків.

Четвертий тип - розвинений профіль. Об'єднує 13 варіантів, що складає 41,78%.

П'ятий тип - ламано-профільовані вінця. Налічує 8 варіантів, які охоплюють 1,09% загального числа вінця.

Шостий тип - прямий профіль з виділеними плечиками. Має лише 2 варіанти, що становить усього 0,49%.

Підрахунки показують, що для керамічного комплексу Книшівського городища не характерні ламало-профільовані (п'ятий тип) вінця горщиків, вінця з прямим профілем (перший тип) та виділеними плечиками (шостий тип). Досить рідко трапляються профілі першого та другого типів, які належали банкоподібним посудинам. Найбільш характерними для Книшівського городища є горщики з малорозвиненим та розвиненим профілем вінця. Більшою різноманітністю

виділяються вінця розвиненого профілю. Але й тут серед 13 варіантів окремі мають явну кількісну перевагу. Наприклад, варіант 01 серед вінець свого типу складає 46,4%, а серед загальної кількості вінець - 19,4%. Серед малопрофільованих вінець панівне становище займає варіант 02 - 73% в групі свого типу і 38,5% серед загального числа уламків вінець.

Отже для керамічного посуду Книшівського городища найбільш типовими є горщики з більш або менш розвиненим профілем вінця і заокругленим краєм. Посудини такого типу складають 57,9% горщиків. Мешканці Книшівського городища протягом VII-III ст. до н.е. хоча і мали досить широке коло форм, але надавали перевагу в переважній більшості 1-2 варіантам горщиків. Хронологічні відмінності між типами горщиків майже не прослідковуються, за винятком вище описаних великих горщиків та горщиків першого та другого типів, які в більшості випадків зустрічаються в ранніх комплексах VII-VI ст. до н.е.

В.А.Іллінською в 1954 р. на Книшівському городищі знайдено уламки великих горщиків.³ Великих розмірів горщики також відомі і в похованнях на Середньому Пслі. У могильниках поблизу с.Броварки знайдено цілий горщик⁴ та біля с.Дучинці на розораних насипах курганів виявлено два уламки великого горщика.⁵

Великих розмірів горщики досить часто трапляються в уламках на інших поселеннях Припсілля - в підйомному матеріалі або як випадкові знахідки. Наприклад, у Сумському краєзнавчому музеї зберігається реконструйований горщик, що походить з нижнього горизонту поселення скіфського та черняхівського часу біля сучасного селища Краснопілля Сумської області. Цей горщик практично є аналогією горщику з Книшівського городища (рис. XVII, 3). Він має висоту біля 22-23 см, діаметр вінця - 20 см, діаметр днища - 9-10 см, зроблений з глини, в яку добавлено товчений шамот.

Орнаментация горщиків в Книшівському городищі не відзначається різноманітністю ні за способом нанесення

орнаменту, ні за його композицією. Орнамент на ліпному посуді місцеві майстри наносили способом вдавлення або щипків кінчиками пальців, протикання круглою паличкою отворів наскрізь або частково – з випуклиною на протилежному боці стінки посудини, нанесення насічок ребром тріски або розщепленої кістки, наліплювання або формування валика, нанесення відбитку нігтем, прокреслювання ліній або простих геометричних фігур. Частину горщиків орнаментовано одним з названих способів, більш частіше поєднували два, рідко три-чотири. Зовсім не мали орнаментатії 8,7% горщиків, переважно малих розмірів.

Робочий аналіз орнаментатії вінець горщиків зроблено за системою, в якій за кількістю способів нанесення орнаменту та їх композиціями виділено окремі типи та варіанти в них. Коротко їх розглянемо.

Простий орнамент (перший тип) нанесено лише одним способом. Вінця з таким орнаментом складають 18,25% всіх уламків вінець горщиків.

Найбільш поширенні вінця з протинами (6,95%), вдавленнями (4,41%) та зачіпами пальцями (3,08%) від загального числа всіх уламків вінець горщиків.

Другий тип орнаменту носить умовну назву комбінований і становить 76,34% всіх вінець. Його виконано двома способами. Вінця цієї групи мають найбільшу кількість варіантів.

Складний орнамент (третій тип) виник в результаті комбінації із трьох способів нанесення орнаментатії. Вінця цієї групи становлять лише 5,23% від загального числа вінець горщиків, але мають 17 варіантів. Особливістю складної орнаментатії на горщиках Книшівського городища є присутність майже в кожному варіанті – комбінації наліпного валика. Як елемент прикраси горщика, наліпний валик присутній на 6% посудин. У поодиноких випадках наліпний валик наносили на корпус горщика. Треба сказати, що уламки горщиків, які прикрашав наліпний валик, траплялися переважно в архаїчних комплексах або відкладеннях VII-VI ст. до н.е.

До групи вінець горщиків з ускладненим орнаментом (четвертий тип) відносяться лише два уламки. На одному з них – три наліпних валика, розташованих на краю вінця, на шийці і на плечиках горщика, на всіх валиках нанесено косі вдавлення нігтем. У другому уламку по зовнішньому краю вінця нанесено вдавлення пальцем, під якими зроблено проколи, на шийці розташовано наліпний валик з пальцевими вдавленнями по ньому.

По одному уламку знайдено вінця горщиків, які прикрашені способом тиснення, наліпів та прокреслених ліній. Один вінець мав ряд вдавлень загостреною паличкою зверху вінця та на шийці горщика. Вдавлення були тісно розташовані один від одного. На другому уламку на плечиках по периметру горщика зроблені невеликі наліпи у вигляді гульок. Третій вінець банкоподібної посудини прикрашено по шийці прокресленими косими паралельними лініями (рис. XIX, 7). Дві групи таких ліній розділяє прокреслена лінія, скошена навпаки. Під час розкопок у Книшівському городищі знайдено кілька уламків тулуба горщика, де були накреслені гострим кінцем тріски геометричні фігури, заштриховані паралельними лініями.

На горщиках, крім вінця, шийки і тулуба, у рідкісних випадках наносили орнамент біля днища. Зокрема, знайдено більше десятка днищ, по зовнішньому краю яких нанесено пальцьові вдавлення.

Таким чином, незважаючи на значну кількість варіантів орнаментатії горщиків Книшівського городища, місцеве населення надавало перевагу трьом основним способам нанесення декору: протини паличкою, вдавлення-защипи кінцями пальців, косі насічки тріскою. Орнамент наносили переважно біля краю вінця або на верхній частині шийки посудини. Різноманітні комбінації з таких способів орнаментатії прикрашали біля 90% горщиків.

Миски серед керамічного посуду Книшівського городища за кількістю знахідок стоять на другому місці -

11,5%. Але знайдено лише одну миску, загальний вигляд якої піддається реконструкції (рис. XX, 3). Зовнішній діаметр вінця її становить 17,5 см, діаметр днища - 7,7 см, висота 8 см, товщина стінок - 0,8-0,9 см. Профіль миски плавно вигнутий до вертикального стану країв вінця, який горизонтально зрізаний і пригладжений так, що зовні по краю утворився виступ у вигляді тонкого шнурочка.

У нашій колекції нараховується 405 уламків вінець мисок з Книшівки. За профілем їх розподілено на десять типів з варіантами.

Перший тип мисок (ломаний профіль з рівним краєм вінця) представлений двома варіантами. Від загального числа уламків вінець перший тип охоплює лише 0,74%.

Другий тип профілю (прямий з внутрішнім бортиком) представлений трьома варіантами, і становить 4,94% всіх уламків вінець мисок.

Найбільш численним є третій тип профілю (з рівним вертикальним краєм вінця). Він представлений сімома варіантами.

Четвертий тип профілю (з внутрішнім бортиком) складає 26,91% серед вінець мисок. Він має чотири варіанти.

П'ятий тип профілю (із зовнішнім бортиком) презентовано одним варіантом з 2 уламків.

До шостого варіанту віднесено вінця мисок, на краях яких є бортики зовні і зсередини посудини. Вони становлять 4,44%.

Багато варіантів має сьомий тип профілю (із загнутим усередину краєм вінця) і складає 10,73%.

Серед вінець восьмого типу (з загнутим в середину краєм вінця і бортиком) виділяється три варіанти. Разом вони складають 12,84% всіх вінець мисок.

До дев'ятого типу відносяться профілі із загнутим краєм вінця і бортиком назовні. Тут виділяється два варіанти з дванадцяти уламків.

Десятий тип профілю (з відігнутих краєм вінця) представлено лише одним уламком.

Зроблені мною підрахунки показують, що за профілем миски Книшівського городища теж досить одноманітні. Найбільш типовими є миски з плавно вигнутим профілем, прямими вінцями, що інколи мають виступаючий внутрішній бортик. Вони охоплюють 58,8% всіх вінець мисок.

Днища мисок зустрічаються рідко. Нами знайдено лише 9 фрагментів. Вони поділяються на дві групи: на піддоні (2 уламки) і плоскі (7 уламків).

Поверхню мисок, крем ретельної обробки поверхні нічим, як правило, не прикрашали. Серед уламків вінець мисок, які знайдені в Книшівському городищі у 1954 р. В.А.Іллінською, є уламок з наліпом у вигляді невеликої гульки - виступу по верху вінця.⁶

За уламками мисок, які входять до колекції, лише в окремих випадках можна визначити їх діаметр. По одному фрагменту представлені миски, зовнішній діаметр вінця яких складає 8, 10, 11, 18, 30, 33 см, ще два - 28 см.

Технологія виготовлення формувальної маси мисок приблизно така ж, як і при виготовленні горщиків. Під час досліджень було відібрано для спостереження домішок майже 400 уламків мисок. Виявилось, що миски з домішками шамоту в кераміці складають 93%. Слід вважати, що виготовлення формувальної маси для мисок здійснювалося більш старанно, ніж горщиків. Близько половини мисок має звичайну шорстку поверхню. Приглажена поверхня зустрічається у 29,6% обстежених мисок, а бугриста – у 17%. Підлисковану або лисковану поверхню зафіксовано лише у півтора десятка уламків, що складає 3,9%.

Корчаги і глеки (великі глечики) теж були досить поширеним видом керамічної тари у населення середньої течії Псла. Їх уламки трапляються практично на кожному поселенні. У матеріалах розкопок В.А.Іллінської на Книшівському городищі є великих розмірів посудина, яку можна розглядати як корчагу.⁷ Її висота становить 32 см, діаметр вінця - 15 см, діаметр днища - 11 см, найбільша ширина тулуба - 29 см. Корчага має високу шийку з

плавно відтягнутими краями вінець.

У нашій колекції з Книшівського городища корчаги та глеки репрезентовано невеликими уламками вінець. Лише два великі фрагменти верхньої частини цих посудин дають приблизне уявлення про форму їх тулуба.

Перший уламок (рис. XX, 1) знайдено в передпічній ямі № 131 у купі попелу і вугілля. Це половина верхньої частини горловини діаметром біля 14-15 см з масивною ручкою, яка плавно відходить від краю вінця вниз до тулуба. Краї вінця корчаги потовщені, заокруглені і трохи відхилені назовні. Поверхня корчаги дуже ретельно пригладжена, підлощена.

Другий фрагмент (рис. XX, 2) є частиною вінця і горловини корчаги. Зовнішній діаметр її вінця становить 15,3 см, внутрішній діаметр горловини - 9,8 см. Край вінця потовщений, який має зовнішній нахил, плавно відтягнений назовні.

Серед керамічного посуду Книшівського городища нараховується 117 дрібних уламків вінець корчаг, що складають 3,3% загального числа фрагментів кераміки. Вони розділені за профілем на три групи. До першої групи віднесено уламки вінець, які мали циліндричну форму горловини. Корчаги цього типу становлять 35,9% від загальної їх кількості. Корчаги з конусовидною горловиною (2 група) складають 23,4%. Найчастіше трапляються корчаги з вигнутими назовні стінками горловини і відтягнутим краєм вінця (третья група). Серед них виділяється найбільше варіантів - 12. Вінця третьої групи складають 40,2%. Таким чином, серед корчаг спостерігається приблизно рівна кількість за формою вінця та горловини. Деяку перевагу мають корчаги третьої групи.

Виготовленню корчаг, глеків, кубків майстри приділяли значно більшу увагу. Було обстежено 121 уламок цих посудин. Обстеження показало, що для виготовлення більшості корчаг, глеків, кубків застосовувалась якісна гончарна глина, домішки до формувальної маси добавляли дуже подрібнені, а шамот є лише у 66,1% посудин. За зовнішнім виглядом ця група посуду вигідно виділяється серед інших. Близько половини фрагментів у ній

(47,1%) мають звичайну шорстку поверхню, бугристу, жорстку поверхню - лише 2,4%, але друга половина має пригладжені (33,1%) або лисковані стінки (17,4%).

Загалом треба сказати, що підлисковували поверхню керамічного посуду мешканці Книшівського городища порівняно рідко. Серед обстежених уламків підлисковану або лисковану поверхню мали всього 1,08% від загального числа. Чорнолискованої кераміки в Книшівському городищі практично немає, за винятком кількох фрагментів, які виявлені у архаїчних ямах. Очевидно, вони попали на це поселення в результаті етнокультурних контактів з племенами сусіднього правобережно-ворсклинського регіону.

Чашкоподібні невеликі посудини трапляються порівняно рідко, але їх найбільше збереглося в цілому стані. У Книшівському городищі знайдено 7 таких посудин (рис. XXI, 1-7). У матеріалах розкопок 1954 р. теж відомі дві невеликі чашки-плошки.⁸

У басейні Псла зустрічається посудина, що має носик для зливу рідини. Кілька таких посудин великих і середніх розмірів знайдено в Книшівському городищі (рис. XIX, 8).

Частина посуду, очевидно, серед корчаг, глеків, кухлів, чашок мала збоку ручки. У 1954 р. в Книшівці знайдено уламок масивної широкої ручки з глибокими канелюрами.⁹ За роки наших розкопок на цьому городищі виявлено більше десятка уламків різноманітних за формою ручок (рис. XXI, 8-17). Серед них є такі, що зверху прикрашені орнаментом із прокреслених ліній та фігур, канелюрами (рис. XXI, 10, 14). Функції ручки, очевидно, виконував виступ-упор (рис. XXI, 15). Знайдено один фрагмент ручки у вигляді відростка, які відомі на ручках архаїчних черпаків правобережно-ворсклинського типу.¹⁰

Загальний огляд місцевого керамічного посуду середньої течії р.Псел показує відносну одноманітність видів і форм посудин. Це стосується також і орнаментативі. Давно помічено, що ліпний посуд є найбільш стійким і надійним показником

етнічних традицій. Він довгий час зберігає усталені форми, повільно сприймає зовнішні впливи. В основному на цю властивість ліпної кераміки найбільше спираються археологи при виділенні окремих етнокультурних масивів, встановленні міжетнічних зв'язків, етногенезу. Дослідники старожитностей скіфського часу на Дніпровському лісостеповому Лівобережжі відзначають, що на цій території в VII-III ст. до н.е. в цілому спостерігаються близькі форми посуду та способи його орнаменту при наявності окремих локальних відмінностей.¹¹ Винятком є в VII-VI ст. до н.е. нижня та середня течія Ворскли, де у матеріалах поселень Пожарна Балка, Мачухи, Олефірщина, Лихачівка, Довжик, Саранчівка, Голосів Яр, Більське Західне городище широко представлений столовий посуд з чорнолискованою поверхнею, часто прикрашеною різьбленим геометричним орнаментом.

Кераміка басейну р.Псел довгий час характеризувалась за матеріалами розкопок Книшівського городища 1954 р. У загальних рисах це давало можливість визначити спільні й відмінні риси між керамікою Псла та іншими регіонами Лівобережжя, але для глибокого аналізу джерел, їх було недостатньо. В.А.Іллінська в цілому вірно подала картину книшівського керамічного комплексу, порівнявши його з посульським.¹² Дослідниця, крім спільних рис у кераміці Псла та Сули, вказала і на відмінності: кераміка Книшівського городища за формою та орнаменту більш проста і одноманітна, ніж у Посуллі; зокрема, у Книшівці зовсім не відомий орнамент у вигляді наколів з випуклими назовні горошинами; немає на Пслі і лискованого посуду, а миски не орнаментовані.¹³

Зі спостереженням В.А.Іллінської в основному можна погодитись, але нові матеріали дали змогу дещо уточнити. По-перше, одноманітність форм і орнаменту у Припсіллі відносна, у порівнянні з пам'ятками басейнів Сули, Ворскли, Сіверського Дінця. По-друге, лискована кераміка в Книшівці є, але її, як і на інших лівобережних поселеннях (за винятком басейну Ворскли)

дійсно небагато - близько 1% посуду. У Посуллі набір лисковані кераміки, близької до правобережно-ворсклинських типів, дещо ширший, але не в значній мірі.

Детальний аналіз комплексу керамічного посуду Припсілля показує, що він суттєво не виділяється серед сусідніх районів Лівобережного лісостепу, за винятком басейну нижньої та середньої Ворскли. Практично повна тотожність спостерігається в кераміці Книшівського та Більського Східного городища. Різняться вони лише за способом приготування формовочної маси: в Книшівці майже весь посуд виготовлено з глини, в яку домішували шамот; в Більську переважно додавали пісок і лише в невеликій кількості шамот.¹⁴ Остання особливість характерна також для кераміки поселень басейну Сіверського Дінця.¹⁵

ЗНАРЯДДЯ ПРАЦІ

Населення басейну Псла виготовляло і користувалося широким набором різноманітних знарядь та речей. До їх числа відноситься так звана технічна кераміка (пряслиця, конуси, важки, вальки тощо), яка присутня на всіх поселеннях Припсілля.

Найбільш масовими з цієї групи знарядь є керамічні пряслиця, які застосовувались у прядінні та ткацтві.¹⁶ У колекції з Книшівського городища є понад три сотні пряслиць. Їх за формою поділено на 14 типів з варіантами. Аналіз показав, що біконічні пряслиця найбільш поширені і складають 58,9% від загальної кількості, урізано-конічні - 3,6%, конічні репрезентовано лише 6 пряслицями, сферичні - 11,1%, урізано-сферичні - 17%, напівсферичні - 1 пряслице, еліпсоподібні - 3 пряслиця, дископодібні - 5 пряслиць, циліндричні, бочкоподібні - 8 пряслиць, горщикоподібні - 4 пряслиця. Окремі пряслиця мають на поверхні орнамент у вигляді солярних знаків (коло і хрест), прямих ліній, вдавлень кінцем тонкої палички або нігтем, геометричних фігур тощо (рис. XXVI, 1-14).

Цікавими знахідками в Книшівському городищі є вироби з кераміки у вигляді конусів (рис. XXVI, 15). Вони мають висоту

від 5 до 10 см, вершина і краї основи заокруглені. Ці вироби трапляються як по одному, так і скупченнями. Скупчення конусів зустрічаються переважно в ямах, погрібках, біля печей. Всього в колекції налічується 169 цілих екземплярів і ще зафіксовано 2069 уламків. У Книшівці конуси бувають як добре обпалені, так і майже сирцеві. Частина має досить правильні геометричні форми. У багатьох конусів є бокові вдавлення двома пальцями в середній частині граней. Рідко трапляються конуси з одним, трьома-чотирма вдавленнями, а найчастіше - двома з протилежних боків. Також рідко трапляються конуси з наскрізними горизонтальними отворами. Переважна більшість цих виробів з Книшівського городища не має вдавлень. Конуси виготовляли в основному з глиняної формувальної маси без видимих оком домішок. Функціональне призначення цих виробів залишається нез'ясованим.

Серед виробів технічної кераміки в матеріалах розкопок Книшівського городища відомі предмети у вигляді циліндрів (2 екз.), вальків, які формою нагадують сучасні хлібні батони (два скупчення по 13 та 8 штук, а також ще 2), різних розмірів кульки (більше двох десятків), важки (4 знахідки) тощо (рис. XXVI, 16-18). Технічну кераміку на Книшівському городищі виявлено розкопками 1954 р.¹⁷

Переважну більшість знарядь праці у населення басейну Псла виготовлено із заліза. Найчастіше в матеріалах Книшівського городища зустрічаються ножі: нараховується 22 цілих екземпляри і 19 уламків. Класифікацію металевих ножів лісостепової Скіфії зробив Б.А.Шрамко¹⁸, тому скористаємося його схемою при характеристиці ножів з Книшівського городища.

До першої групи ножів, у яких є черенок для насаджування дерев'яної ручки, відносяться 4 вироби. Перший тип (черенок з одним уступом внизу) репрезентовано трьома ножами. Перший належить до рідкісної групи ножів скіфської доби, потовщена спинка яких рівна, а лезо вигнуте назовні (рис. XXVIII, 1). Другий ніж має традиційну для ножів скіфського типу горбату спинку і

рівне широке лезо (рис. XXVIII, 2). Третій ніж має горбату спинку і вузьке довге лезо (рис. XXVIII, 3). Четвертий ніж першої групи відноситься до 4-го типу, черенок у яких відділено від леза уступами з двох боків.

Другу групу складають ножі з заклепками на рукоятці. Серед них виділяється підгрупа "А" - ножі з дерев'яними руків'ями. В Книшівському городищі вони, очевидно, склали більшість. У нашій колекції таких ножів нараховується 14. Серед них є екземпляри з однією, двома і трьома заклепками на рукоятці (рис. XXVIII, 4-16).

Ножі з кістяними накладками на руків'ях (підгрупа "Б") трапляються значно рідше. Таких ножів з Книшівського городища відомо 4 екземпляри (рис. XXVIII, 17-19, 21). Виділяється один з ножів, заклепки якого, на відміну від інших ножів, виготовлено з бронзи (рис. XXVIII, 18).

У колекції Книшівського городища є один ніж-косар, виготовлений з бронзи (рис. XXVIII, 20). Очевидно, що він немісцевого походження і попав в басейн Псла з степової зони північного Причорномор'я. Ножі або косарі такого типу відомі в культурах пізнього бронзового віку.¹⁹

Досить часто траплялися і шила. Їх в колекції з Книшівського городища нараховується 23 екземпляри. Переважна більшість з них мають округлу в перетині робочу частину та квадратний або прямокутний в перетині черенок, який заганяли у дерев'яну ручку (рис. XXIX, 1-11). Три шила виділяються тим, що робоча частина їх в перетині квадратна (рис. VIII, 12; XXIX, 13). Крім названих залізних знарядь в Книшівському городищі знайдено 3 стамески (рис. XXIX, 21), 3 тесла (рис. VIII, 12; XXIX, 14-16), 4 цілих та 7 уламків серпів (рис. VIII, 1-11), 3 гачки (рис. XXIX, 17).

Бронзові побутово-господарські знаряддя широкого вжитку не мали. В Книшівському городищі їх репрезентовано лише чотирма фрагментами стінок казанів та гачком (рис. XXIX, 18-19).

Камінь використовували переважно для виготовлення зернотерок та розтирачів, круглу гальку - можливо, як металеві камені для прачі та лоцила, плоскі плити з пісковіку - для точил

(рис. XXX, 1-15). Такі знаряддя, як точила для заточки ножів, мечів, списів, накінецьники стріл, мали, очевидно значне поширення серед населення Книшівського городища. У культурному шарі городища знайдено 9 цілих або в фрагментах точил з пісковика (рис. XXX, 12, 15). Вони мали вигляд округлого або підпрямокутного в перетині стрижня з гладко ошліфованою поверхнею. Через верхній товщий кінець проходить наскрізний отвір для підвішування до пояса. У отворі одного з точил виявилися залишки залізного стрижня, очевидно кільця (рис. XXX, 12).

Знаряддя, виготовлені з кістки і рогу, застосовувалися рідко. Переважно вони йшли на виготовлення ручок для ножів, шпильок-проколів, лоцил тощо (рис. XXXI).

ПРИКРАСИ І РЕЧІ ОСОБИСТОГО ВЖИТКУ

У матеріальній культурі лісостепового населення раннього залізного віку Східної Європи значне місце займають прикраси, яких виявлено велику кількість на поселеннях і в похованнях. У басейні Псла до початку наших розкопок на Книшівському городищі прикрас було відомо дуже мало. Показово, що прикраси майже повністю відсутні у похованнях Броварківського могильника. Виняток складає лише одна намистина “з жовтої маси”, виявлена у непограбованій могилі на шії дівчинки.²⁰ У Дучинському могильнику, навпаки, прикраси траплялися значно частіше. В кургані № 1 знайдено намистину із золотаво-зеленого скла, намистину з білої фаянсової маси, три біконічні намистини із золотавого скла, бронзовий браслет з круглого дроту з плоскими незігнутими кінцями, на яких помітно орнамент у вигляді трьох пар гульок.²¹ Під час розкопок Книшівського городища в 1954 р. виявлено залізну цвяхоподібну шпильку з круглою шляпкою, довгу шпильку з голівкою у вигляді подвійної петлі, черепашку каури.²²

Велику колекцію прикрас зібрано при розкопках Книшівського городища за останні роки. У першу чергу слід

назвати вироби з металів (заліза та бронзи), які репрезентовані шпильками, браслетами, сережками, підвісками та першем.

У колекції налічується 11 залізних та 5 бронзових шпильок. Серед залізних шпильок найчастіше трапляються цвяхоподібні (6 екз.) довжиною від 6,5 до 21,5 см. Найбільш поширеними є шпильки довжиною 13-14 см і діаметром шляпки 2-2,5 см (рис. VI-IX, 14-16). Шпильки такого типу, за класифікацією В.Г.Петренко, відносяться до типу 5 третього, четвертого і п'ятого варіантів.²³ Але майже всі шпильки цього типу, виявлені на Дніпровському Лівобережжі, зроблені з бронзи. Тобто для басейну Псла притаманна ще одна характерна риса в матеріальній культурі - значне поширення залізних цвяхоподібних шпильок. Серед бронзових шпильок даного типу, що знайдені в Книшівці, відносяться лише дві (рис. XXXII, 1-2). Обидві підходять до п'ятого варіанту. Це дуже масивні вироби: довжина першої шпильки 29 см, другої - 21 см. Шпильки цього варіанту поширені виключно на Лівобережжі, але найбільш типові для басейну Сули, де вони відомі в V - на початку IV ст. до н.е.²⁴

Інші залізні шпильки Книшівського городища належать до типів, які дуже рідко трапляються в лісостепових пам'ятках Східної Європи. Перша шпилька (рис. XXXII, 9) на останній третині від кінця плавно зігнута, перетин стрижня квадратний, довжина - 12,5 см, шляпка, на жаль, не збереглася. Друга шпилька має прямий, прямокутний у перетині, стрижень з гострим кінцем, довжина стрижня - 9 см, шляпка теж не збереглася. Третя шпилька (рис. XXXII, 13) дугоподібно зігнута в середній частині, у перетині кругла, товщина стрижня по всій довжині однакова, верхній кінець оформлений у вигляді маленької петельки. Подібні шпильки знаходять серед бондарихінських та чорноліських старожитностей Лівобережжя.²⁵

Із бронзових шпильок одна (рис. XXXII, 3) відноситься до типу 5 першого варіанту. Такі шпильки переважно характерні для Західно-Подільської лісостепової групи пам'яток, які були

поширені в основному в VI ст. до н.е.²⁶ Дві інші шпильки (рис. XXXII, 4-5), знайдені в Книшівському городищі, поки-що не мають аналогій у Лісостеповій Скіфії. Це шпильки з тонким гострим кінцем стрижня, у середній частині або поблизу голівки стрижень розклепано, а сама голівка відділяється шийкою і має вигляд маленької (8х9 мм) ложечки.

Підсумовуючи, можна вказати на ще одну самобутність шпильок з басейну Псла: їх стрижні не мають слідів нарізок у вигляді кілечок, чи орнаменту, як це відомо на шпильках, які походять з басейну Ворскли²⁷ та Посулля.²⁸

Браслетами мешканці Книшівського городища користувалися як бронзовими, так і залізними. Одні з бронзових браслетів (рис. XXXII, 17), очевидно, має немісцеве походження і належить до чорноліського кола пам'яток. Він має форму широкого, трохи випуклого назовні обруча, прикрашеного поперечними поясками, зробленими способом напаявання дрібних, ніби зернівки проса, кульок. Другий бронзовий браслет (рис. XXXII, 12) зроблено з круглого дроту (діаметр близько 2,5-3 мм), кінці його загострені і заходять один за одний. Залізний браслет (рис. XXXII, 10) виготовлено з обруча шириною 9 мм, внутрішня сторона його плоска, а зовнішня випукла.

Сережки виготовляли лише з бронзи. Три знайдені в Книшівці сережки мали вигляд кільця з тонкого дроту (рис. XXXII, 19-21). Четверта сережка (рис. XXXII, 22) теж має вигляд кільця, але у нижній її частині є потовщення, надаючи їй форми перевернутого молодого місяця.

Підвіски, які, очевидно, входили до разків намиста, репрезентовано двома знахідками. Першу зроблено із бронзи з високим вмістом свинцю та олова (на це вказує її вага). Підвіска має форму кільця діаметром біля 2,5 см з петелькою для підвішування. По зовнішній стороні кільця симетрично напаяні 4 невеликих кульки.

Перстні серед прикрас з Книшівського городища репрезентовано лише одним екземпляром (рис. XXXII, 18). Він зроблений з тонкого дроту, кінці загнуті у невеликі спіральки,

направлені в різні сторони. Ця знахідка відноситься до раннього етапу існування Книшівського городища і є привізною. Вона має аналогії серед старожитностей епохи бронзи зрубної,²⁹ східнотшинецької,³⁰ багатоваликової кераміки культур,³¹ а також на поселеннях Лісостепового Лівобережжя.³²

Намисто у мешканців Книшівського городища та багатьох інших поселень Середнього Припсілля репрезентовано кулькоподібними керамічними намистинками, виточеними із стінок керамічних посудин підвісочками у вигляді трикутничків, намистинами та амулетами з кісток і зубів тварин, риб, бронзовими трубочками-пронізками (рис. XXXII, 24-28, 32-33). Особливе місце належить намисту античного походження. Більшість намистин зроблено з кольорового або прозорого скла, скла-пасти у вигляді потовщених кілець або кульок (рис. XXXV, 12, 15). Намистин такої форми знайдено 9 екз., з них три намистини прикрашені на поверхні очкоподібним орнаментом (рис. XXXV, 13-14), одна намистина має поперечні рубчики-канелюри (рис. XXXII, 30), ще одна - вдавлення-крапки, зроблені кінцем гострої палички (рис. XXX, 29). Цікава намистина у вигляді правильної форми пірамідки висотою 1,1 см, яка виготовлена з світло-блакитного скла (рис. XXXII, 31). Рідкісними знахідками на поселеннях Скіфії є намистини зі склопасти у вигляді трубочок з сіроперламутовою поверхнею, яка покрита малюнком типу “зебра” (рис. XXXV, 10-11). Черепашки каури (7 екз.) мають звичайний вигляд і розміри (рис. XXXV, 17), за винятком однієї, довжина якої становить 8,2 см (рис. XXXII, 34). На багатьох черепашках видно сліди від нитки, на яку їх нанизували.

Очевидно, як прикраса використовувались речі типу проколок з кісток, у яких поверхня гладенько заполірована і гострий кінець (рис. XXXI, 11-13, 17-19). Вони також використовувались як шпильки, виконуючи таким чином утилітарну роль.

Бронзові люстра скіфського часу в пам'ятках басейну Псла

трапляються рідко. За повідомленням В.В.Хвойки, у склепах Броварківського могильника знайдено два пошкоджених люстра.³³ Одне, з кургану №505, опубліковане.³⁴

ОЗБРОЄННЯ І КІНСЬКА ЗБРУЯ

Предмети озброєння та деталі кінської зброї в пам'ятках середньої течії Псла репрезентовані досить широко. Найбільше їх знайдено у похованнях Броварківського курганного могильника. Хоча могили тут майже всі пограбовані, але те, що залишилось, свідчить про досить широкий набір наступальної зброї та захисних обладунків.

Зброя та деталі захисних обладунків присутні серед матеріалів Книшівського городища. За кількістю на першому місці, звичайно, знаходяться бронзові наконечники стріл. Їх знайдено понад три десятки. Книшівські наконечники охоплюють хронологічний проміжок від другої половини VII до початку III ст. до н.е. і репрезентують багато варіантів дволопатевих, трилопатевих та тригранних типів (рис. XXXIII, 1-28). Вживалися на ранньому етапі і кістяні наконечники стріл (рис. XXXIII, 29). Всі інші види зброї виготовляли із заліза. У колекції зброї в цілому вигляді або в фрагментах налічується: один меч (перехрестя), два списи, сім дротиків, чотири платівки від панциря (рис. XXXIII, 37-40, 42-43, 45-49). З округи Книшівського городища (село Соснівка) походить якісно зроблений залізний меч довжиною 63,3 см з брусковидним навершям та перехрестям метеликоподібної форми.³⁵ Автор публікації вірно вказує на архаїчний тип меча, якому є дуже близькі аналогії серед старожитностей скіфського часу в Київській та Курській областях, що датуються VII - початком VI ст. до н.е.³⁶

У багатьох, особливо архаїчних, похованнях виявлені залишки кінської вуздечки, деталі якої часто оформлені у так званому "звіриному стилі".³⁷ Бляшка, оформлена у звіриному стилі походить з кургану с.Гаврилівка на Середньому Пслі.³⁸

Мешканці Книшівського городища виготовляли і користувалися залізними, бронзовими та кістяними деталями кінської вуздечки.³⁹ Знайдено два фрагменти залізних вудил, по одному фрагменту залізного псалія та пряжки. До вуздечного набору, очевидно, належить підвіска-нахрапник у вигляді маленької залізної проушної сокири довжиною всього 3,5 см (рис. XXXII, 23). Із бронзи для кінської вуздечки виготовлені дві бляшки для нащічних ременів. Перша з них (рис. XXXIII, 35) має округлу (діаметр біля 3 см) випуклу форму з широкою петлею зі зворотнього боку. Другу бляшку виконано у кращих зразках звіриного стилю (рис. XXXV, 18). На ній зображено зігнутого хижака. На зворотному боці бляшки припаяно петлю прямокутної форми розміром 7x4 мм. Близькі за сюжетом бляшки є в лісостепових пам'ятках Дніпровського Правобережжя⁴⁰ і Лівобережжя,⁴¹ де вони датуються VI - V ст. до н.е.

З кістки деталі кінської вуздечки лісостепові племена Скіфії виготовляли в ранньоскіфський період. Наприклад, це псалії, знахідки яких відомі у могилах Броварківського некрополю (рис. VII, 5). В Книшівському городищі знайдено дві округлі бляшки з отвором в центрі (рис. XXXIII, 36).

Отже, населення скіфської доби на території басейну Псла мало багату і різноманітну для того часу матеріальну культуру, яка ввібрала у себе всі технічні та господарські досягнення. На жаль, у археологічних матеріалах до нас не дійшли дерев'яні вироби, яких, без сумніву, було дуже багато.

ЖИТЛОВО-ГОСПОДАРЧІ КОМПЛЕКСИ

Масштаби досліджень останніх років на Книшівському городищі дозволяють простежити систему внутрішнього планування поселень VII - III ст. до н.е. в басейні р.Псел. Матеріали розкопок показують, що в Книшівському городищі існувала кільцева система розміщення садиб. Вдалося прослідкувати два кола: зовнішнє, яке проходить паралельно

насипу валу, та внутрішнє - паралельно зовнішньому на відстані 20-30 м. Частіше зустрічаються садиби відкритого типу, тобто такі, що не мали загорожі і чітко визначеної території. Вони склалися з невеликого двору площею в кількесот квадратних метрів, де знаходилось житло, господарчі будівлі, погрібки, відкриті печі, смітникові ями. Питання про садиби на Книшівському городищі потребує окремого детального вивчення, аналізу всіх археологічних комплексів та об'єктів, їх хронології. Це - справа майбутніх досліджень.

Виявлені під час розкопок житла⁴², очевидно, не відображають у повній мірі того планування, яке в дійсності існувало на Книшівському городищі протягом VII - III ст. до н.е. Треба брати до уваги те, що виявити, а тим паче прослідкувати, конструктивні деталі жител і наземних будівель на більшості поселень Лівобережжя дуже складно. Сформований протягом століть культурний шар поселень лісостепової зони має досить одноманітну структуру ґрунту і обмежену гаму його відтінків. У зв'язку з тим, що основними будівельними матеріалами в Лісостепу були дерево і глина, контури наземних будівель в структурі культурного шару виявити дуже важко як при горизонтальній зачистці, так і в стратиграфічних розрізах. Дерев'яні деталі на поселеннях скіфської доби до нашого часу доходять лише у вигляді мало помітної оком трухлявини, а скупчення глиняної обмазки та більша насиченість побутовими рештками культурного шару дозволяє лише гадати, що на даній ділянці присутні залишки якоїсь споруди і практично не дає можливості визначити її контури достатньо впевнено. Така ж картина характерна і для розкопок Більського городища⁴³. На Книшівському городищі вдалося прослідкувати залишки наземних споруд у нижньому горизонті культурного шару або на фоні передматирикового суглинку за кольором та м'якшою структурою ґрунту у вигляді заглиблень та ям. Виявлені тут житла та інші наземні будівлі відносяться переважно до VII - V ст. до н.е., рідко до IV - III ст. до

н.е. У верхньому горизонті культурного шару, що датується в основному цим часом, і який повністю зруйновано багаторічною оранкою, виявити археологічні об'єкти практично неможливо. Всього відкрито на городищі близько десяти жител.

Досліджені в Книшівському городищі житла (рис. IX, А-Б; X, А-Б) дають нам можливість прослідкувати особливості будівельних традицій місцевого населення скіфського часу і зробити деякі узагальнення. Основною рисою всіх наземних будівель є те, що вони зведені способом зрубу. Ретельна розчистка стінок і дна ям у жодному випадку не виявила ніяких слідів від опорних конструкцій у вигляді вкопаних чи вбитих в землю стовпів. Другою рисою книшівських жител є те, що нижня частина їх заглиблена в ґрунт, часто до суглинку або материка. У п'яти жител підлога знаходилася не глибше 0,5 м, що дозволяє їх вважати наземними будівлями. Два житла були опущені в ґрунт на глибину 0,6-0,75 м. Іншим вони нічим не виділяються, а лише більше нагадують напівземлянки. Як третю рису можна вважати прямокутну або близьку до неї форму всіх без винятку жител. Кутки ям у жител заокруглені. Підлога в основному горизонтально рівна, за винятком того, що у чотирьох житлах в центральній частині вона має незначне пониження. Краї підлоги біля стінок плавно закруглюються вгору. В житлі № 74 підлогу було посипано жовтим піском і попелом.

Про верхню частину конструкції жител конкретно сказати важко. Найбільш вірогідно, що зрубна будівля мала похилий дах, який одночасно був і стелею. Можливо, стелю стелили з плах чи жердин, переплітали ліщиною чи лозою, а потім обмазували глиною. Зверху дах накривали очеретом, соломною або іншими рослинними матеріалами.

Залишки стін простежено лише в деяких випадках у вигляді трухлявини. За цими незначними залишками вдалося визначити, що стіни книшівських жител зводили з колод товщиною 10-15 см. Крім цього, збереглися обгорілі головешки плах та брусків, а також їх відбитки на глині товщиною 3-4 см.

Вони, мабуть, використовувалися для перегоронок або інших деталей конструкції житла.

За величиною площі житла Книшівського городища можна поділити на три групи: 1) малі житла (9-12,2 кв.м), 2) середні житла (16-20,9 кв.м), 3) великі житла (28 кв.м). Малі та великі житла трапляються рідко, а найбільш поширені середні за розмірами житла. Неодмінними в інтер'єрі житлових споруд є відкриті вогнища або печі. У п'ятьох випадках відкриті вогнища знаходились у центральній частині житла, в одному - у кутку. У житлі № 17 зафіксовано два вогнища - по центру і в дальньому від входу кутку. Вогнища розпалювали на площадці з глиняною основою або на поверхні материкової глини, в окремих випадках - у неглибокій ямі. Печі виявлено у трьох житлах. У житлі № 62 піч розташована в дальньому кутку (рис. X, А), а в житлі № 100 - біля стіни (рис. ІХ, Б). Така картина спостерігається на багатьох поселеннях лісостепу Лівобережної України,⁴⁴ що є, на думку А.О.Моруженко, характерною рисою жител Лісостепової Скіфії.⁴⁵

У двох житлах вздовж стін виявлено вирізані в материковому ґрунті лежанки або лави довжиною 2-3 м (рис. ІХ, А; X, Б). В лісостепових житлах Лівобережжя це звичайне явище.⁴⁶ У найбільшому житлі (яма № 121-122) Книшівського городища в одному з дальніх кутків знаходився вирізаний в материк у “трон” (рис. ІХ, А).

Входи до жител знаходились у причілкових стінах, в більшості випадків вони були направлені в бік захисних споруд, тобто до валу. Виняток складає житло № 121-122, в якому вхід знаходився у повздовжній стіні (рис. ІХ, А). Він мав один сідінець і вів спочатку до невеликого приміщення, подібного до сучасного ганку чи сіней.

Вивчення жител Книшівського городища показує, що житлові будівлі скіфської доби в середній течії Псла мають багато спільних рис з житлами поселень у сусідніх областях Лівобережного Лісостепу, в той же час зберігають деякі локальні відмінності. Але, в цілому, на території межиріччя Дніпра і Дону

домобудівні традиції були досить близькими.⁴⁷ Найближчі аналогії житлам Книшівського городища ми знаходимо на Більському Східному городищі. Там з усіх відомих житлових будівель зрубні складають 92%.⁴⁸ Детальний аналіз жител на обох городищах вказує на одні й ті ж домобудівні традиції.⁴⁹ Очевидно, що це явище не випадкове і може свідчити про етнічну спільність населення в басейні Середнього Псла і Середньої Ворскли.

Неодмінною складовою садиб скіфського часу в басейні Псла, зокрема в Книшівському городищі, були різноманітні господарські будівлі та споруди. Серед них за функціональним призначенням можна виділити комори для зберігання збіжжя, продуктів, господарського реманенту та знарядь, погрібки, надвірні печі, смітникові ями тощо.

Приміщення для зберігання майна сім'ї знаходились поруч жител. Конструктивно вони майже не відрізнялись від них (рис. XII, В-Г; XI, В-Г). Комори можна розділити на дві групи: наземні і напівземлянки. Перші заглиблені в ґрунт на 0,2-0,5 м, другі - на 0,6-0,85 м. У плані ями цих споруд мають прямокутну форму із заокругленими кутками. Виділяється яма приміщення № 132, яка має майже квадратну форму (1,8х1,7м) з дуже заокругленими кутками (рис. XII, Г). Ця будівля відноситься до групи напівземлянок і тому має вхід-лаз у вигляді східця. За величиною площі комори поділяються на малі (3-3,8 кв.м) та великі (4,6-7 кв.м). При розкопках цих будівель виявлено багато шматків глиняної обмазки, дерев'яного вугілля, побутових решток. Всі вони мали зрубну конструкцію.

Приміщень з погрібком у середині - погрібників на Книшівському городищі досліджено два. Перший погрібник в плані мав округлу форму розміром 2,4х2,2 м, нижня частина його на 0,3 м заглиблена в ґрунт. Другий погрібник мав прямокутну форму із заокругленими кутками розміром 3,7х2,9 м і опущену на 0,15 м в ґрунт підлогу (рис. XII, Б).

Погрібки різних форм і розмірів на Книшівському городищі зустрічаються досить часто. Їх виявлено біля трьох десятків.

Вони розташовані переважно поблизу жител або інших господарських приміщень. За скіфського часу вони, очевидно, мали якісь надбудови, але до нашого часу сліди від них не збереглися. Лише в поодиноких випадках у верхній частині заповнення трапляється трухлявина, досить часто у заповненні є значна кількість глиняної обмазки та горілого дерева. За будовою погрібки поділяються на прості і складні. До простих слід віднести погрібки з однією камерою (рис. XIV, Б-Г, Е), до складних - з виділеним входом-лазом та двома-трьома камерами (рис. XIII, А-Б; XIV, А, Д). Максимальна глибина книшівських погрібків сягає 1,6-1,65 м, мінімальна - 0,4-0,6 м.

Печі в Книшівському городищі зустрічаються двох типів: 1) надвірні печі на рівні стародавньої поверхні; 2) надвірні печі з ямами (рис. XI, А-З). Ями були перед піччю (рис. XV, Б, В, Д, Ж) або печі знаходилися в ямах (рис. XV, А, Г, Е, З). Простих печей більшість. Серед них виділяються маленькі печі з прямокутним черенем розміром від 0,3х0,3 м до 0,6х0,65 м. До групи великих печей відносяться ті, в яких розмір череня становить від 0,6х0,75 до 1,1х1,25 м. Печі з припічними ямами знаходились неподалік житлових та господарських приміщень. За скіфської доби над ними, можливо, були якісь легкі дерев'яні конструкції, але їх не зафіксовано.

Найбільший інтерес викликає піч у ямі № 131 (рис. XV, Ж). Зверху яма мала овальну форму розміром 1,9х1,5 м. Розвал печі займав майже всю центральну і східну частину ями, залишаючи вільною невелику площу перед печними челюстями. Глибина припічної ями становила 0,15-0,35 м. Пічний черень споруджено на глиняній основі розміром 1,15х0,95 м. Під руїнами склепіння на черені у купі попелу і сажі лежали уламки ліпного посуду. Серед них знайдено великий фрагмент горловини корчаги або глека з великою округлою ручкою (рис. XX, 1) та задимлене керамічне пряслице. З тильної сторони печі на краю ями лежало

притиснуте глиняною масою невелике горнятко. У середині горняти знайдено шматочки згорілих гілочок і стебел соломи. Серед них вдалося виявити кілька обвуглених зернівок ячменю. Такі ж зерна у великій кількості виявлено в розвалі печі та навколо неї. У попелищі знайдено уламок глиняної культової фігурки, яка найбільше нагадує передню частину та голову свині.

Спостереження відбитків на великих шматках глини з череня та склепіння, стратиграфії руїн, аналіз усіх сукупних даних дає можливість простежити будову печі вцілому та уявити окремі її деталі. Пічний черень мав розміри 0,9x0,8 м, над ним було зведено склепіння висотою 0,45-0,5 м. До череня з заходу приєднувався припічок розміром 0,9x0,4 м. За основу склепіння правив сплетений з лози каркас, обмазаний з двох боків глиною. Основа череня була укріплена за допомогою покладеного шару тонких дубців, які лежали упоперек печі. Зверху дубці було покрито товстим шаром глини. Припічок таким же способом було укріплено тонкими неширокими дощечками, а по краях - вертикальними жердинами діаметром 4-5 см. Над припічком височів невисокий димохід, який утримувався вертикальними дерев'яними жердинами, обмазаними глиною. Знахідка вінця архаїчної підлощеної корчаги (рис. XX, 1) у розвалі печі дозволяє датувати її VII - VI ст. до н.е.

На поселеннях басейну Середнього Псла часто зустрічаються різні за формою та розмірами земляні ями, у заповненні яких переважали харчові покидьки, сміття. Очевидно, більшість з таких ям була смітниками, а частина, більші за розмірами - зерновими ямами. В Книшівському городищі, наприклад, виявлено понад 100 таких ям. За формою вони поділяються на циліндричні, конусовидні, овальні та складної будови. Більшу половину з виявлених господарчих ям складають овальні у плані ями, рідко трапляються ями складної конфігурації, однаковою мірою поширені циліндричні та конусовидні. За розмірами ями дуже

різноманітні. У верхній частині їх діаметр коливається в межах від 1 до 2,5 м. Окремі ями є зовсім мілкими (0,1-0,4 м), а другі сягають глибини 0,6-1 м, поодинокі - більше 1 м.

Рідкісними археологічними об'єктами є стародавні колодязі. У 1990 р. на Книшівському городищі поблизу північно-східної ділянки валу головного укріплення, висота якого зовні тут перевищує 4 м, нами виявлено незвичайну споруду, яка виявилася колодязем скіфської доби.⁵⁰ Розкопки показали, що над нею було зведено будівлю округлої форми, діаметром біля 2,6 м (рис. XII, А). Вона на 0,3 м була опущена в ґрунт, стіни зроблені зрубом - на це вказують слабкі сліди трухлявини від горизонтально покладених колод. Ймовірно, це була багатокутна будівля з конічним дахом. Вхід до споруди над колодязем шириною 1,2 м знаходився з північно-західної сторони, тобто паралельно насипу валу. Навколо ями були заплічки, де, ймовірно, була укладена основа дерев'яного зрубу колодязя. Він займав майже всю внутрішню площу споруди. Підхід до зрубу був можливий лише перед входом і зліва від нього. Діаметр ями колодязя 1,9-2 м. Верхня частина її була заповнена на глибину до 3 м м'якою землею з численними побутовими рештками. Нижче йшов сипучий, перемішаний з глиною, чорнозем. У верхніх шарах його повсюди траплялися шматки горілого дерева, попіл, сажа, великі шматки глиняної обмазки. При розкопках у багатьох місцях на стінках колодязя були добре помітні навскісні сліди тесла шириною леза в кілька сантиметрів. Яма колодязя досліджена на глибину понад 5 м. Далі углиб вести розкопки не було технічних засобів. Сучасні сільські криниці, які знаходяться в 300-400 м від городища, мають в середньому глибину 10 м. Приблизно таку ж глибину, ймовірно, мав колодязь скіфського часу.

На поселеннях Лісостепової Скіфії колодязі майже не досліджувались. Недавно з'явилось повідомлення про розкопки колодязя на Коломацькому городищі на Харківщині (басейн Ворскли). Розташований на території пригороддя він мав глибину лише 3,5 м.⁵¹

ГОСПОДАРСТВО

Територія Середнього Придніпров'я, особливо Лівобережний Лісостеп, де переважали чорноземи степового типу,⁵² має особливо сприятливі умови для розвитку хліборобства. Про це свідчать результати досліджень археологічних культур епохи пізньої бронзи⁵³ та раннього залізного віку.⁵⁴

Землеробство скіфської доби в лісостепу України поділялось на три основні галузі: хліборобство, городництво і садівництво. Останні дві галузі були менш розвинені і не грали суттєвої ролі в господарстві землеробів. На поселеннях басейну Псла даних про них поки що немає.

Хліборобство складало основу господарської діяльності осілих племен на території басейну р. Псел і було головним джерелом постачання продуктів харчування. Значна його роль і у розвитку тваринництва, для якого використовували солому, полону, а також заготовляли фуражне зерно. Обробіток ґрунту під посіви проводили ралом без металевих наконечників.⁵⁵ Такий обробіток давав лише неглибоку безвідвальну ріллю. Додатково зоране поле обробляли мотиками з кістяними, роговими чи залізними наконечниками. У басейні Середнього Псла в культурному шарі Книшівського городища знайдено знаряддя, яке може бути пов'язане з цією операцією. Це залізний наконечник-тесло (рис. VIII, 12) довжиною 13,5 см, з двома боковими виступами. Робоча частина знаряддя притуплена, її кінець трохи загнутий таким чином, що лінія леза проходить під тупим кутом відносно поперечної осі знаряддя. Саме така форма робочої частини найбільш виправдана, якщо знаряддя буде закріплене поперек на кінці дерев'яного держака.

У господарстві лісостепових племен скіфського часу на Лівобережній Україні основними харчовими і кормовими культурами були пшениця, просо, ячмінь і горох.⁵⁶ Про це свідчать відбитки зернових на днищах ліпної кераміки та обвуглені

рештки зерен в археологічних комплексах поселень, а також глиняні культові моделі зернівок. На поселеннях басейну Псла основним джерелом вивчення цього питання є відбитки зернівок на днищах ліпного посуду. При розкопках Книшівського городища виявлено 274 днища з чіткими відбитками зернівок. З них 181 (66%) належать просу, а 92 (33,6%) ячменю чи пшениці. На одному днищі були відбитки гороху.

У Книшівському городищі при розкопках ями №131 на глибині 1,8 м виявлені обгорілі зернівки культурних рослин. Для аналізу було взято два зразки об'ємом 100 та 30 мл. Палеоботанічні дослідження цих зразків провела Г.О.Пашкевич.⁵⁷ У першому зразку відібрано шість середніх проб, кожна об'ємом по 10 мл. Сумарний об'єм зернівок після видалення вугликів та невеликих грудочок землі дорівнював 57 мл. Його склали 1298 зернівок влівчастого ячменю *Hordeum vulgare* та зернівка плівчастої пшениці двозернянки *Triticum dicoccon*. У другому зразку нараховано 998 зернівок плівчастого ячменю, 9 зернівок ячменю голозерного *Hordeum vulgare* var. *coeleste* і зернівка пшениці двозернянки та 2 насінини бур'яну щавелю *Rumex* sp., невизначеного виду. Зернівки ячменю добре збереглися. Вони мають характерні морфологічні ознаки, тобто тіло їх видовжено-овальної форми з найбільшою шириною майже в центральній частині, з добре видимою борозенкою на черевній поверхні, що розширюється догори, трьома ребрами зі спини.

У Лісостеповій Скіфії зернові культури збирали залізними серпами.⁵⁸ Серпи були стовпчикові, крюкасті та втульчасті. Переважну більшість становили стовпчикові серпи із зубчастою насічкою на робочій поверхні. У басейні Псла в матеріалах Книшівського городища відомо чотири цілих (рис. VIII, 1-4) і сім уламків залізних серпів (рис. VIII, 5-11). Всі вони відносяться до групи стовпчикових.

На поверхні кількох книшівських серпів помітні відбитки стебел зернових культур. Очевидно, це явище не випадкове. З

української етнографії відомо, що селяни часто зберігали серпи, встромивши його в прикрашеного стрічкою снопа-дідуха, що символізувало побажання великого врожаю на наступний рік.

Кшинівські серпи зовнішнім виглядом і розмірами мають багато аналогій серед знахідок у Більському городищі,⁵⁹ на поселенні Лихачівка,⁶⁰ городищі Полкова Микитівка⁶¹ на Ворсклі, Басівському городищі на Сулі,⁶² Першому Переверзівському городищі на Сеймі.⁶³

Зібраний урожай лісостепові землероби просушували в снопах як у полі, складаючи в копни, так і в садибі над простосованими для цього ямами-овинами або стодолами.⁶⁴ У снопах, як зазначають дослідники, сушили полбу та плівчастий ячмінь. У Книшівському городищі виявлено спеціальні ями для просушування зерна. На дні такої ями розводили багаття, а потім над тліючими головешками спороджували дерев'яне риштування, до якого ставили просушуватися снопи.

На поселеннях басейну Середнього Псла мало поширені зернові ями. Очевидно, як і на інших поселеннях Лісостепу, тут надавали перевагу керамічній тарі – великим (понад 0,5 м висоти) горщикам чи корчагам та античним амфорам.⁶⁵ Зерно також могли зберігати і в дерев'яних посудинах, засіках та будівлях,⁶⁶ які в археологічних матеріалах не збереглися. Це дуже вірогідно тому, що українські селяни з давніх-давен зберігали своє збіжжя у коморах, дерев'яних засіках, а подекуди у солом'яниках – вертикально поставлених плетених із соломи діжкоподібних посудинах.⁶⁷

Для обробки зерна на крупи і борошно у Скіфії користувалися кам'яними зернотерками та розтирачами, а також ступами з кам'яними або дерев'яними товчачами.⁶⁸ На поселеннях у басейні Псла досить часто знаходять кам'яні зернотерки (переважно в уламках) та розтирачі. Зернотерки мають вигляд прямокутної форми або еліпса кам'яної (в основному з кварциту) плити з пласкою, інколи трохи вогнутою, шліфованою поверхнею (рис. XXX, 6-7, 9). Розтирачі часто трапляються

цілими. Це кубічно-округлі камені діаметром від 4-5 до 8-9 см (рис. XXX, 1-5). У Книшівському городищі знайдено більше двох десятків великих уламків зернотерок, що свідчить про їх значне поширення. Очевидно, для кожного господарства це знаряддя було необхідним.

Як свідчать численні остеологічні матеріали з поселень басейну Середнього Псла, скотарство було однією з провідних галузей господарства, яка забезпечувала м'ясними та молочними продуктами, сировиною для домашніх промислів, тягловою силою в рільництві та в транспорті. На думку вчених, скотарство Східної Європи можна поділити на екстенсивне (випас) та інтенсивне (стійло). Перше за системою випасу поділяється на: вигін-випас протягом дня в найближчій для поселення окрузі (придомне скотарство); відгін – сезонний випас худоби на віддалених пасовиськах; перегін – цілорічний випас худоби. Протягом року в общині могли співіснувати різні форми випасу худоби, що пов'язано з видовим і статевим-віковим складом стада. Для осілого населення найбільш характерною є стійлово-вигінна форма утримування домашньої худоби, також при наявності відповідних умов може практикуватися і відгін.⁶⁹

Для характеристики скотарства лісостепового населення басейну Псла довгий час єдиним джерелом були матеріали розкопок 1954 р. в Книшівському городищі, які наводились в багатьох публікаціях.⁷⁰ На основі цих даних А.О.Моруженко зробила висновок про високу питому вагу дрібної рогатої худоби в скотарстві населення Середнього Псла.⁷¹

Нашими розкопками в Книшівському городищі виявлено близько 37 тис. одиниць остеологічного матеріалу, з яких вдалося визначити 743. Визначення⁷² дало такі результати: велика рогата худоба – 237 особин (31,9%), свині – 147 (19,8%), коні – 142 (19,1%), дрібна рогата худоба – 129 (17,4%), собаки – 88 (12,8%).

Як бачимо, дані новітніх розкопок не збігаються з висновками А.О.Моруженко. За співвідношенням видів свійських тварин у домашньому стаді населення басейну р.Псел (на прикладі Книшівського городища) суттєво не

різнилося з сусідніми регіонами в лісостеповому межиріччі Дніпра і Дону⁷³. Виходячи з підрахунків А.О.Моруженко, найближчим за складом стада до басейну Псла є Посулля, де дві третини припадають на велику рогату худобу та свиней.⁷⁴ Високий відсоток собак серед свійських тварин виявився завдяки значній кількості жертвоприношень, які виявлені під час розкопок Книшівського городища. Насправді ж собаки не мали такої високої питомої ваги в басейні Псла, як це показано в аналізі остеологічного матеріалу. У Книшівському городищі також виявлено поодинокі знахідки кісток птахів серед харчових покидьків. Можливо, це були свійські птахи.

Склад домашнього стада у населення басейну Псла великою мірою залежав від природньо-кліматичних умов, тобто від можливостей прогодувати худобу. Велику і дрібну рогату худобу, коней випасали звичайно неподалік поселень, але влітку могла існувати і відгінна форма випасу, коли худобу протягом теплого сезону випасали на віддалених пасовиськах. У басейні Псла є багато значних за площею районів з чудовими пасовиськами, де можна з успіхом практикувати такий спосіб літнього утримання домашнього стада. Існування значної кількості пунктів з бідним культурним шаром на лівобережжі Псла та в долинах невеликих річок дозволяє робити таке припущення.

Масовий археологічний матеріал (у даному випадку дрібні кістки тварин, що не піддаються визначенню) виявлено під час досліджень Книшівського городища, вказує на поступове зростання поголів'я худоби. Це було можливо за рахунок практикування відгону. Так, у нижньому горизонті культурного шару (глибина 0,4-0,6 м від сучасної поверхні), що датується в основному в межах VII-VI ст. до н.е., знайдено близько 30% кісток тварин від загального числа виявлених у розкопі. У середньому горизонті культурного шару (глибина 0,25-0,4), хронологія якого коливається в межах V-IV ст., насиченість остеологічними залишками майже вдвічі більша, тобто сягає 60%. Верхній шар (до глибини 0,25 м) дуже зруйнований багаторічною оранкою,

але теж має значну кількість кісток тварин. Отже, і в IV ст. до н.е. скотарство у мсцевому господарстві залишалось однією з провідних галузей.

Переважна більшість домашніх тварин у нічний час знаходилась круглий рік у загонах під відкритим небом, але для молодняка на зиму споруджували невеликі хліви. Це заглиблені в землю булівлі з великою кількістю вибоїн в підлозі. Такі будівлі відомі на кількох поселеннях Лісостепової Скіфії.⁷⁵ У басейні Псла розкопками на Книшівському городищі виявлено дві будівлі, які гіпотетично можна розглядати як хліви для утримання худоби взимку. У літній час вони могли використовуватись для інших цілей. Одна із таких будівель (яма № 30) знаходилась неподалік житла. В плані вона мала прямокутну форму розміром 3,3х2,75 м, дно на 0,4 м опущене в материк, кутки дуже заокруглені (рис. XI, Д). Підлога була густо зрита кротовинами та дрібними ямками. Ближче до однієї з стін виявлено слабкі сліди вогнища у невеликій ямці у вигляді купки попелу та дрібного деревного вугілля. Серед великої кількості культурних решток у заповненні ями значну частину становили кістки тварин, переважно великої і дрібної худоби. Глиняна обмазка у заповненні ями свідчить, що будівля була обмазана глиною.

Друга будівля (яма № 80) схожа на попередню і також знаходилась неподалік житла. Її розміри – 3,3х3 м, дно на 0,3 м опущене в материк. По дну видно багато кротовин і неглибоких ямок. Біля однієї з стінок зафіксовано невелике скупчення попелу та вугілля. Стіни обох хлівів було зведено зрубом.

Господарсько-культурний тип хліборобів-орачів I тис. до н.е. у Східній Європі розвивався в напрямку вдосконалення провідних структуротворчих форм господарської діяльності на основі освоєння заліза.⁷⁶ Хліборобський характер економіки східноєвропейських племен вимагав від металургів постійного вдосконалення залізодобувного і ковальського ремесла. Саме завдяки потребам хліборобської праці, для забезпечення знаряддям обробітку ґрунту та збирання врожаю, зобов'язана

своїм рівнем металургія заліза східноєвропейських племен I тис. до н.е.⁷⁷ Залізодобувне і ковальське виробництво з самого початку свого зародження поєднувалось з кольоровою металургією. Східноєвропейська чорна металургія зародилась у надрах кольорової, а ковальська обробка заліза здійснювалась майстрами-ливарниками⁷⁸. Металургія розвивалась насамперед у народів з осілим характером господарства, тому саме лісостепові хліборобські племена Східної Європи в I тис. до н.е. мали найрозвиненіші для свого часу залізну металургію і ковальство порівняно з населенням інших фізико-географічних зон⁷⁹.

У VII-III ст. до н.с. добування заліза та ковальське виробництво досягли стадії ремесла, тобто відокремились від сільськогосподарського виробництва⁸⁰. Сировиною для добування заліза в Лісостеповій Скіфії слугували поклади болотних, озерних і лугових руд та інші різновидності бурих залізників-лімонітів.⁸¹ Ці види руд поширені і легкодоступні. Желваки бурого залізняка на поселеннях басейну Псла інколи тряпляються на поверхні, а при розкопках Книшівського городища їх виявлено в культурному шарі.

Основними показниками розвитку місцевої чорної металургії на поселеннях скіфської доби лісостепової України є знахідки залізних шлаків, уламків сиродутних печей та широке розповсюдження залізних речей. Все це повною мірою притаманне поселенням у басейні Псла, особливо городищам. Наприклад, при розкопках Книшівського городища виявлено десятки уламків оплавлених керамічних стінок горну та шлаків, а залізні вироби є панівними серед господарських знарядь та зброї. За 1988-1992 р.р. в Книшівському городищі знайдено такі залізні вироби: 23 шила, 42 ножі, 3 стамески, 2 тесла, 11 серпів, 3 гачки, пробійник, уламок меча, 2 списи, 7 дротиків, 5 лусок панциря, 5 деталей кінської вуздечки, 11 шпильок, браслет, сокиру та 9 уламків предметів незрозумілого призначення. Це є яскравим показником того, що населення в басейні Псла добувало залізо і мало у великій кількості і в широкому асортименті вироби з нього.

Свідченням розвитку ковальської справи на Книшівському городищі є знахідка великого уламку кварцитового куадла у формі витягнутого прямокутника. Товщина куадла - близько 16 см, довжина уламку - 17,5 см, ширина - 19-20 см. Горизонтально рівна робоча поверхня має слабкі сліди від частих ударів.

До ковальського інструментарію належить залізний пробійник довжиною 5,4 см, майже квадратної у перетині форми (1,5x1,3 см), робочий кінець округлий, шляпка розклепана від багатьох ударів (рис. XXIX, 17).

Про рівень розвитку ковальського ремесла у населення середньої течії Псла свідчать результати металографічного аналізу шести залізних виробів з Книшівського городища, який виконала І.Б. Шрамко.⁸²

Гачок (польовий шифр № 2393/P-88) має загальну довжину 14,5 см і діаметр стрижня 0,5 см (рис. XXIX, 16). Вивчення мікроструктури і виміри мікротвердості показали, що структурними складовими металу є перліт, феррит у вигляді розірваної тонкої сітки по краях зерен. Домішка вуглецю незначна, зерно дрібне, мікротвердість 175 кг/мм кв. Гачок виконано з маловуглецевої сталі, близької за своїми якостями до кричного заліза.

Структурними складовими серпа (№1853/P-88. - Рис. VIII, 5) є феррит, третинний цементит, зерно дрібне, шлакових домішок в металі небагато, мікротвердість від 114 до 161 кг/мм кв.

Єдиним якісним виробом серед досліджених знарядь є сокира-тесло (№1299/P-88. - Рис. XXIX, 13). Досліджено робочу поверхню тесла. Структурні складові ріжучої частини - перліт сербітовидний, мікротвердість 283 кг/мм кв, структура нормалізованої середньовуглецевої сталі (0,4-0,6 % С). На шліфі другого зразка аналізу (бокова сторона леза) виділяється кілька зон. Перша з них розташована у верхній частині шліфу. Її структурні складові - перліт сорбітовидний і сорбіт, переходи плавні, кількість вуглецю 0,4-0,6 %, мікротвердість 261-285 кг/мм кв. Друга зона захоплює нижню

частину шліфу і виходить на ріжучий край. Структурною складовою частиною є дрібногольчатий мартенат. Мікротвердість складає 543 кг/мм кв. Таким чином, сокиру-тесло було виготовлено з середньовуглецевої сталі, а потім її робочу частину, призначену для рубання, було додатково загартовано у воді. Метал проковано недостатньо, про що свідчать значні шлакові домішки.

Отже, проведені дослідження залізних виробів показали, що в Книшівському городищі немає знарядь з високовуглецевої сталі. Основною сировиною книшівських ремісників були залізо та крична сталь з невеликим вмістом вуглецю.⁸³

Бронзолivarне виробництво було невіддільним від чорної металургії і ковальства, цими ремеслами, очевидно, займалися ті ж майстри.⁸⁴ Про розвиток місцевої бронзолivarної справи говорить поширеність і асортимент бронзових виробів, але в першу чергу - залишки виробничої діяльності: злитки міді, бронзи і олова, шматки мідної руди та мідні шлаки, рештки плавильних печей, уламки тиглів, лячок, ливарних форм, інструментарій для обробки бронзи. На території Дніпровського лісостепоного Лівобережжя сліди місцевого бронзолivarного виробництва виявлено майже на всіх поселеннях, де проводились розкопки.⁸⁵ У басейні Псла в Книшівському городищі ремісники також займалися обробкою кольорових металів. Так, на дні погрібка №24, який датується другою половиною VII ст. до н.е., зафіксовано дуже дрібні крапельки павленої бронзи, а в кількох інших місцях розкопу знадено уламки керамічних стінок горна з краплинами бронзи.

Отже, населення басейну Псла, як і на всій території лісостепу Лівобережної України, в VII-III ст. до н.е. займалось чорною металургією, ковальством, обробкою кольорових металів. Ці виробництва вимагали високої професійної майстерності і навичок, що призвело до швидкого переростання їх до рівня ремесла, коли виконувались замовлення мешканців общини.

Суттєву роль у господарській діяльності племен Лісостепової Скіфії грали промисли, пов'язані з обробкою дерева, кісток та рогів тварин, каменю, шкір та хутра, виготовлення речей з глини, рослинного та тваринного волокна тощо. Домашнє виробництво було дуже необхідними тому, що забезпечувало населення посудом, знаряддями праці, побутовими речами, одягом, тканинами. Добування сировини та її обробка, виготовлення предметів повсякденного вжитку здебільшого ще не відокремились у самостійні ремесла, якими була металургія та металообробка, а здійснювались у межах окремих сімей. Лише в окремих випадках, коли виникала потреба збереження і передачі виробничого досвіду, з'являлася деяка спеціалізація.⁸⁶

У басейні Середнього Псла розвиток домашнього виробництва можна простежити на прикладі Книшівського городища. Тут виявлено будівлю, яка, можливо, пов'язана з діяльністю стародавнього гончара (яма №18 - Рис. XI, А). Її було відкрито біля східної частини валу головного укріплення у півніжжі схилу конусоподібного материкового котловану, глибиною до 1,5 м та діаметром у кілька десятків метрів. Будівля знаходилась майже на дні цього заглиблення. Вона мала у плані витягнену форму вздовж валу в напрямку північ-південь і складалася з двох частин - північної і південної. Північна частина будови мала близьку до прямокутника форму з плавно заокругленими кутками розміром 3,95x3,1 м. Підлога нерівна, опущена на 0,4-0,5 м у материк. У центрі приміщення знаходилось відкрите вогнище діаметром 0,7-0,65 м. Заповнення ями було прекрито шаром з великою кількістю шматків глиняної обмазки з відбитками хворосту, а також дрібних шматочків горілого дерева. Поверх цього шару пізніше було споруджено два круглих глиняних жертovníки, які зверху пофарбовані вапном. Нижня частина ями мала у заповненні велику кількість (близько тисячі) побутових решток: уламків битого посуду, фрагментів античних амфор, кісток тварин, кам'яних знарядь, залізних ножів,

різноманітних виробів з кераміки. Особливо багато було битого посуду, скупчення якого знаходилось на підлозі. Біля східної стіни в цьому приміщенні знаходився великий (діаметр 1,3 м) жертovníк з пофарбованою вапном поверхнею. На поверхні і навколо жертovníка виявлено багато деревного вугілля та кісток тварин. Тут знайдено фрагменти глиняних культових коржиків, керамічне пряслице, розтрошений людський череп, копитну кістку коня. Висота жертovníка 0,35-0,4 м. Під ним знаходилась яма глибиною до 0,45 м та розміром 0,8-0,45 м, заповнена темним ґрунтом без культурних решток. Вхід до приміщення знаходився з північного боку біля північно-східного кутка. Ширина входу становила 1,1 м. Перед входом і навколо нього за межами будівлі лежали великі безформені купи глини без штучних домішок. Ці купи мали висоту 0,2-0,3 м і займали площу в кілька квадратних метрів.

Південне приміщення за формою швидше має округлі обриси, ніж прямокутні. Максимальна довжина між його стінками складала 3,1 та 2,3 м. Це була прибудова, яка тісно примикала до північного приміщення. Південна стіна ями прибудови приблизно на глибину 1 м врізалась у схили котловану. Біля східної стіни на вирізаному з материкової глини підвищенні стояла велика піч з челюстями на захід. Склепіння її завалилося і придавило вміст печі: прошарок попелу і вугілля товщиною біля 15 см і велику кількість уламків ліпного посуду. Контури залишків печі та руїни показують, що склепіння печі мало висоту менше 0,5 м. Основа (черінь) печі мала форму прямокутника із заокругленими кутами. Перед челюстями печі знаходилось продовгувате, вирізане в материковій глині, підвищення висотою 0,5 м і розміром 1,25x0,8 м. З усіх боків, за винятком місця біля печі, до цього «столика» був вільний підхід. На підлозі цього приміщення виявлено дуже багато культурних решток, особливо уламків кераміки. Зверху заповнення ями прибудови перекрите шаром ґрунту з домішками глиняної обмазки, сажі, попелу і вугілля.

Стратиграфічні спостереження, аналіз матеріалів розкопок, а також знахідки вказують на те, що цю будівлю було зведено способом зрубу та плетеного тину, який обмазували глиною. За уламками античних амфор її хронологію можна приблизно визначити в межах V ст. до н.е. Північне приміщення могло слугувати за майстерню, а в прибудові здійснювали обпал керамічних виробів. Показово, що навколо цієї будівлі майже відсутні інші житлові або господарчі споруди, які б вказували на різнопланову діяльність господарів цієї садиби. В той же час на інших ділянках розкопу спостерігається концентрація навколо жител побутово-господарчих об'єктів та комплексів (рис. VI). Можливо, описана вище будівля свідчить про деяку спеціалізацію серед мешканців Книшівського городища в домашніх промислах.

Поширеними видами домашнього виробництва у населення Лісостепової Скіфії були плетіння, прядіння і ткацтво, про що яскраво свідчать численні археологічні матеріали. Ткали в скіфську добу на примітивному вертикальному ткацькому верстаку.⁸⁷ При розкопках Книшівського городища знайдено 7 уламків днищ ліпних посудин з відбитками тканин дрібного та крупного полотняного переплетіння. Основним матеріалом для виготовлення тканини була овеча вовна, із рослинних волокон використовувались льон та коноплі.⁸⁸ Племена Українського Лісостепу користувались переважно дерев'яними веретенами у вигляді прямої круглої палички з потовщенням на одному кінці.⁸⁹ На тонкий кінець веретена закріплювали пряслице, яке виконувало роль маховичка при оберненні та важка. Пряслиця виготовляли в переважній більшості з глини. Практично на кожному поселенні Припсілля відомі різноманітних форм пряслиця. Велика кількість їх (341 екземплярів 14-ти типів) знайдено на Книшівському городищі. Незначна частина з них має на поверхні вирізьблений орнамент (рис. XXVI, 1-14). Це є показником того, що ткацтво було одним з найбільш поширених домашніх промислів у господарстві лісостепового населення Припсілля.

У басейні Псла також був розвинений косторізний промисел, на що вказують численні знахідки в Книшівському городищі (рис. XXXI, 1-19). До них відносяться десятки кісток та рогів тварин зі слідами рубання, пиляння, свердління, шліфування тощо. Серед знахідок є 10 заготовок для накладок до рукояток ножів. Їх вивчення показало, що місцеві майстри вміло використовували властивості сировини з якої виготовляли привабливі і потрібні в побуті речі. Кістяні накладки на руків'я ножів полірували, інколи прикрашали циркульним орнаментом. На широкий асортимент косторізного виробництва вказують знахідки різноманітних за призначенням побутових речей і кістки та рогу: вістря до стріли, 2 бляшки-платівки та 2 ворварки від кінської збруї, амулет з вовчого ікла тощо (рис. XXXI, 11-19; XXXII, 24-28; XXXIII, 29, 36, 41, 44). До інструментарію обробки кістки та рогу слід, очевидно, віднести кілька великих за розмірами ножів та різець (рис. XXXVIII, 1; XXIX, 20). Загалом кбсторізне виробництво мало високий рівень у племен Лісостепоного Лівобережжя.⁹⁰

Лісостепові племена скіфської доби для виробництва необхідних знарядь досить широко застосовували різні породи каменю: пісковик, кварцит, сланець, рідко граніт.⁹¹ На багатьох поселеннях басейну Псла знайдено кам'яні знаряддя. Найчастіше трапляються округлі розтирачі, уламки зернотерок, точила, металльні камені для праці. В Книшівському городищі знайдено 22 великих та малих уламки зернотерок, 54 розтирачі, 39 точил, 9 круглих точил, 8 металльних куль, уламок світильника, 2 кресала з кремню та кілька предметів незрозумілого призначення (рис. XXX, 1-15).

Для населення басейну Псла дерево було одним з найголовніших матеріалів при будівництві, виготовленні знарядь праці. На жаль, дерев'яні вироби до нас не дійшли. Підтвердженням поширеного деревообробного промислу є знахідки численних залізних знарядь стародавніх майстрів: ціла сокира, сталльне тесло, 3 стаместки, десятки ножів (рис. XXXIX, 12, 13, 21; XXVII).

До промислів населення Середнього Псла відноситься господарська діяльність поза межами поселення з метою поповнення запасів продуктів та сировини для власних потреб. Сюди відносяться збиральництво, полювання, рибальство, бортництво. Хоча вони займали й другорядне місце в господарській діяльності лісостепових племен Скіфії⁹², але були значними джерелами поповнення та урізноманітнення продуктів харчування. Це підтверджується даними з поселень в басейні Псла.⁹³ В Книшівському городищі рештки диких звірів серед остеологічного матеріалу не перевищують один відсоток. Місцеві мисливці полювали благородного оленя, тура, лося, дикого кабана, вовка, лисицю, ведмедя, бобра, черепах, птахів. Серед знарядь, які можна пов'язати з полювання або рибалкою, є три залізні гачки типу гарпуна з петлею на одному кінці та один бронзовий гачок (рис. XXIX, 14-16). Вони слугували для підвішування приманки.

Рибальство теж, як показують матеріали розкопок Книшівського городища, було одним з допоміжним промислів. У кількох ямах серед харчових покидьків траплялися великі і малі (переважно хрящі) риб та луска. Багата рибою р. Псел, очевидно, привертала увагу місцевого населення як джерело додаткового поповнення продуктів харчування.

Отже, велика кількість різноманітних археологічних матеріалів свідчить про високий для свого часу рівень розвитку господарства у лісостепових племен VII-III ст. до н.е. в басейні р. Псел. Основу його становили землеробство з придомним та відгінним скотарством, ремесла, домашнє виробництво та різні промисли, що задовільняли населення харчовими продуктами, знаряддями праці, побутовими речами, одягом та взуттям.

Багатогалузеве господарство осілих племен у сприятливих фізико-географічних та кліматичних умовах Українського Лісостепу, маючи на озброєнні залізні знаряддя праці, виробляло значно більше продуктів, ніж потрібно для задоволення основних потреб. У той же час лісостепові племена мали потребу в

окремих продуктах і речах, які вони самі не виробляли. Родоплемінна верхівка, дружинники, маючи значно більші матеріальні та продовольчі запаси, ніж рядові члени общини, прагнули реалізувати їх для задоволення своїх додаткових запитів, придбання коштовних та престижних речей. Ці об'єктивні процеси спонукали до торговельних зносин шляхом обміну з сусідніми і дальніми народами. Найбільш показовими в цьому плані є знахідки предметів античного імпорту на поселеннях та у похованнях Лісостепової Скіфії. Особливо інтенсивними торговельні стосунки у лівобережного населення Українського Лісостепу були з Ольвією та містами Боспорського царства, про що яскраво свідчать багаті археологічні матеріали.⁹⁴ Лісостепові племена Скіфії обмінювали зерно, худобу, віск, мед на вино, амфору тару, дорогий посуд, олію, прикраси, зброю. У цей час виникають постійні торгівельні шляхи водою та суходолом, які зберігали своє значення до пізнього середньовіччя.⁹⁶

Уламки античних амфор знаходять на багатьох поселеннях Псла, але найбільше їх виявлено в Книшівському городищі. Його мешканці активно торгували з містами античного Північного Причорномор'я, про що говорять багато різноманітних знахідок античного імпорту (рис. XXIV, 1-10; XXXV, 1-17). Античний імпорт проникає в басейн Псла вже в VI ст. до н.е.⁹⁶ Найбільшого розмаху цей процес набуває у V - першій половині IV ст. до н.е. Цим часом датується більшість знахідок античного походження, а серед уламків амфор 66,5 % припадає саме на V-IV ст. до н.е. Посуд та амфори, знайдені в Книшівському городищі, походять з Аттики, Хіоса, Фазоса, Самоса, Лесбоса, Сінопи, Гераклі та інших центрів.

Звичайно, на першому місці за кількістю в античному імпорті Книшівського городища стояла амфорна тара, яку наповнювали, очевидно, вином та олією. В ході розкопок виявлено два розвали амфор третьої четверті IV ст. до н.е. (рис. XXXIV, 1-2) з Гераклі і Сінопи, про що свідчать близькі аналогії.⁹⁷ Всього в Книшівському городищі знайдено понад

1 тис. уламків античних амфор, з яких більшу частину репрезентовано фрагментами вінець, ручок, днищ (рис. XXXIV, 3-10; XXXV, 7-9).

Чорнолаковий посуд репрезентовано дрібними уламками кіліків, канфарів, ваз V-IV ст. до н.е., яких знайдено 14 екз. (рис. XXXV, 1-5). Розписної кераміки виявлено лише невеликий фрагмент VI ст. до н.е. (рис. XXXV, 6). Знайдено також чотири уламки посудин незрозумілого типу. Дуже рідкісною на поселеннях є знахідка уламку стінки скляної посудини - так зване фінікійське скло VI-V ст. до н. е. (рис. XXXV, 16).

Досить різноманітною є колекція античного намиста. В Книшівському городищі знайдено 11 намистин із скляної пасти V-IV ст. до н.е. (рис. XXXII, 29-31; XXV, 10-15). Очевидно, в разках намиста були також і черепашки каури, яких знайдено 8 екз. (рис. XXXII, 34; XXXV, 17). Рідкісною знахідкою слід назвати бронзову монету з Македонії часів Філіпа Македонського (рис. XXXV, 19), виявлену в культурному шарі Книшівського городища.⁹⁸

При розкопках на Книшівському городищі нами помічено, що античний імпорт є лише на території окремих садиб, а на інших його майже немає. У першому випадку уламки амфор та посуду траплялися у заповненні жител, господарських будівель, у смітниках, а в другому випадку античні речі (майже завжди лише уламки амфор) знайдено лише в культурному шарі.

Таким чином, за матеріалами Книшівського городища нам в основному вдалося з'ясувати рівень матеріального виробництва та господарства населення VII-III ст. до н.е. в басейні Середнього Псла. Аналіз археологічних джерел показує, що важливе місце в матеріальній культурі належить керамічним виробам. Липний посуд басейну Середнього Псла має багато спільних рис у формах та способах орнаментатії з посудом на синхронних пам'ятках Сули, Середньої та Верхньої Ворскли, Сіверського Дінця. Локальні відмінності посуду Середнього Псла полягають у тому, що в приготуванні його формувальної маси серед домішок провідне місце належить

шамоту. Він має більш прості і одноманітні форми та орнамент. Серед інших предметів матеріальної культури спостерігається подібна картина - вони за формами дуже близькі або навіть тотожні до більшості аналогічних знахідок на лісостеповому Лівобережжі. Винятків тут небагато. Наприклад, переважно на Середньому Пслі можна знайти великі (інколи до 20 см довжини) залізні цвяхоподібні шпильки. Поки що лише в Книшівському городищі виявлено бронзові шпильки з тонким гострим стрижнем довжиною 10 см, який в середній або верхній частині розклепано, а сама голівка відділяється шийкою і має вигляд маленької ложечки.

Житлово-господарчі комплекси на поселеннях Середнього Псла також мають дуже багато аналогій на Дніпровському лісостеповому Лівобережжі. Типовими рисами житлових і господарських будівель на Середньому Пслі слід назвати зрубну конструкцію стін, прямокутну або близьку до неї форму, середні розміри площі від 4 до 20 кв. м, підлогу до 0,5-0,6 м опущено у материковий ґрунт, наявність печі в кутку чи біля стіни або відкритого вогнища в центрі житлового приміщення.

Високий для того часу рівень розвитку господарства забезпечувався сприятливими природньо-кліматичними умовами. Основу господарської діяльності становило хліборобство разом з придомним та вигінним скотарством, залізобробне та бронзоліварне ремесло, домашнє виробництво і допоміжні промисли. Розвиток матеріального виробництва давав можливість отримувати значний надлишковий продукт, який обмінювали на речі імпортного виробництва. Перші предмети античного імпорту на Книшівському городищі з'являються вже в VI ст. до н.е.

ПРИМІТКИ

¹ Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі.-Київ, 1967.- С.18-19, рис.4-5; С.26, рис.9. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы.-Киев,1982. - С.71, рис.18, 6, 13, 21, 29.

² Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі.-С.42, рис. 17; Ромашко В.А. Некоторые особенности погребального обряда

чернолесской культуры Левобережья Днепра // Проблемы археологии Поднепровья III-I тыс. до н.э. - Днепропетровск, 1984.- С.107, рис.1, 7.

³ Ильинская В.А. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел // СА.-1957.-Т.27.-С.245, рис.6,1-5.

⁴ Там само. -С.240, рис.4,1.

⁵ Там само. -С.239, рис. 3,7-8.

⁶ Там само. -С. 245, рис. 6,13-14.

⁷ Там само. -С. 245, рис.6,8.

⁸ Там само. -С.247, рис. 7,28,30.

⁹ Там само. -С.245, рис.6,9.

¹⁰ Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі.-С.94, рис. 41,16.

¹¹ Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. - Харьков, 1962. - С.221-222; його ж. Походження племен раннього залізного віку на території лісостепоного Лівобережжя України // Питання історії народів СРСР.-Вип. 14. - Харків, 1972.-С.156; його ж. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелано-будинская проблема // СА.-1975.-№1.-С.76; Іллінська В.А. Басівське городище // Археологія.-1965.-Т.XVIII.-С.74; її ж. Про походження та етнічні зв'язки племен скіфської культури Посульсько-Донецького Лісостепу // Археологія.-1966.-Т.XX.-С.69, 76-77, 84; Моруженко А.А. К вопросу о памятниках раннего железного века в бассейне р. Ворсклы // СА.-1988.-№1.-С.48; її ж. История населения лесостепного междуречья Днепра и Дона в скифское время: Автореф. дис...докт. ист.наук.-Киев, 1989.-С.23-25; її ж. Историко-культурная общность лесостепных племен междуречья Днепра и Дона в скифское время // СА.-1989.-№7.-С.32.

¹² Ильинская В.А. Керамика скифских погребений Посулья // ВССА.-Москва; 1954.-С.170-182; її ж. О происхождении культур раннежелезного века на Левобережье Среднего Днепра // КСИИМК.-1957.-Вып.70.-С.15,19; її ж. Памятники скифского времени в бассейне р.Псел.-С.244-246.

¹³ Ильинская В.А. Памятники скифского времени в бассейне р.Псел.-С.248.

¹⁴ Шрамко Б.А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей // Археол. сборник Гос. Эрмитажа.-1983.-Вып. 23.-С.73-74.

¹⁵ Шрамко Б.А. Древности Северского Донца.-С.219.

- ¹⁶ **Радзівська В.Є.** Техніка прядіння у населення Лісостепової Скіфії // Археологія.-1979.-№32.-С.19-26; **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон).-Киев, 1987.-С.97-99.
- ¹⁷ **Ильинская В.А.** Памятники скифского времени в бассейне р. Псел.-С.247, рис.7,7,14-21.
- ¹⁸ **Шрамко Б.А.** Металеві знаряддя виробництва лісостепової Скіфії (ножі) // Питання історії народів СРСР. - Вип.І.-Харків, 1965.-С.137-152
- ¹⁹ **Шарафутдинова Э.С.** К вопросу о соотношении срубной и саботиновской культур // История и археология Слободской Украины: Тезисы докл. и сообщ. Всеукраинской конф.-Харьков, 1992.-С.218.
- ²⁰ **Хвойко В.В.** Раскопка могильника при с. Броварки Гадячского уезда, Полтавской губ. // Труды Московского археол. общества.-Т.20.-Вып.2.-Москва, 1904.-С.41.
- ²¹ **Ильинская В.А.** Памятники скифского времени в бассейне р. Псел. - С.241, рис. I, 16-18.
- ²² **Там само.** -С.246-247, рис. 7, 1-2, 10
- ²³ **Петренко В.Г.** Украшения Скифии VII - III вв. до н.э.-Москва. 1978 (САИ. Вып. Д 4-5).-С.13; Табл. 4,14-30; 5,1-7; 6, 1-10.
- ²⁴ **Там само.**-С.13.
- ²⁵ **Буйнов Ю.В.** Памятники предскифского периода на территории Днепровского лесостепного Левобережья // Тезисы докл. и сообщ. Первой Сумской обл. науч. историко-краевед. конф. - Суммы, 1990.-С.15-16.
- ²⁶ **Петренко В.Г.** Украшения Скифии ... - С.12.
- ²⁷ **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи...-С.146, рис.65,15; **Моруженко А.А.** К вопросу о памятниках раннего железного века...-С.36, 42, рис. 3, 24-26.
- ²⁸ **Ильинская В.А.** Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья).-Киев, 1968.-Табл. XXX, 1; XLII, 3, 5; LIV, 33.
- ²⁹ **Ковалева И.Ф., Марина З.П., Чернявская Н.В., Никитин С.В.** Курганный могильник эпохи бронзы в с. Хашчеватое // Курганные древности степного Поднепровья (III - I тис. до н.э.).-Вып. 3.-Днепропетровск, 1979.-С.II, рис. 21, 5, 6.
- ³⁰ **Березанская С.С.** Восточнотшинецкая культура // Археология Украинской ССР.В трех томах.-Том I. Первобытная археология.-Киев, 1985.-С.440, рис. III, 5; **Шнишкін Р.Г., Лисенко С.Д.** Поховання східнотшинецької культури поблизу с. Малополовецьке // Археологія. - 1996.-№1.-С.149, рис.4,2.

- ³¹ **Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н.** Культуры эпохи бронзы на территории Украины.-Киев, 1986.-С.27, рис.9,10.
- ³² **Шрамко Б.А.** Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности.-Киев, 1973.-С.86-88, рис.4,2.
- ³³ **Хвойко В.В.** Раскопка могильника при с.Броварки...-С.41.
- ³⁴ **Ильинская В.А.** Памятники скифского времени в бассейне р. Псел.-237, рис. 2, 17; **Галанина Л.К.** Скифские древности Поднепровья (Эрмитажная коллекция Н.Е. Брандебурга).-Москва, 1977 (САИ. Вып. Д1-33).-С.55; Табл.30,1.
- ³⁵ **Кулатова І.М.** Архаїчний меч скіфського часу з Середнього Псла // Археол. збірник Полтавського краєзнавчого музею.-Вип.1.-Полтава, 1992.-С.80-84, рис. 1-2.
- ³⁶ **Там само.**- С.83.
- ³⁷ **Галанина Л.К.** Скифские древности Поднепровья.-С.55; Табл. 28, 3, 4, 15, 16; С.54; Табл. 29,19, 21; С.55; Табл. 30, 12-13.
- ³⁸ **Ильинская В.А.** Образ кошачьего хищника в раннескифском искусстве // СА.-1971.-№2.-С.80, рис. 8, 3.
- ³⁹ **Гавриш П.Я.** Деталі кінської зброї в матеріалах розкопок Книшівського городища // Полтавський археол. збірник. - Число 3.-Полтава, 1995.-С.148-152.
- ⁴⁰ **Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорий С.А.** Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепного Правобережья.-Киев, 1989.-С.96, рис. 28,1.
- ⁴¹ **Ильинская В.А.** Скифы Днепровского лесостепного Левобережья...-Табл. XXVIII, 3-5; **Галанина Л.К.** Скифские древности Поднепровья...-С.49; Табл.26, 20-23.
- ⁴² **Гавриш П.Я.** Житла Книшівського городища // Археол. збірник Полтавського краєзнавчого музею. - Вип.1.- Полтава, 1992. - С.57-68.
- ⁴³ **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи...-С.37.
- ⁴⁴ **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи...-С.55-56; **Пузикова А.И.** Раскопки городища Переверзиво I в 1979 г. // КСИА АН СССР.- 1982.- Вып. 170. Железный век.-С.97-98; **Радзиевская В.Е.** Исследования на Харьковщине // АО 1984 г.- Москва, 1986.- С.296-297.
- ⁴⁵ **Моруженко А.А.** Жилища лесостепной Скифии VII -III вв. до н.э. // Материалы науч.конф. кафедр. историч. наук. - Харьков, Донецк, 1968.- С.236.
- ⁴⁶ **Моруженко А.А.** Городища лесостепной Скифии (история строительства оборонительных сооружений, жилищ и

хозяйственных построек в VII - III вв. до н.э.) : Автореф. дис...канд.ист.наук. - Харьков, 1969.-С.16.

47. **Моруженко А.А.** Историко-культурная общность лесостепных племен...-С.26.

48. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи... - С.55.

49. **Гавриш П.Я.** Житла Книшівського городища. - С.57-68; **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи...-С.55-69.

50. **Гавриш П.Я.** Колодязь скіфської доби на Полтавщині // Третя Полтавська наук. конф. з історичного краєзнавства: Матеріали.- Полтава, 1994.-С.18-22.

51. **Радзиевская В.Е.** Основные итоги раскопок Коломакского городища // История и археология Слободской Украины : Тезисы докл. и сообщ. Всеукраинской конф.- Харьков, 1992.-С.177-178.

52. **Краснов Ю.А.** Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы.-Москва, 1987.- С.108, рис. 63.

53. **Берестнев С.И.** Срубная культура лесостепного Левобережья Украины: Автореф. дис...канд.ист.наук.- Москва, 1983.-С.19; **Буйнов Ю.В.** Бондарихинская культура: Автореф. дис...канд.ист.наук.-Киев, 1981.-С.15.

54. **Шрамко Б.А.** Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху: Автореф. дис...докт. ист. наук. - Киев, 1965.-С.9; **Моруженко А.А., Янушевич З.В.** Новые данные о развитии земледельческого хозяйства на поселениях VII - III в.в до н.э. в бассейне Ворсклы // Проблемы археологии Поднепровья в III - I тыс. до н.э. - Днепропетровск, 1984.-С.128-129.

55. **Шрамко Б.А.** К вопросу о технике земледелия у племен скифского времени в Восточной Европе // СА .-1961.-№ 1.-С.75-85.

56. **Моруженко А.А.** История населения лесостепного междуречья...С.20.

57. **Пашкевич Г.О., Гейко А.В.** Палеоботанічні дослідження та деякі питання виготовлення кераміки скіфського часу з Дніпровського лісостепового Лівобережжя // Археологічний літопис Лівобережної України.- Число 1-2.-Полтава, 1998.-С.39.

58. **Шрамко Б.А.** Господарство лісостепових племен на території України (VII - III ст. до н.е.) // УІЖ.- 1971.-№ 1.-С.54.

59. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи...-С.87, рис.35, 1-4.

60. **Моруженко А.А., Янушевич З.В.** Новые данные о развитии земледельческого хозяйства...-С.141,рис. 1,2.

61. **Моруженко А.А.** К вопросу о памятниках железного века... - С. 37, рис. 4, 13-15.
62. **Гллінська В.А.** Басівське городище // Археологія .-1965.-Т. XVIII.- С.70, рис. 20, 2.
63. **Пузикова А.И.** Раскопки городища Переверзево I в 1979 г. // КСИА АН СССР .-1982.- Вып. 170. Железный век.-С. 101-102, рис. 2, 2-3.
64. **Моруженко А.А., Янушевич З.В.** Новые данные о развитии земледельческого хозяйства...-С.136.
65. **Шрамко Б.А.** Господарство лісостепових племен... -С.54; його ж. Бельское городище скифской эпохи...-С.87.
66. **Либеров П.Д.** К истории земледелия у скифских племен Поднепровья эпохи раннего железа в VI - II вв. до н.э. // Материалы по истории земледелия СССР. Сборник 1.- Москва, 1952.-С.89.
67. Культура і побут населення України.-Київ, 1991.-С.56.
68. **Шрамко Б.А.** Господарство лісостепових племен ...-С.54; **Моруженко А.А., Янушевич З.В.** Новые данные о развитии земледельческого хозяйства...-С,135-137.
69. **Бунятян Е.П.** Класифікація і типологія скотоводства // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доповідей XX Респ. конф. - Київ, 1989.-С.32-34; її ж. О критериях типологии скотоводства // Киммерийцы и скифы: Тезисы докл. Межд. науч.конф.- Мелитополь, 1992.-С.20-21.
70. **Либеров П.Д.** К истории скотоводства и охоты на территории Северного Причерноморья в эпоху раннего железа (IX в. до н.э. - V в. н.э.) // МИА .-1960.-№ 53.-С.128; **Моруженко А.А.** Животноводство и охота лесостепных племен междуречья Днестра и Дона VII - III вв. до н.э. // Проблемы археологии Поднепровья.- Днепропетровск, 1985.-С.128-129, 130, 132-135; її ж. Историко-культурная общность лесостепных племен... -С. 33.
71. **Моруженко А.А.** Животноводство и охота... -С.130; її ж. Историко-культурная общность... -С.33.
72. Визначення остеологічних матеріалів Книшівського городища зробив доцент Полтавського сільськогосподарського інституту М.В. Лисенко, за що ми йому щиро вдячні.
73. **Моруженко А.А.** Животноводство и охота... -С.128-130.
74. **Моруженко А.А.** История населения лесостепного междуречья... -С.21.
75. **Шрамко Б.А.** Нові дані про господарство скіфської епохи // Вісник Харків. ун-ту.-1966.- № 17.- Историч. серія. Вип. 1.-С. 74-76, рис.4;

його ж. Крепость скифской эпохи у с. Бельск - город Гелон // Скифский мир.-Киев, 1975.- С.106,109; **Моруженко А.А.** Животноводство и охота... - С.135.

^{76.} **Краснов Ю.А.** Хозяйственно-культурные типы эпохи раннего железа // КСИА АН СССР.-1989.-Вып. 197. Железный век Восточной Европы.-С.11.

^{77.} **Паньков С.В.** Металургія заліза у Східній Європі I тис. до н.е. // Археологія. - 1991.-№ 1- С.11.

^{78.} **Паньков С.В.** Про організацію виробництва заліза у племен лісостепової зони Східної Європи першої половини I тис. до н.е. // Стародавнє виробництво на території України.- Київ, 1992.-С.117.

^{79.} **Шрамко Б.А.** Господарство лісостепових племен...-С.93-97; **Паньков С.В.** Металургія заліза у лісовій та лісостеповій зонах Східної Європи в I тис. до н.е. // Археологія.- 1987.- № 58.- С.44-56; його ж. Металургія заліза у Східній Європі ...- С.14-16; його ж. Про організацію виробництва заліза ...- С.126-127.

^{80.} **Шрамко Б.А.** Археология раннего железного века Восточной Европы.- Харьков, 1983.-С.33-34; **Моруженко А.А.** Историко-культурная общность лесостепных племен...-С.32; **Шрамко І.Б.** Про організацію виробництва заліза... -С.17-18; **Гопак В.Д.** Ковальські вироби скіфських пам'яток Середнього Придніпров'я // Стародавнє виробництво на території України.- Київ, 1992.-С.87.

^{81.} **Шрамко Б.А.** Древности Северского Донца.- Харьков, 1962.-С.72.

^{82.} **Шрамко І.Б.** Развитие кузнечного ремесла у племен бассейнов Ворсклы и Псла в скифскую эпоху // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник.-Харьков, 1994.-С.50,52.

^{83.} **Шрамко І.Б.** Ковальське ремесло у населення скіфського часу в басейнах Ворскли та Псла: Автореф. дис...канд.іст.наук.-Київ,1994.- С.12.

^{84.} **Паньков С.В.** Металургія заліза у Східній Європі...+С.13; його ж. Про організацію виробництва заліза...-С.117.

^{85.} **Моруженко А.А.** История населения лесостепного междуречья...- С.22-23.

^{86.} **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи...-С.91.

^{87.} **Шрамко Б.А.** Нові дані про господарство...-С.80; **Чернай І.Л.** Глиняные грузики городища Марица // Пузикова А.И. Марицкое городище в Посеймье VI-V вв. до н.е. -Москва, 1981.- С.117,120.

^{88.} **Шрамко Б.А.** Господарство лісостепових племен...-С.60.

- ⁸⁹ **Радзівська В.Є.** Техніка прядіння у населення Лісостепової Скіфії // Археологія.-1979.-№ 32.-С.23.
- ⁹⁰ **Радзівська В.Є., Шрамко Б.А.** Усадьба с косторезной мастерской на Бельском городище // СА.-1980.-№ 4.-С.181-189; **Радзівська В.Є.** Обробка кістки на рогу Лісостепової Скіфії // Археологія.-1982.-№41.-С.21-33.
- ⁹¹ **Шрамко Б.А.** Точильні знаряддя скіфської доби // Археологія.-1973.-№ 11.-С.43-48.
- ⁹² **Либеров П.Д.** К истории скотоводства и охоты...-С.130-132; **Шрамко Б.А.** Господарство лісостепових племен...-С.55; **Моруженко А.А.** Животноводство и охота лесостепных племен...-С.135-137.
- ⁹³ **Цалкин В.Н.** Животноводство и охота в лесной полосе Восточной Европы в раннем железном веке // МИА.-1962.-№ 107.-С.65,102.
- ⁹⁴ **Моруженко А.А.** История населения лесостепного междуречья...-С.25-26; **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи...-С.121-126.
- ⁹⁵ **Болтрик Ю.В.** Об одном из вероятных торговых трактов Скифии // Актуальные проблемы археологический исследований Украинской ССР: Тезисы докл.респ.конф. молодых ученых.-Киев, 1981.-С.59-60; **його ж.** Сухопутные коммуникации Скифии (по материалам новостроечных исследований от Приазовья до Днепра) // СА.-1990.-№ 4.-С.30-44.
- ⁹⁶ **Онайко Н.А.** Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII - V веках до н.э.- Москва, 1966 (САИ. Вып. Д1-27).-С.59,65.
- ⁹⁷ Античные государства Северного Причерноморья.-Москва, 1984.-С.255, табл.68.
- ⁹⁸ **Гавриш П.Я.** Бронзова антична монета з Книшівського городища // Полтавський археологічний збірник.-Число 3.-Полтава, 1995.-С.155-157; **його ж.** Антична монета зі скіфського городища Лісостепової Скіфії // Археологія.-1995.-№2.-С.135-137.

РОЗДІЛ IV. НАСЕЛЕННЯ БАСЕЙНУ СЕРЕДЬНОГО ПСЛА В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ЛІСОСТЕПОВОГО ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ В СКІФСЬКУ ЕПОХУ

ПОХОДЖЕННЯ ЗЕМЛЕРОБСЬКИХ ПЛЕМЕН СКІФСЬКОЇ ДОБИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Одним з найважливіших, і в той же час найскладніших, завдань кожного історико-археологічного дослідження регіональної культурної групи є вивчення етногенезу місцевого населення. Пошуки етнічних коренів переважно ведуться в кількох напрямках:

- 1) в тому ж ареалі (регіоні) культур хронологічно попередньої епохи;
- 2) на сусідніх або віддалених територіях більш раннього часу;
- 3) шляхом виявлення окремих рис у культурній групі даного регіону та на сусідніх територіях попередньої епохи, які стали основою нового культурного утворення.

Перший напрямок пошуків спрямований на простеження автхтонного розвитку локальної культурно-етнічної групи. Другий - на виявлення факту завоювання, асиміляції або витіснення корінного населення даного регіону пришельцями з інших територій. Третій - враховує факт, що в нових історичних умовах на основі одного або кількох етносів, зазначаючи багатьох впливів, може утворитися нова історико-культурна спільність. Робота над проблемою етногенезу буде найбільш продуктивною, коли вона ведеться паралельно у всіх напрямках на основі детального аналізу в першу чергу археологічних джерел, залучаючи також писемні та топонімічні. Процес утворення нових етнокультурних груп є дуже складним і заплутаним, тому інколи не піддається логічно побудованим схемам. На його хід впливало дуже багато чинників, які губляться в надрах історичного та

соціально-культурного розвитку даної локальної групи і не завжди простежуються за археологічними матеріалами. Особливо важливо враховувати історико-культурні зміни у загальному процесі розвитку стародавніх суспільств на окремих історичних етапах. Поява нових археологічних культур не завжди означає народження нового етнічного утворення, особливо це стосується рубежу між епохами бронзи та раннього заліза. Наприклад, широке впровадження залізних знарядь справило такий глибокий вплив на матеріально-виробничу сферу суспільства, а отже і на його соціально-культурний розвиток, на ідеологію багатьох етносів, що докорінно змінило “археологічну фізіономію” більшості народів епохи раннього заліза. Матеріальна культура окремих етносів може бути схожою меншою чи більшою мірою, але вони далекі за своїм походженням. Навіть при автохтонному розвитку етносу в новій археологічній культурі успадковуються не всі, а переважно окремі, найбільш стійкі, риси археологічної культури-пращура. Надійним показником автохтонності (чи неавтохтонності) є порівняльний аналіз двох чи кількох культур в таких аспектах: а) хронологічна послідовність існування археологічних культур; б) господарчо-культурний тип і характер побуту; в) традиції житлобудування, розташування поселень, їх планування; г) спадковість у розвитку матеріальної культури, в першу чергу кераміки; д) близька за змістом релігія, світогляд, ідеологія. Додамо, що також треба враховувати зовнішні культурні впливи, міграції, війни, зміни в природньому середовищі тощо.

Таким чином, приступаючи до розгляду проблеми походження лісостепового населення VIII - III ст. до н.е. в басейні Псла, спробуємо, на основі вище сказаного, відшукати його етнічне коріння. Відразу треба вказати на відсутність подібних чи близьких за характером матеріальної культури груп археологічних пам'яток передскіфського часу поза межами Лівобережного Лісостепу. Це означає, що племена Припсілля можуть розглядатися попередньо як автохтонні. Направимо

наші пошуки на місцеві культури лісостепового Лівобережжя передскіфського часу.

У кінці епохи бронзи - на початку залізного віку територію Дніпровського Лівобережного лісостепу займала бондарихінська культура.¹ Вчені ще не мають одностайної думки відносно датування пізнього періоду цієї культури. Одні вважають, що найбільш пізні бондарихінські пам'ятки доживають до середини VII ст. до н.е.,² інші — до кінця VIII ст. до н.е.³ Польовими дослідженнями за останні десятиріччя в басейні р. Псел виявлено пам'ятки бондарихінської культури.⁴ Вздовж берегів Середнього Псла виявлені пункти з керамікою бондарихінського типу біля села Баранівка, Битиця, Велика Чернетщина, Грунівка, Велика Рибиця, хутора Фоміна на Сумщині.⁵ Всі вони розташовані в заплаві ріки на невисоких піскових підвищеннях близько до води.

Отже, бондарихінська культура має підстави вважатися тією основою, на якій у ранньоскіфський час склалась нова археологічна культура. Процес утворення нової культури, на мою думку, розпочався в першій половині VII ст. до н.е., коли поступово почали проявлятися перші риси нової культури, які вже стали більш помітними в другій половині VII ст. до н.е.: поширюються залізні знаряддя праці та зброя, поступово формується новий комплекс керамічного посуду. Архаїчні знахідки в Книшівському городищі, в першу чергу уламки кераміки, вказують на те, що матеріальна культура скіфської доби увібрала в себе і деякі риси лісостепової зрубної культури Дніпровського Лівобережжя, яка з'явилась тут в середині II тис. до н.е.⁶

Порівнюючи бондарихінську культуру і ранньоскіфську культуру Припсілля, привертає увагу дуже близький у них господарчо-культурний тип, який базується на осілому способі життя, рільництві та придомному і відгінному скотарстві. Звичайно, природні умови були головним чинником у формуванні схожого у цих народів господарсько-культурного типу, але на цей процес впливали й етнічні традиції в усіх галузях

господарства, побуті, матеріальній культурі, ідеології.

У бондарихінських племен основою господарства було хліборобство, що базувалось на рільництві, і приселищне скотарство. Бондарихінці вирощували голозерну та плівчасту пшеницю, просо, ячмінь та бобові рослини.⁷ Ця картина також характерна для культури скіфського часу басейну Псла. В скотарстві також спостерігається багато спільного у цих культурах. Племена бондарихінської культури надавали перевагу великій рогатій худобі (32,5%), свині становили 30,5%, дрібна рогата худоба - 29,8%, коні - 17,2%.⁸ За складом домашнього стада скотарство бондарихінської культури близьке до скотарства племен скіфського часу в басейні Псла.

У виготовленні керамічного посуду теж спостерігається спадковий зв'язок: більше за орнаментациєю і дещо менше за формами посуду. На пізньому етапі бондарихінської культури все більше трапляються посудини, що прикрашались пальцевими вдавливами або щипками, наліпними валиками, круглими протинами по вінцю. Ці елементи орнаменту на посудині набули особливого поширення в Припсіллі за скіфської доби. Столовий посуд у бондарихінців має добре оброблену, підлисковану поверхню.⁹ У ранньоскіфських комплексах нерідко трапляються посудини з прокресленим вирізьбленим орнаментом, нігтьовими відтисками, нарізками краєм тріски, “перлини”, тобто ті види орнаментациї посуду, які мали місце в бондарихінській та зрубній культурі.¹⁰ Висновок В.А.Іллінської про те, що керамічний комплекс скіфської епохи на лівому березі Дніпра був принесений у VI ст. до н.е. з степової зони,¹¹ не підтверджується. Археологічні матеріали, здобуті в останнє десятиріччя, показують, що принципової різниці на території лісостепу Дніпровського Лівобережжя між керамікою пізньої бронзи і раннього заліза немає.¹² Навіть у технології виготовлення керамічного посуду спостерігаються близькі традиції. Наприклад, у лісостепових пам'ятках зрубної культури відомо 12 рецептів приготування формовочних мас. З них панівною була: глина+шамот. З неї було виготовлено 70% місцевого посуду.¹³ У басейні Псла за

скіфської доби таким чином виготовляли близько 90% посуду. Подібна картина спостерігається і в бондарихінській культурі.¹⁴ Отже, можна твердити, що основні традиції виготовлення та орнаментатії посуду були закладені в епоху пізньої бронзи і продовжили свій розвиток за скіфської доби, вбираючи окремі риси від сусідніх культур.

Поселення бондарихінської культури розташовані переважно в заплавах рік, але частина поселень знаходиться на мисах корінного берега. Останні представлені як невеликими поселеннями, так і городищами, які виникають на пізньому етапі розвитку культури. Вони мали вуличне або кільцеве планування.¹⁵ За топографією розташування, плануванню захисних споруд городища пізнього етапу бондарихінської культури дуже схожі з найпростішими городищами Лісостепової Скіфії. Бондарихінські городища займають невелику площу, при зведенні оборонних споруд, крім земляного валу і рову, використовувалися дерев'яні фортифікаційні конструкції, що захищали поселення переважно з напольного боку. Наприклад, городище біля с. Веселе на р. Великий Бурлук (басейн Сіверського Дінця) має розміри 160x85 м, розташоване на мису, з напольного боку воно було захищене валом і ровом з дерев'яною огорожею.¹⁶ На мою думку, саме в середовищі бондарихінських племен на Лівобережжі бере початок традиція зведення навколо поселень захисних споруд з дерева та землі, які за скіфської доби були значно вдосконалені. Це також стосується планування поселень. Книшівське городище має кільцеве планування в розташуванні житлово-господарчих комплексів, що характерно, як уже було сказано, і для бондарихінських поселень.

Що ж до домобудівництва, то спосіб зведення дерев'яних будівель у вигляді зрубу на Дніпровському Лівобережжі відомий з епохи бронзи і, на думку дослідників, продовжив свій розвиток в ранньому залізному віці.¹⁷ Житла зрубної культури в басейні Псла і Сули мали вигляд землянок і будівель з частково опущеною в ґрунт основою. Вони були переважно прямокутної форми, однокамерні, площа їх становила від 25,8 до 52,5 кв.м.

Покрівля могла бути двоскатною, спираючись на центральний ряд опорних стовпів, або односкатною, що підтримувалось стовповою конструкцією стін. У середині житла найчастіше знаходилося вогнище відкритого типу.¹⁸ Деякі дослідники вважають, що частина жител зрубної культури будувалася за технологією поховальних споруд і споруджувалась у вигляді зрубних землянок.¹⁹ Треба думати, що навпаки, поховальна практика використовувала досягнення житлового будівництва.

У населення бондарихінської культури житла були наземні або трохи заглиблені в ґрунт. Наземні житла мали прямокутні обриси, розміри - 7х5 м та 10х6 м. Заглиблені житла, як правило, опущені в ґрунт на 0,5 - 0,7 м. За величиною житлової площі вони різні - від 40 до 114 кв.м. Майже всі житла у бондарихінській культурі були однокамерні. За основу в них була дерев'яна конструкція із стовпів, на якій кріпився зверху двоскатний дах. Стіни були обшиті дерев'яними плахами. В окремих випадках глиною обмазували стіни і підлогу. Домашнє вогнище у бондарихінців зустрічається трьох типів: 1) відкрите вогнище у невеликому заглибленні; 2) відкрите вогнище на кам'яній основі; 3) печі зі склепінням або печі-кам'янки.²⁰

Отже, в археологічних культурах епохи пізньої бронзи ми не знаходимо прямих прототипів жител, характерних для населення скіфського часу басейну р. Псел. Це не дивно, бо причина цього криється в значних змінах у соціально-економічному розвитку на зламі великих історичних епох - бронзи і раннього заліза. Добре помітно те, що в епоху бронзи з'являються практично всі окремі компоненти у житловому і господарському будівництві (прямокутні форми, заглиблення основи в ґрунт, використання глиняної обмазки, зрубна контрукція тощо), які переходять до культур раннього залізного віку і стають основою формування нових традицій в місцевій дерев'яній архітектурі по всій території лісостепу в межах річки Дніпра і Дону. У епоху заліза розміри жител зменшуються, що, вірогідно, пов'язано з переходом від великої патріархальної сім'ї до малої.

У духовній культурі між бондарихінськими традиціями і традиціями часів скіфської доби в Припсіллі спостерігається багато спільного. В археологічних матеріалах бондарихінської культури є артефакти, що відображали землеробські культи: зольники, глиняні “хлібці”, “коржики” тощо.²¹ Ці культи набули дальшого розвитку за скіфської доби по всій території Лівобережного Лісостепу.²²

У ході розкопок Книшівського городища виявлено значну кількість матеріалів, які частково розкривають характер релігійних вірувань його мешканців. У першу чергу слід зазначити, що крім зольника, який знаходиться в північно-східній частині головного укріплення, на поселенні існувало ще одне місце, де відправляли релігійні культи. Уздовж східної частини валу головного укріплення на ділянці розміром приблизно 52x7 м було виявлено значну кількість глиняних жертovníків - всього 25. Ймовірно, що тут було громадське святилище. Цікаво, що за межами святилища жертovníки знаходяться серед житлово-господарських комплексів у кількості від одного до чотирьох. Жертovníки є лише на території садиб, що прилягають до насипу валу і майже не трапляються в садибах другого кола.

Майже в центрі святилища знаходилось приміщення розміром 4,3x2,8 м із заокругленими кутами. В середині його споруджено великий жертovníк, навколо якого виявлено численні залишки жертвоприношень у вигляді кісток тварин (рис. XXXVII). За межами культового приміщення поруч знаходилось ще кілька великих зруйнованих жертovníків. Окремі жертovníки на території святилища були розташовані рядами.

Біля всіх жертovníків на території святилища часто трапляються залишки жертвоприношень у вигляді кісток домашніх тварин і глиняні фігурки тварин та людей, мініатюрні посудинки, уламки античних амфор. Святилище виникло після спорудження найбільшої фортечної стіни на Книшівському городищі. Цей висновок ґрунтується на тому, що жертovníки знаходяться на незначних культурних нашаруваннях у материковій улоговині, яка утворилася внаслідок вибирання

великої кількості ґрунту для насипання валу. Ці обставини разом з датуючими археологічними знахідками дозволяють припустити, що святилище виникло приблизно в середині IV ст. до н.е. Тут яскраво проявляються культу, пов'язані з іраномовними племенами, як це спостерігається в Більському Східному городищі.²³

Подібні культові залишки характерні і поза межами святилища в окремих садибах мешканців Книшівського городища. У багатьох випадках в основі жертovníків або поруч знайдено черепи та кістки собак, окремі частини людського кістяка та черепів. Останнє, можливо, має зв'язок з людськими жертвоприношеннями. Жертovníки Книшівського городища мають вигляд круглого глиняного столика висотою від 7-8 до 15-18 см, рідко 0,3-0,4 м, діаметр - 0,4-1 м. Зверху жертovníки фарбували вапном, при пошкодженні підмазували рідкою глиною і знову фарбували.

На ділянці святилища в семи метрах на південь від культового приміщення виявлені два дуже цікаві жертovníки із жертвоприношеннями. Вони були розташовані поруч один одного по лінії схід-захід. Жертovníки мали однакову висоту (0,4 м) та діаметр (0,7 - 0,8 м). Поверхня їх була старанно пригладжена і пофарбована вапном. Поруч із східним жертovníком майже на рівні материка лежали два кістяки молодих собак (рис. XXXVIII). Один із кістяків знаходився в західній половині жертovníка, другий - в північній, головою обидва кістяки лежали на північ. Крім цього, навколо жертovníка по колу лежали чотири собачих черепи, пащею направлені в різні сторони від жертovníка. Приблизно такі ж розміри, як і два описані, мав і третій жертovníк, що знаходився на південь від них в 1,5 м. Біля нього лежали два собачих черепи. На думку зоологів, черепи під жертovníками належали молодим тваринам: собакам або вовкам. З етнографії відомо, що вовк у багатьох народів, в тому числі і в українців був священним і шанованим звіром²⁴, а в іраномовних народів він був покровителем стану воїнів²⁵, що знайшло відображення в археологічних джерелах.²⁶

На Книшівському городищі в культурних нашаруваннях знайдено глиняні культові моделі хліба у вигляді “паляниць” або “коржиків”, фігурки людей та домашніх тварин, маленькі вотивні посудинки. Велике число подібних культових речей знайдено на ділянці поблизу зольника. Очевидно, зольник був місцем відправлення аграрних культів та культу небесного вогню, корені яких у археологічних культурах лісостепу Придніпров'я сягають глибин бронзового віку.²⁷ Найбільш вірогідно, що в зольнику залишились сліди релігійних вірувань автохтонного населення, світогляд якого формувався під впливом основних галузей господарства— хліборобства та скотарства.

Колекція керамічних виробів, які пов'язані з релігійними віруваннями мешканців Книшівського городища, досить численна і різноманітна. Напевно, також існували культові речі, зроблені з дерева, але вони не дійшли до нашого часу. Окрему групу керамічних культових предметів складають різноманітні “коржики”, “палянички” чи “хлібці”. Перші з них мають менші розміри (діаметри 3-5 см), пласкі з обох сторін. Інколи на них є відбитки зернівок та стеблин культурних рослин. Таких “коржиків” в цілому вигляді та уламках знайдено 24 екземпляри. “Палянички” відрізняються більшими розмірами (діаметр 6-7 см), нижня частина у них пласка, а верхня - випукла. В одному випадку модель хліба мала вигляд пиріжка розміром 10,5x5,6x4,5 см. Всього в Книшівці знайдено 10 мініатюрних моделей хліба.

Друга група культових керамічних знахідок складається із 29 предметів. Це вотивні посудинки та велика ложка. Останню знайдено в комплексі з іншими культовими речами, тому зв'язок з ними очевидний. Це підтверджують також знахідки в Більському городищі.²⁸ Вотивні посудинки зовнішнім виглядом нагадують форми великих посудин, якими місцеве населення користувалося у побуті. Серед вотивних посудин виділяються маленькі (висотою 3 - 4,5 см) та більші (висотою 6 - 7 см). Маленьких посудинок

знайдено 13 екземплярів. Особливо приваблюють три з них, що прикрашені орнаментом. Перша з посудинок має по краю вінця косі нарізки та тоненькі протини, а дві інших - вирізблений геометричний орнамент на корпусі (рис. XXXVI, 9). Маленькі культові посудинки виявлено в Книшівському городищі також і розкопками 1954 р.²⁹ Більші культові посудинки мають форму горнят (знайдено 5 екз.) До них слід додати широку чашу на високому піддоні. Невеличкі посудинки в басейні Псла трапляються також і серед поховального інвентаря. В кургані № 505 Броварківського могильника знайдено три невеличкі керамічні посудинки,³⁰ в кургані № 1 Дучинського могильника в похованнях також було по одному маленькому горщику.³¹

Третю групу культових предметів представляють керамічні фігурки людей і тварин. Антропоморфна скульптура на Книшівському городищі трапляється рідко, що є, очевидно, особливістю місцевих культів. Покищо знайдено лише 5 уламків антропоморфних фігурок. Зооморфна пластика була більш популярною. На це вказує наявність кількох вцілілих фігурок та багато уламків. Всього налічується 29 подібних знахідок. У цілих фігурках та великих фрагментах можна вгадати зображення бичка, коника, свиню та собаку.

Таким чином, на сьогодні є достатня кількість наукових фактів, які дозволяють простежити спадковість між бондарихінською культурою і культурою скіфської доби басейну Середнього Псла і загалом Лісостепового Лівобережжя. У матеріальній культурі, господарстві, побуті, світогляді населення бондарихінців є багато ознак, які в умовах нової історичної епохи раннього залізного віку продовжували розвиватися і стали складовими Лівобережної культури скіфської доби. Процес формування цієї культури проходив у VII ст. до н.е., він збагачувався також новими рисами культур сусідніх та прийшлих племен. У VI ст. до н.е. в основному сформувався комплекс

матеріальної культури населення Дніпровського Лівобережжя, почали проявлятися його локальні особливості, в тім числі і в басейні Псла.

ОСНОВНІ ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ

Історичні етапи в розвитку культурно-етнографічної спільності скіфського часу в лісостеповій зоні межиріччя Дніпра і Дону виділила А.О.Моруженко.³² Дослідниця правильно вказала на те, що політична історія лісостепоного населення тісно зв'язана з історією степових скіфів³³, тому її слід розглядати в широкому контексті всіх подій, які відбувались у Північному Причорномор'ї та на Кавказі і більшою чи меншою мірою впливали на життя племен Лівобережного Лісостепу. Останні археологічні дослідження в басейні р.Псел, у першу чергу нові розкопки на Книшівському городищі, дозволяють дещо конкретизувати історію місцевого населення і простежити етапи етно-культурного розвитку.

Найраніший етап умовно назвемо *архаїчним*. Він охоплює майже все VII ст. до н.е. У цей час йде процес поширення залізних знарядь у господарстві та побуті лісостепових племен Придніпров'я, що дало поштовх їх прискореному розвитку. В результаті з'являються ряд нових поселень на зручних берегових плато, де є ділянки вільних чорноземів, а лісові масиви, лугові й степові простори для випасу худоби. Одним з таких поселень було Книшівське городище. Вже на першому етапі свого існування, відчуваючи зовнішню небезпеку, найбільш ймовірно, від степових кочовиків - киммерійців, що почали проникати в Лівобережний лісостеп наприкінці VIII - початку VII ст. до н.е.³⁴, його мешканці споруджують навколо поселення дерев'яну фортечну стіну, основу якої склала конструкція з дерева та землі, де використовувалися довгі колоди, жердини, плетений тин.

Процес формування нової культури епохи раннього заліза відбувався на основі культурних здобутків автохтонного населення пізнього бронзового віку. На його хід впливали культури сусідніх народів, особливо переселенців з Правобережжя, які колонізували Нижню і Середню Ворсклу, а також межиріччя Псла і Ворскли. У районі між Ворсклою і Пслом з'являється ряд поселень біля сіл Саранчівка, Довжик, Грунь, Шенгаріївка, Ступки, Василівка та інші. Вони виділяються в першу чергу наявністю потужних зольників-попелищ та лискованого посуду, окремі типи якого прикрашає вирізьблений геометричний орнамент. Присутність у нижніх шарах Книшівського городища посуду правобережно-ворсклинського типу, напівземлянкових будівель, а також великого зольника, незаперечно підтверджує участь ворсклинських племен передскіфської доби у процесі формування культури скіфського часу в басейні р. Псел. На формування окремих рис лісостепової культури Дніпровського Лівобережжя, зокрема керамічного комплексу, мали значний вплив фракійські,³⁵ лужицько-висоцькі³⁶ та зрубні³⁷ племена.

Новоутворена культурно-територіальна спільність у лісостеповій зоні між Дніпром і Доном належить, певно, народу будінів, про який у своїй “Історії” повідомляє старогрецький історик Геродот (IV, 21, 22, 102, 105, 108, 109, 120, 122, 123, 136). Він пише, що будіни: 1) живуть за Борісфеном; 2) вони корінні жителі країни; 3) це великий і численний народ; 4) їхня країна велика і вся вкрита густим лісом; 5) в одній з областей землі будінів збудовано велике місто Гелон, яке заснували племена гелонів, що поселились в будінській країні. Геродот говорить про будінів як про кочовиків, а про поселенців гелонів - як про хліборобів (IV, 109). Цю інформацію Геродота деякі сучасні науковці сприймають формально, без критичного підходу. Вони вбачають кочовий спосіб життя в лісостеповій області як перемену місця проживання при підсічному землеробстві, полюванні та збиральництві³⁸. Це не відповідає дійсності тому, що: по-перше, населення Лісостепового Лівобережжя постійно проживало

на поселеннях і вело осілий спосіб життя; по-друге, стародавній історик чудово розумів різницю між кочовиками-скотарями і осілими землеробами і ніколи не змішував ці поняття. Важливе значення мають такі слова Геродота: “Елліни називають також буднів гелонами, але це не правильно”. (VI, 109). Отже, у греків-інформаторів Геродота не було ясності, який з названих народів (тобто гелонів і буднів) був кочівницьким, а хто - осілим, хліборобським. Очевидно, буде правильно вважати, що корінні жителі країни будіни жили осіло, а переселенці гелони були кочовиками, певно, родичами скіфів-кочовиків. Відповідно логіці Геродот переставив місцями опис зовнішнього вигляду та звичаї буднів і гелонів. З уривку про ці народи видно, що Геродот міг довіритися одним інформаторам і відкинув свідчення інших. У даному випадку ми не можемо спиратись на об’єктивність даних “батька історії”. Вирішальне слово - за археологічними джерелами, а вони незаперечно стверджують, що корінні жителі Українського Лісостепу починаючи з епохи міді-бронзи-раннього заліза були осілими хліборобами і скотарями.

У кінці VII - на початку VI ст. до н.е. починається новий, *ранній етап*, коли в Лісостепу Східної Європи сталися події, які справили великий вплив на історичну долю місцевих народів. З південних районів України і Північного Кавказу в лісостепову зону Придніпров’я проникають кочові іраномовні племена, культура яких має яскраві самобутні військово-вершницькі риси.³⁹ Ця хвиля, можливо сягла Центральної Європи.⁴⁰ Частина науковців вбачає в цей час повне підкорення лісостепових племен Придніпров’я⁴¹, інші вважають, що лісостепове населення виплачувало завойовникам данину, але зберігало внутрішню самостійність, треті заперечують думку про повне підкорення землеробів Придніпровського Лісостепу.

Археологічні дослідження в басейні Середнього Псла показують, що войовничим пришельцям у Лісостеповому Лівобережжі дійсно вдалося на деякий час захопити цю територію і, цілком можливо, збирати данину, але втримати під своїм

пануванням величезну область з численним населенням завойовники, на мою думку, не змогли. Під час розкопок захисних споруд Книшівського городища постала картина спустошливої пожежі на поселенні. Городище зазнало нападу воїнів, що були озброєні луком і стрілами з наконечниками келимерського типу. Це сталося десь в останній чверті VII - на початку VI ст. до н.е. У завойовниках Лівобережного Лісостепу можна вбачати іраномовні племена гелонів⁴⁴. Те, що гелони прийшли з Кавказу, підтверджується як писемними, так і археологічними джерелами⁴⁵. Проживання племені гелонів на Кавказі фіксують Псевдо-Скілак⁴⁶, Діодор Сіцилійський⁴⁷. З Північного Кавказу племена гелонів поступово проникають в Надазов'я і далі, в лісостепову зону Придніпров'я. Просування їх простежується за даними писемних джерел, як це добре показав Б.А.Шрамко⁴⁸. На зв'язок архаїчних культур Лівобережного Лісостепу з Кавказом вказувалось багатьма науковцями⁴⁹. Це ж спостерігається за археологічними матеріалами Середнього Псла. Знахідки ранньоскіфського часу з Книшівського городища та Броварківського могильника, як вже було показано, мають численні аналогії на Північному Кавказі і Прикубанні. Простежуються спільні риси і в поховальному обряді, наприклад, спорудження у могильних ямах гробниць, зокрема, дерев'яних⁵⁰. Крім того на зв'язок Припсілля з степовою зоною вказує традиція спалювання дерев'яних гробниць, яка була поширена в VII - VI ст. до н.е. в Степовій Скіфії.⁵¹ Її зафіксовано нами в кургані №5 Броварківського могильника. Можливо, поява іраномовного етносу в ранньому залізному віці на території Дніпровського Лівобережжя підтверджується поширенням тут іранських гідронімів,⁵² хоча це, на думку окремих вчених, не можна брати як доказ.⁵³

Яким же чином могла розвиватися ситуація на Лівобережжі після завойовницького походу гелонів на землі буднів? Певно, правильною є думка, що в пошуках нових земель пришельці не ставили мети винищення автохтонного населення. Номади-

завойовники, являючи собою міцну військову організацію, зайняли верхню верству новоутвореного суспільства разом з місцевою будінською родо-племенною знаттю. З початку VI ст. до н.е. проходить процес культурної інтеграції завойовників в середовищі автохтонів, який супроводжується поступовим відмиранням номадізму.⁵⁴ За визначенням М.М.Крадїна у суспільстві такого типу кочова і осіла підсистеми складали єдиний політичний організм, проте зберігали різні соціально-політичні структури. Основою експлуатації було данництво. Кочова аристократія, ставши правлячим класом у поліетнічній державі, як правило, звільнялась від безпосереднього управління завойованими територіями, залишаючи там старий бюрократичний апарат. Внаслідок цього експлуатація землеробів і жителів міст-фортець, навіть якщо і набувала жорстокіших форм, не торкалась економічного фундаменту осілого суспільства і не інтегрувала його з номадами в єдину структуру. Останні, являючись гегемоном в політичній сфері, в соціально-економічному розвитку відставали від завойованих племен. Відносини між аристократією і простими номадами іноді могли набувати ранньокласового характеру.⁵⁵ Подібні ситуації у відносинах між завойованими і підкореними були досить типовими в стародавньому світі. Наприклад, коли греки і македонці прийшли в Бактрію як завойовники, вони побудували свої міста, в яких повноцінними громадянами були тільки вони. Але поступово представники місцевої знаті пішли на співробітництво з новою владою, яка теж була зацікавлена в їх підтримці. Місцева знать швидко сприйняла еллінську культуру, а греки також запозичили місцеві культурні традиції. Цей процес поширився не лише на культуру, але й на політично-суспільний устрій.⁵⁶

Ймовірно, подібна ситуація склалася між будїнами і гелонами. С.А.Скорий вважає, що освоєння кочовиками в епоху архаїки землеробських територій було закономірним, і показує це на прикладі Дніпровського правобережного Лісостепу.⁵⁷

Різниця лише вбачається в тому, що гелони, як завойовники, не мали явної переваги над підкореними будінами. Обидві сторони, особливо родоплемінна верхівка, дуже швидко відчула вигоду тісного союзу. Зближенню сприяв зовнішній чинник, який проявлявся у проникненні в цей час кочових скіфів в зручні для кочування простори Придніпровського Лівобережного терасового Лісостепу.⁵⁸ Очевидно, між будінами і гелонами встановились взаємовигідні соціально-економічні і політичні стосунки. Будіни зберігали свою незалежність, мали своїх “царів”, разом з гелонами виступали на зовнішній арені, як про це свідчать події скіфо-перської війни. Такий порядок, коли автохтонне населення займалося традиційним землеробством, а колишні номади освоювали просторі заплави численних річок Лівобережжя і, ймовірно, поступово частина з яких переходила до осілого способу життя, сприяв піднесенню спільного землеробсько-скотарського господарства.

Ріст населення і стабілізація політичної ситуації призвели до появи нових поселень, частина з яких стає добре укріпленими фортецями. Гелони принесли з собою матеріальну культуру і поховальні традиції, які особливо яскраво проявляються в кінці VII - VI ст. до н.е. в Середньому Посуллі та Приписіллі. Частина гелонів влилася у середовище будинів і згодом розчинилася в ньому. Друга частина, серед якої були переважно родо-племінна верхівка та дружинники, разом з будінами в середній течії Ворскли, поблизу кордонів з степовою Скіфією, заснували столицю своїх земель - місто Гелон, об'єднавши два великі укріплення, які належали будінам (Більське Східне городище) та переселенцям з Дніпровського Правобережжя (Більське Західне городище). В результаті цього об'єднання утворилася така грандіозна фортеця, яка своїми розмірами вражала греків, що бували в ній. Здивувала вона і Геродота, який присвятив Гелону ціле оповідання, чого не удостоївся жоден населений пункт у Надчорномор'ї. Гелон був не лише військово-політичним, а також культовим, економічним і торговим центром двох союзних народів

- будинів і гелонів. До будіно-гелонського союзу приєдналися також нащадки переселенців з правого берега Дніпра, які до цього мирно співіснували з автохтонними будінами. Окремі дослідники в них небезпідставно вбачають великий народ неврів.⁵⁹ Місто Гелон уже в VI ст. до н.е. почали відвідувати купці з античних поселень Північного Причорномор'я. Можливо, торгівлею почала займатися частина гелонів. Згодом у м. Гелоні, можливо, з'являється ціла грецька факторія з античними божествами і вівтарями, що особливо зацікавило Геродота (IV, 108 - 109).

Події на території басейну р. Псел проходили у руслі процесу, загального для всього лісостепу межиріччя Дніпра і Дону в VI ст. до н.е. По берегах Псла і менших річок виникли нові городища і селища, у побуті і матеріальній культурі їх мешканців почали з'являтися привізні античні речі: посуд, амфори, прикраси тощо. В Книшівському городищі після погрому відродилося життя, його жителі згодом побудували ще більшу, ніж раніше, фортечну стіну. Поблизу городища (біля сучасного с. Броварки) виник грандіозний курганний могильник з похованням воїнів-дружинників. Це свідчить про те, що частина гелонів залишилась жити в середній течії Псла. Таким чином, VI ст. до н.е. є раннім етапом будіно-гелонської історії в басейні Середнього Псла, основним змістом якого є інфільтрація прийшлих гелонів у середовище автохтонних будинів і створення спільного територіально-політичного союзу.

Верхнім рубежем раннього етапу слід вважати час скіфо-перської війни та наступні, зв'язані з її результатами, події в кінці VI - на початку V ст. до н.е. У цей час на лісостепових городищах Лівобережжя, як свідчать матеріали розкопок, палають спустошливі пожежі.⁶⁰ Причину цього вбачають в активізації скіфської військової агресії після перемоги над персами в область Придніпровського лісостепу,⁶¹ або пояснюють результатом воєнних дій персів на території землі будинів, як про це повідомляє Геродот.⁶² Це питання залишається відкритим, хоча слід зазначити, що мало ймовірно, щоб перська кавалерія могла

здійснити такий далекий похід у глиб лісостепових масивів⁶³ і за короткий час спустошити хоча б кілька добре укріплених фортець, як це вважає Б.О.Рибаков. С.В.Полін стверджує, що похід Дарія в Скіфію обмежився лише межиріччям Дунаю і Дністра.⁶⁴

В басейні Середнього Псла події цього періоду відбилися в матеріалах Книшівського городища. Тут виявлено залишки дощенту спаленої дерев'яної фортечної стіни, у заповненні багатьох ям на території городища простежено синхронні пожежі прошарки попелу і горілого дерева.

Середній етап в історії племен скіфського періоду в Середньому Припсіллі охоплює проміжок часу від початку V до середини IV ст. до н.е. Він співпадає з розквітом господарства та культури лісостепового населення в межиріччі Дніпра і Дону.⁶⁵ На цьому етапі фактично повністю завершилось формування територіальної будіно-гелонської спільноти. У цей час стабілізувалась внутрішня і зовнішня ситуація. Населення Припсілля тоді переживало найвище піднесення в господарчій діяльності. На це вказує поява нових поселень та курганних некрополів, зростання інтенсивності торгово-економічних зв'язків з сусідніми народами, а особливо з античними поселеннями Північного Причорномор'я. Розкопки в Книшівському городищі показують, що саме на V-IV ст. до н.е. припадає найбільша густина археологічних об'єктів та насиченість культурного шару побутовими рештками. У горизонті цього періоду виявлено 62% всіх знахідок, в тім числі дві третини амфорної тари, античного чорнолакованого посуду, прикрас, найбільшу кількість металевих знарядь, особливо залізних. Вірогідно, що саме тоді сталося розширення території Книшівського городища шляхом добудови пригороддя.

Будіни і гелони підтримували тісні зв'язки зі степовими скіфами. Союз у боротьбі проти персів, ймовірно, ґрунтувався не лише на родових зв'язках гелонів і скіфів (Геродот, IV, 10), а також на давніх союзницьких зносинах під час їх спільних

військових походів в Закавказзя і Передню Азію.

Хоча відносини з степовиками у будівнів і гелонів, як показують дані археології, носили не завжди мирний характер, все ж у цілому, очевидно, переважала стабільність мирних стосунків, що було вигідно обом сторонам. Але згодом політична і соціально-економічна ситуація у Степовій Скіфії почала мінятися. На думку деяких вчених у першій половині V ст. до н.е. скіфську верхівку очолили представники з династії так званих скіфів-царських.⁶⁶ Лісостепові племена зберігали свою незалежність, густа мережа укріплених поселень і, ймовірно, значна військова сила будівнів та гелонів ще стримувала експансію кочовиків у Лісостеп. Поки що скіфів задовольняв великий зиск із транзитної торгівлі між Лісостепом та античним світом Причорномор'я. Це було, мабуть, одним з головних джерел збагачення пануючої скіфської верхівки, апогей зростання багатств якої припадає на IV ст. н.е. Яскравим свідченням тому є видатні пам'ятки археології - кургани скіфської знаті: Солоха, Чортотлик, Огуз, Козел та інші, коштовний інвентар і грандіозність поховальних споруд яких просто вражають.⁶⁷

Ситуація в Північному Причорномор'ї стала суттєво мінятися у другій половині V ст. до н.е. Причиною цього, на думку науковців, є кілька чинників: по-перше, зростає природній приріст населення у Степу і йому не вистачає життєвого простору; по-друге, поява нових кочових орд зі східних районів Євразійського Степу та Північного Кавказу.⁶⁸ Останній чинник став основним поштовхом посилення агресії номадів по відношенню до своїх північних сусідів.⁶⁹ У кінці першої - на початку другої чверті V ст. до н.е. відмічено значне скорочення життєдіяльності на сільськогосподарських територіях античних причорноморських держав,⁷⁰ починаються фракійсько-скіфські конфлікти на Дунаї⁷¹, йде широкий наступ на південні райони Лівобережного Лісостепу, де економічно процвітала будіно-гелонська столиця - місто Гелон (Більське городище). На всіх поселеннях у межиріччі Дніпра і Дону, особливо у південних лісостепових районах, спостерігається посилена діяльність щодо захисту від ворогів: зводяться

найбільш потужні за період скіфської доби фортечні стіни.

У цей період мешканці Книшівського городища також зміцнюють свою фортецю. Дерев'яну стіну з товстих колод зведено на земляному валу сучасною висотою від 2,9 до 4,7 м, перед яким було викопано рів глибиною 2м і шириною 5м, в'їзд з брамою прикривали додаткові укріплення в пригородді. Час будівництва останньої найграндіознішої фортеці в Книшівському городищі вдалося встановити на підставі знахідки бронзової монети і фрагментів двох античних амфор. Монета знаходилась у нижньому горизонті культурних нашарувань в кількох сантиметрах від материкової поверхні - щільної глини. У цьому пласті серед культурних відкладень у різних місцях траплялись плями попелу та дрібні обвуглені головешки. Неподалік монети лежали розвали (в одній кучі) двох античних амфор, уламки яких вдалося частково склеїти. Амфори походять з Гереклеї та Синопи і датуються серединою IV ст. до н.е. Така стратиграфічна позиція бронзової монети може пояснюватись тим, що вона була загублена через деякий час після закінчення будівництва найвищого земляного валу для фортечної стіни. Землю для насипу брали з внутрішнього майданчика городища, де у материку утворилася улоговина, яка згодом поступово стала вкриватися культурними нашаруваннями. Отже, монета на дно угловини могла потрапити через один-два десятки років по закінченню будівельних робіт.

Знахідки античних монет на території Скіфії явище дуже рідкісне. В даному випадку ми маємо справу з оригінальною знахідкою.⁷³ Аналогію монеті Книшівського городища вдалося відшукати серед нумізматичних матеріалів із розкопок фракійського міста Севтополя на території сучасної Болгарії, зокрема, серед групи монет, які карбувалися в македонському м. Філіпи протягом 359-323 рр. до н.е. і мали обмежений ареал розповсюдження. У Степовій Скіфії подібна монета знайдена на Кам'янському городищі.⁷⁴

Таким чином, знахідка македонської монети дозволяє уточнити хронологію захисних споруд Книшівського городища.

Найвірогідніше, що монета з м.Філіпи попала в басейн Псла у третій чверті IV ст. до н.е., після того, як тут уже було побудовано могутню фортечну стіну. Її було зведено приблизно в середині IV ст. од н.е. або трохи раніше. Але недовго нова фортеця служила її мешканцям. Десь між 350-330 рр. до н.е. відбувся новий напад на Книшівське городище, захисні споруди та будівлі якого було дощенту спалено. Македонська монета, загублена під валом городища серед пожарища, ймовірно, належала одному з нападників, який був учасником скіфо-македонських воєн, скіфу-степовику. Навіть після відчутної поразки царя Атея в 339 р. до н.е. скіфи не припиняли своїх агресивних дій щодо сусідів⁷⁵ і розгром Книшівського городища в глибині Лісостепової Скіфії є тому доказом.

Цими подіями закінчується середній етап в історії припсільських племен. Життя на багатьох поселеннях, в тому числі і в Книшівському городищі, після ворожого нападу відродилося, але попереднього рівня розвитку досягти вже не могло. Було підірвано економіку, перервано торгівельні зв'язки з античними центрами Надчорномор'я, хоча там якраз у цей час спостерігається піднесення економічної діяльності.⁷⁶ Очевидно, лісостепові землеробські племена Придніпров'я попали в повну залежність від степових номадів і зазнавали від них нещадної експлуатації. Побічним свідченням цього можна вважати, з одного боку, появу найграндіозніших і найбагатших поховань скіфської знаті в Нижньому Придніпров'ї, з іншого – майже повну відсутність більш-менш багатих могил другої половини IVст. до н.е. в Лісостеповій Скіфії.

Пізній, заключний етап в історії населення басейну Середнього Псла охоплює другу половину IV - початок III ст. до н.е. Він позначений грабіжницькими нападами степових скіфів, кризовими явищами в соціально-економічному розвитку, майже повною відсутністю прямих зв'язків з античним світом, залежним економічним та політичним становищем від номадів.

Саме в цей час було підірвано основи життя місцевих племен - хліборобське господарство, яке може успішно розвиватися лише за умов політичної стабільності і зацікавленості хлібороба у збільшенні виробництва зернової продукції. Життя на більшості поселень Прип'їлля поступово згасає на початку III ст. до н.е.

Занепад і зникнення лісостепових поселень скіфської доби в Причорномор'ї майже співпало із загибеллю Великої Скіфії в Північному Причорномор'ї.⁷⁷ Причину цього поки що остаточно не з'ясовано: одні науковці вбачають її у вторгненні в Скіфію нових завойовників - сарматів,⁷⁸ інші - віддають перевагу змінам природньо-кліматичних умов в Північному Причорномор'ї.⁷⁹ С.В. Полін, М.М. Ієвлев та інші вчені не згодні з гіпотезою про сарматське завоювання Скіфії у III столітті до н.е., але їх аргументація теж має хиби.⁸⁰ На мою думку, зовнішні чинники та зміни в природньому середовищі, звичайно, мали значний вплив на зубожіння колись квітучого Придніпровського Лісостепу та загибель Великої Скіфії в III ст. до н.е., але корінною причиною цього процесу був занепад всього соціально-економічного життя скіфських і та інших племен Східної Європи. Криза в номадському суспільстві згубно відбилася на хліборобському суспільстві Лісостепу. Стабільний протягом кількох століть розвиток лісостепоного суспільства на Дніпровському Лівобережжі у другій половині IV ст. до н.е. був підірваний нещадною експлуатацією населення скіфською знаттю та грабунками степових скіфів. Місцева будіно-гелонська аристократія і дружинники, очевидно, вибрали шлях не організації опору ворогам і захисту своїх земель, а самі пристали до грабіжницьких походів скіфів в чужі краї.

Зрозуміло, не все населення скіфського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя покинуло обжиті місця. Є підстави говорити про те, що частина його взяла участь у формуванні зарубинецької культури.⁸¹ Будіни, зокрема їх військові загони з дружинників, вірогідно, разом з союзними скіфами в IV - III ст. до н.е., просуваються в Подунав'я.⁸² Їх присутність на Балкан-

ському півострові фіксують писемні джерела цього періоду.⁸³ М.І.Артамонов вважав, що будіни були важливим компонентом процесу формування етносу східних слов'ян.⁸⁴ Очевидно, подібним чином склалася історична доля гелонів, які в післяскіфський час в античних писемних джерелах згадуються дуже рідко.

ПРИМІТКИ

¹ Буйнов Ю.В. Бондарихинська культура: Автореф. дис... канд. ист. наук.-Киев, 1981.-С.8; Мелюкова А.И. Культуры предскифского периода //Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время.-Москва, 1989.-С.27

² Буйнов Ю.В. Бондарихинская культура.-С. 18; Мелюкова А.И. Культуры предскифского периода...-С.27.

³ Ильинская В.А. Бондарихинская культура бронзового века //СА.-1961.-№1.-С.37-38; Березанская С.С., Ильинская В.А. Бондарихинская культура // Археология Украинской ССР. В 3-х томах.-Том 1. Первобытная археология.-Киев, 1985.-С.517.

⁴ Ильинская В.А. Разведки в Днепровском Левобережье //АИУ в 1965-1966 г.-Киев, 1967.-с- 196; Березанская С.С., Ильинская В.А. Бондарихинская культура.-С.514.

⁵ Ильинская В.А. Разведки в Днепровском Левобережье.-С. 196.

⁶ Берестнев С.И. К вопросу о происхождении срубной культуры в лесостепи Левобережной Украины//Тезисы докл. и сообщ. Первой Сумской обл. науч. историко-краевед. конф.-Сумы, 1990. С.14.

⁷ Буйнов Ю.В. Бондарихинская культура.-С.15

⁸ Там само.

⁹ Там само.-С.12-13.

¹⁰ Буйнов Д.В. Бондарихинская культура.-С.12; Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы.-Киев,1982.-С.70-72,рис.17-18.

¹¹ Ильинская В.А. Керамика скифских погребений Посулья //ВССА.-Москва,1954.-С.182,184-185; її ж. Про походження та етнічні зв'язки племен скіфської культури Посульсько-Донецького Лісостепу // Археологія.-1966.-Т.ХХ.-С.76-77.

¹² Шрамко Б.А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей // Археол.сборник Гос.Эрмитажа.-1983.-Вып.23.-С.81;

Моруженко А.А. История населения лесостепного междуречья Днестра и Дона в скифское время: Автореф.дис...докт.ист.наук.-Киев, 1989.-С.23-24.

¹³ **Денисова А.А.** Некоторые особенности технологии изготовления керамики срубной культуры на территории Лесостепной Украины // Проблемы історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доповідей ХХ Респ.конф.-Київ, 1989.-С.60-61; її ж. Деякі аспекти технології виготовлення кераміки зрубної культури на території Лісостепової України // Стародавнє виробництво на території України.-Київ, 1992.-С.57.

¹⁴ **Березанская С.С., Ильинская В.А.** Бондарихинская культура.-С.515-516.

¹⁵ **Буйнов Ю.В.** Бондарихинская культура.-С.8-9.

¹⁶ **Буйнов Ю.В.** Поселення бондарихинської культури // Вісник Харків.ун-ту.-№182.-Історія.Вип.11.-Харків, 1979.-С.86.

¹⁷ **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон).-Киев, 1987.-С.37.

¹⁸ **Берстнев С.И.** Срубная культура лесостепного Левобережья Украины: Автореф.дис...канд.ист.наук.-Москва, 1983.-С.8.

¹⁹ **Березанская С.С., Чередниченко Н.Н.** Срубная культура // Археология Украинской ССР. В 3 томах.-Том 1. Первобытная археология.-Киев, 1985.-С.464.

²⁰ **Буйнов Ю.В.** Бондарихинская культура.-С.9; **Горюнова В.М.** Раскопки у с. Бобрава // АО 1983 г. Москва, 1985.-С.52; **Буйнов Ю.В., Шрамко Б.А.** Исследования Харьковского университета // АО 1983 г.-Москва, 1988.-С.257-258.

²¹ **Буйнов Ю.В.** Бондарихинская культура.-С.15.

²² **Моруженко А.А.** Историко-культурная общность лесостепных племен междуречья Днестра и Дона в скифское время //СА.-1989.-№4.-С.27-28.

²³ **Шрамко Б.А.** Культовые скульптуры Гелона // Археологические памятники Юго-Восточной Европы.-Курск, 1985.-С.30; його ж. Бельское городище скифской эпохи...-С.140.

²⁴ **Скуратівський В.** Святвечір: Нариси-дослідження у двох книгах.-Кн.ІІ.-Київ, 1994.-С.150-152.

²⁵ **Иванчик А.И.** Воины-псы. Мужские союзы и скифские вторжения в Переднюю Азию //СЭ.-1988.-№5.-С.38-48; **Гутнов Ф.Х.** Социальная история скифов Северного Кавказа //РА.-1998.-№1.-С.56-57.

²⁶ **Фіалко О.Є.** Скiфськi вuздечкi з залiзними нахрапниками//

- Археологія.-1996.-№ 4.-С. 98-99; Фролова К.А., Савостина Е.А. Находки под стенами Боспорской усадьбы: клад или строительная жертва? //РА.-1998.-№1.-С.149-151.
- ²⁷ Березанская С.С. Еще раз о белогрудских зольниках//Религиозные представления в первобытном обществе: Тезисы докл. конф.-Москва.1987.-С.117-120.
- ²⁸ Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи...-С.138.рис.65, 25-36.
- ²⁹ Ильинская В.А. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел //СА.-1957.-№27.-С.245, рис.6, 16; С. 247, рис. 7, 24, 25, 29, 31.
- ³⁰ Ильинская В.А. Памятники скифского времени...-С.237, рис. 2, 19-21; Галанина Л.К. Скифские древности Поднепровья (Эрмитажная коллекция Н.Е. Брандербурга).- Москва,1977 (САИ.Вып. Д1-33).-С.55; табл. 30, 7, 14, 16.
- ³¹ Ильинская В.А. Памятники скифского времени...-С.241, рис. 19.
- ³² Моруженко А.А. История населения лесостепного междуречья...-С.31-32.
- ³³ Там само.-С.27.
- ³⁴ Ковпаненко Г.Т. Погребение VIII-VII вв. до н.е. в бассейне р. Ворсклы //КСИА АН УССР.-1962.-Вып. 12.-С.66-72; Берестнев С.И. О погребениях предскифского периода в левобережной лесостепи Украины //Проблемы археологии Поднепровья.-Днепропетровск, 1985.-С.98-107; Скорый С.А. Хронологія киммерійських поховань Українського лісостепу // Дослідження старожитностей України: Тези доповідей наук.конф. Музею історичних коштовностей України.-Київ, 1993.-С.30-33; його ж. Финал истории киммерийцев в Украинской Лесостепи // Музейні читання. Матеріали наук.конф.,присвячені пам'яті Б.М. Мозолевського.-Київ,1996.-С35-36; Махортих С.В. Скарби VIII-VII ст.до н.е. на півдні Східної Європи //Археологія.-1996.-№4.-С.19.
- ³⁵ Мелюкова А.И. Скифия и фракийский мир.-Москва,1979.-С.80; Шрамко Б.А. Фракийские связи населения Днепровского Лесостепного Левобережья в VII-III вв. до н.е. //Болгаристика в системе общественных наук: опыт, уроки, перспективы. Тезисы докл. и сообщ.-Харьков,1991.-С.21-22.
- ³⁶ Светличная В.В. К вопросу о связях населения Днепровского Левобережья с лужицко-высоцкими племенами//История и археология Слободской Украины: Тезисы докл. и сообщ. Всеукраинской конф.-Харьков,1992.-С.192-193; її ж. О связях

Бельського городища и Днепроvского Левобережья с луицко-восоцкими племенами //Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи.- Полтава, 1996.-С.153-161.

^{37.} Берестнев С.И. О культурно-исторической ситуации в лесостепи Левобережной Украины во второй половине II-I тис. до н.э. // Проблемы історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доповідей XX Респ.конф.-Київ, 1989.-С.20-21.

^{38.} Либеров П.Д. К вопросу о гелонах Геродота //История и культура античного мира. Москва, 1977.-С.104; Гиндин Л.А. Членение скифских племен по данным лингво-филологического анализа (Геродот, кн.IV) //Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья: лингвистика, история, археология.-Москва, 1984.-С.41-42; Рассадин С.Е. Геродотовы андрофаги: проблемы локализации //Киммерийцы и скифы: Тезисы докл. Междунар.науч.конф.-Мелитополь, 1992.-С.81-82.

^{39.} Ильинская В.А. Скифы днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья).-Киев, 1968.-С.174; Скорый С.А. К проблеме скифизации Днепроvского Лесостепного Правобережья //Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ: Тезисы докл. III конф.молодых ученых ИА АН СССР.-Москва, 1986.-С.136-138; його ж. Курган Переп'ятиха (До етнокультурної історії Дніпровського Лісостепового Правобережжя).-Київ, 1990.-С.89-93; його ж. Кочовики передскіфської та скіфської доби в Дніпровському Правобережному лісостепу (питання етнокультурної історії): Автореф.дис...докт.іст.наук.-Київ, 1996.-С.29-30; Скорый С.А., Бессонова С.С. Некоторые вопросы ранней скифской истории и Украинская Лесостепь //Истор.чтения памяти Михаила Петровича Грязнова: Тезисы докл.-Омськ, 1987.-С.178-181; Мурзин В.Ю. Происхождение скифов:основные этапы формирования скифского этноса.-Киев, 1990.-С.55-65; Виноградов Ю.А., Марченко К.К. Северное Причерноморье в скифскую эпоху. Опыт периодизации // СА.-1991.-№.-С.148-149.

^{40.} Vasiliev V. Sciti agatirgi pe teritoriul Pomanici.-Cluj.-Napoca: Дасія, 1980.-р.128-133; Хохоровський Ян. Восточные влияния на территории Средней Европы в конце эпохи бронзы и в начале железного века//Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (Vтыс. до н.э.-Vв н.э.): - Материалы Междунар.конф.-Киев, 1991.-С.153-155; його ж. Проблемы скифских набегов на территорию Средней Европы //Киммерийцы и скифы:

Тезиси докл.Междунар.научн.конф.-Мелитополь,1992.-С.97-99.

⁴¹ **Тереножкин А.И.** Некоторые актуальные вопросы скифоведения // Доклады VI науч. конф. Института археологии.-Киев,1953.-С.145;**Іллінська В.А., Тереножкин О.І.** Скифський період //Археологія Української РСР. В трьох томах.- Том перший. Скифо-сарматська та антична археологія.-Київ,1971.-С.37;їх же. Скифия VII-IVвв. до н.э.-Киев, 1983.-С.13, 229, 307-308; **Черненко Е.В.** Военное дело скифов (вооружение, тактика, стратегия): Автореф. дис...докт.ист.наук.-Киев,1988.-С.34-35; **Мурзин В.Ю.** Скифская архаика Северного Причерноморья.-Киев,1984.-С.104;його ж. Происхождение скифов...-С.78; **Скорий С.А.** Курган Переп'ятиха...-С.89-96; **Козенкова В.И., Багеева М.Х.** О некоторых чертах сакральной воинской атрибутики в позднекобанской культуре //СА.-1991.-№4.-С.32-33.

⁴² **Артамонов М.И.** Скифское царство//СА.-1972.-№3.-С.56-67.

⁴³ **Яценко И.В.** Скифия VII-V веков до нашей эры // Труды Гос. Ист. музея.-Вып.35.-Москва,1959.-С.96; **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи...-С.15-36; його ж. Была ли Лесостепь завоєвана скифами //Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл.наук.-практ. семінар: Тези доповідей.-Полтава,1990.-С.124-126; **Виноградов Ю.А., Марченко К.К.** Северное Причерноморье в скифскую эпоху...-С.148-149.

⁴⁴ **Рыбаков Б.А.** Геродотова Скифия.-Москва,1979.-С.159-160, 191, 193, 212-213; його ж. Язычество древних славян.-Москва,1981.-С.328, 565; його ж. Из истории культуры Древней Руси. Исследования и заметки.-Москва,1984.-С.24-25, 32-33; **Шрамко Б.А.** Культурные скульптуры Гелона.-С.30; його ж. Бельское городище скифской эпохи...-С.11, 140, 160, 162-164.

⁴⁵ **Виноградов В.Г.** Центральный и Северовосточный Кавказ в скифское время.-Грозный, 1972.-С.19;**Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи...-С.12, 160-163.

⁴⁶ **ВДИ.**-1947.-№3.-С.242.

⁴⁷ **ВДИ.**-1947.-№4.-С.250.

⁴⁸ **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи...-С.160; його ж. О достоверности сведений Геродота о гелонах //Полтавський археологічний збірник.-Число 4.-Полтава,1995.-С.71-77.

⁴⁹ **Граков Б.Н.**Основные культуры скифского времени в Причерноморье и в лесостепной зоне//Доклады VI науч.конф. институту археологии.-Киев,1953.-С.164; **Ильинская В.А.** Скифы

Днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья).- Киев, 1968.-С.174; Григорьев В.П. К этнокультурной истории Левобережной Приднепровской террасовой Лесостепи в скифскую эпоху //Тезисы докл. обл. конф. "Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья".-Запорожье, 1989.-С.35-36; Махортых С.В. Скифы на Северном Кавказе.-Киев, 1991.-С.110, 113; Барцева Т.Е. О химико-металлургическом исследовании бронзовых вещей Марицкого городища //Пузикова А.И. Марицкое городище в Посеймье VI-V вв. до н.е. -Москва, 1981.-С.102-106.

⁵⁰ Петренко В.Г. Скифы на Северном Кавказе//Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время.-Москва, 1989.-С.-217; Махортых С.В. Скифы на Северном Кавказе VII-V вв. до н.е.: Авторефер. дис...канд. ист. наук.-Киев, 1987.-С.6; його ж. Скифы на Северном Кавказе.-С.20, 26, 30.

⁵¹ Ольховский В.С. Погребальное сооружение населения степной Скифии//Киммерийцы и скифы: Тезисы Междунар. науч. конф. - мелитополь, 1992.-С-69-71.

⁵² Топоров В.И., Трубачев О.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья.-Москва, 1967.-С.229-245; Трубачев О.Н. Название рек Правобережной Украины: Словообразование, этимология, этническая интерпретация.-Москва, 1968.-216; Седов В.В. Балто-иранский контакт в Днепровском Левобережье//СА.- 1965.-№4.-с.52-64.

⁵³ Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы.-Киев, 1982.-С.208.

⁵⁴ Виноградов Ю.А., Марченко К.К. Северное Причерноморье в скифскую эпоху...-С.148.

⁵⁵ Крадин М.М. Проблеми формаційної характеристики кочових суспільств //Археологія.-1992.-№2.-С.8.

⁵⁶ Массон В.М., Сариниди В.И. Каракумы: заря цивилизации.- Москва, 1972.-С.65.

⁵⁷ Скорый С.А. Курган Переп'ятиха...-С.89-92, 95-96.

⁵⁸ Григорьев В.П. К этнокультурной истории Левобережной Приднепровской террасовой Лесостепи в скифскую эпоху.-С.34-36; його ж. О времени появления скифов в Левобережной Приднепровской таррасовой Лесостепи (по материалам раскопок у с. Гладковщина и Приднепровское) //Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй обл. науч.-практ. семинар: Тезисы докл. и сообщ.-Полтава, 1989.-С.44-47;

його ж. Раннескифський курган "Роблена Могила" в Лесостепном Придніпровском Левобережжя //Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доповідей XX Респ.конф.-Київ,1989.-С.56-57; **його ж.** Захоронення тяжеловооруженого скифського воїна у с.Гладковщина // Древности скифов.-Киев,1994.-С.63-79; **Фиалко Е.Е.** Скифские курганы у с. Новое //Древнейшие скотоводы Юга Украины.- Киев, 1987.-С.171-187; **її ж.** Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи.-Киев, 1994.

^{59.} **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи...-С.160-161; **Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н.** Мелитопольский курган.-Киев,1988.-С.224-226.

^{60.} **Моруженко А.А.** Оборонительные сооружения городищ Поворукля в скифскую эпоху //Скифский мир.-Киев,1975.-С.144; **її ж.** Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья VII-III вв. до н.э. //СА.-1985.-№1...-С.168-169; **Радзиевская В.Е.** Основные итоги раскопок Коломакского городища //История и археология Слободской Украины: Тезисы докл. и сообщ. Всеукраинской конф.-Харьков,1992.-С.178-179.

^{61.} **Виноградов Ю.Г.** Перстень царя Скила: Политическая и династическая история скифов в первой половине V в. до н.э. //СА.-1980.-№3.-С.106-107; **Усатенко Е.Ю.** К вопросу о походе Дария в Лесостепь //История и археология Слободской Украины; Тезисы докл. и сообщ. Всеукраинской конф.-Харьков,1992.-С.206.

^{62.} **Шрамко Б.А.** Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности.-Киев,1973.-С.98; **його ж.** Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелано-будинская проблема //СА. 1975.-№1.-С.67; **Рыбаков Б.А.** Геродотова Скифия.-Москва,1979.-С.178-183.

^{63.} **Черненко Е.В.** Скифо-персидская война.-Киев,1984.-С.93-99.

^{64.} **Полин С.В.** О походе Дария в Причерноморскую Скифию // Киммерийцы и скифы: Тезисы докл. Всесоюз.семинара.-Ч.П.-Кировоград, 1987.-С.52-53.

^{65.} **Моруженко А.А.**История неселения лесостепного междуречья Днепра и Дона в скифское время: Автореф.дис...докт.ист.наук.-Киев,1989.-С.32.

^{66.} **Мозолевский Б.М.** Кургани вищої скіфської знаті і проблема політичного устрою Скіфії //Археологія.-1990.-№1.-С.27.

^{67.} **Мурзин В.Ю., Павленко Ю.В., Симоненко А.В.** Политическое

образование кочевников Восточной Европы по данным археологии // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. - V в. н.э.). - Киев, 1991. - С. 209-210.

^{68.} Мурзин В.Ю. Скифская архаика...-С.100-104; **Виноградов Ю.А., Марченко К.К.** Северное Причерноморье в скифскую эпоху...-С.149-190.

^{69.} Мелюкова А.И. Краткие сведения об истории скифов // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. - Москва, 1989. - С.34-35.

^{70.} **Виноградов Ю.А., Марченко К.К.** Северное Причерноморье в скифскую эпоху...-С.150.

^{71.} **Виноградов Ю.Г.** Перстень царя Скила...-С.108.

^{72.} **Скорый С.А.** К истории взаимоотношений населения степи и лесостепи в V-IV вв. до н.э. // Киммерийцы и скифы: Тезисы докл. междунар. конф. - Мелитополь, 1992. - С.90.

^{73.} **Гавриш П.Я.** Бронзова антична монета з Книшівського городища // Полтавський археолог. збірник. Число 3. - Полтава, 1995. - С.155-157; **Його ж.** Антична монета зі скіфського городища Лісостепової Скіфії // Археологія. - 1995. - №2. - С.135-137.

^{74.} **Гаврилюк Н.А.** Новые материалы по Каменскому городищу // Киммерийцы и скифы: Тезисы докл. Междунар. конф. - Мелитополь, 1992. - С.24; **Словник-довідник з археології.** - Київ, 1996. - С.103.

^{75.} Мелюкова А.И. Краткие сведения об истории скифов. - С.35.

^{76.} **Виноградов Ю.А., Марченко К.К.** Северное Причерноморье в скифскую эпоху...-С.152.

^{77.} **Ильинская В.А., Тереножкин А.И.** Скифия VII-IV вв. до н.э. - С.367.

^{78.} **Мачинской Д.А.** О времени первого активного выступления сарматов в Поднепровье по свидетельствам античных письменных источников // Археол. сборник Гос. Эрмитажа. - Вып. 13. - Ленинград, 1971. - С.53-54; **Ильинская В.А., Тереножкин А.И.** Скифия VII-IV вв. до н.э. - С.367; **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи...-С.163-165; **Виноградов Ю.А., Марченко К.К.** Северное Причерноморье в скифскую эпоху...-С.153

^{79.} **Полин С.В.** Время и характер смены скифского населения сарматским в Северном Причерноморье // Актуальные проблемы археологических исследований Украинской ССР: Тезисы докл. респ. конф. молодых ученых. - Киев, 1981. - С.69-70; **Його ж.** Про

сарматське завоювання Північного Причорномор'я //Археологія.-1984.-№45.-С.24-34; його ж. От Скифии к Сарматии.-Киев,1992; **Иевлев М.М.** Роль географического фактора в истории Скифии IVв. до н.э.-II в.н.э. //Тезисы докл.обл.конф. "Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья".-Запорожье,1989.-С.54, 55.

^{80.} **Туровский Е.А.** К вопросу о причинах кризиса в Северном Причерноморье...-С. 200; **Андрух С.И.** Этно-политическая ситуация в Дунайско-Днестровском междуречье после скифо-македонского конфликта //Киммерийцы и скифы: Тезисы докл. Междунар.конф.-Мелитополь,1992.-С.10.

^{81.} **Кубышев А.И., Скиба Л.Е., Скорый С.А.** Погребения скифского времени в Пироговском могильнике //Тезисы докладов Междунар.конф. "Проблемы скифо-сарматской археологии".-Запорожье,1994.-С.99.

^{82.} **Яйленко В.П.** Изменение политической структуры Скифии на рубеже V-IV ии. Миграция агафирсов, царских скифов и будинов// Тезисы докл.обл.конф. "Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья".-Запорожье,1989.-С.180-181.

^{83.} **ВДИ.**1948.-№2.-С.225.

^{84.} **Артамонов М.И.** Этнография Скифии //Ученые записки Ленинград. ун. та.-1949.-Серия ист.наук.Вып. 13.-С.171.

ВИСНОВКИ

З початку ХХ ст. науковці досліджують пам'ятки скіфської доби в басейні Псла. Довгий час матеріали досліджень були обмежені, що не давало можливості вченим правильно визначити характер і місце старожитностей Припсілля серед пам'яток Лісостепової Скіфії. У 80-90-х рр. дослідження на Пслі значно активізувалися: проведено широкомаштабні розвідки всієї території, здійснено розкопки кількох поселень (Косівщина, Краснопілля, Великий Бобрик) і городищ (Книшівка, Битиця), курганного могильника біля с.Броварки. Це розширило джерельну базу для вивчення матеріальної культури місцевого населення, його господарства, побуту, окремих сторін духовної культури, історії. У басейні Середнього Псла вдалося виділити групу поселень скіфського часу, які становлять цілісну систему зі спільними рисами життя. Ця група займає територію вздовж русла р.Псел, починаючи від м.Миропілля Сумської області до м.Гадяча на Полтавщині, а також басейни невеликих приток Псла - річок Сироватка, Олешня, Сумка та інших.

На сьогодні в басейні Середнього Псла відомо 5 городищ (Битиця, Токарі, Ворожба, Малий Вистороп, Книшівка) і понад 30 поселень. Середньопсільські городища займають вигідні для оборони місця з природними перешкодами: берегове підвищення, стрімкі схили, лісові масиви, річки або струмки тощо. Всі вони розташовані в кількох десятках кілометрів один від одного по обидва береги Псла: на правому березі - Битиця, Ворожба і Книшівка, на лівому - Малий Вистороп і Токарі. Площа городищ складає від 5 до 11 га. Два городища (Книшівка і Токарі) крім головного укріплення, мають додаткові - пригороддя. Інші городища захищені валами і ровами лише з боку поля. Дослідження захисних споруд на Книшівському та Битицькому городищах показують, що вони являли собою конструкцію з дерева та землі, додатково використовувались ескарпи і, очевидно,

легкі загорожі типу дерев'яного частоколу. Всі городища Середнього Псла були місцем постійного проживання населення. Про це свідчать значні культурні нашарування товщиною до 0,5-0,6 м і навіть більше.

Поселення у басейні середньої течії Псла в основному розташовані неподалік городищ. Більшість з них (20 із 34) знаходиться в долині річок на підвищеннях надзаплавних терас та останців. Вони мають незначні розміри (площа не перевищує 2 га) і слабо насичений культурний шар. Інші поселення Середнього Псла розташовані на краю плато корінного берега або на мисоподібних виступах. Площа їх складає в середньому 1,5-3,5 га. Винятком тут є поселення Микільське, що має площу 8,5 га. Культурний шар на переважній більшості середньопсільських поселень рідко перевищує 0,3-0,4 м.

Поховальні пам'ятки в басейні Середнього Псла репрезентовано курганными могильниками біля сіл Броварки та Дучинці, які знаходяться в околицях Книшівського городища. Ці могильники різні за зовнішніми ознаками і поховальним обрядом. Броварківський могильник належить до числа найбільш грандіозних некрополів Лісостепової Скіфії, кілька його курганів сягають висоти 7-12 м. За скіфської доби, як показують дослідження, тут було не менше 200 насипів висотою від 2 до 5 м. Розкопками встановлено, що під броварківськими курганами знаходилось по одному похованню, здійснених у материкових ямах прямокутної форми, кутки в яких трохи заокруглені, а стінки звужені до дна. Довгою віссю ями в більшості випадків орієнтовані по лінії північ-південь, за винятком двох випадків відхилення на захід. Довжина могильних ям становить 2,5-4,55 м, ширина - 1,62-3,55 м, глибина - 0,7-2,48 м. Переважали могили середніх розмірів. Дерев'яні конструкції у могильних ямах представлені двома типами: 1) яма зі стовпчиками по кутках, вертикальним облицюванням стін та поперечним перекриттям; 2) склеп зі стовпчиками по кутках та горизонтальним

облицюванням стін, підлогою і перекриттям ями. Конструкції другого типу мають явну перевагу. Дерев'яні склепи на Броварківському могильнику мають особливість: вони у могилах розміщені так, що між стінками склепу і могили залишається вільний простір до 0,8 м. Характерною рисою поховального обряду Броварківського могильника є звичай підпалювання дерев'яної конструкції перед засипанням могили. Майже у всіх могилах знаходилось по одному небіжчикові. Поховальний інвентар у більшості випадків показує, що це були чоловіки-воїни з повним набором зброї і захисним обладунком. Небіжчиків клали на підстилку або на ложе із дощок головою на південь. У могилу також клали м'ясну їжу у вигляді частини туші коня або вівці. Загальні риси поховального обряду зближують Броварківський могильник з курганными некрополями скіфського часу в Середньому Посуллі, які мають яскраво виражений військово-вершницький характер.

Для Дучинського могильника типове трупопокладення випростано на спині, головою на південь, у ґрунтовій ямі невеликих розмірів з дерев'яним перекриттям. У поховальному інвентарі переважають прикраси та знаряддя праці. Насипи курганів тут не перевищують 3 м. Така традиція поховання небіжчиків була поширена у населення VII-III ст. до н.е. по всій території Дніпровського лісостепового Лівобережжя.

Нові матеріали дозволяють уточнити хронологію пам'яток скіфської доби на Середньому Пслі. Найбільш ранньою пам'яткою слід назвати Книшівське городище, яке виникло не пізніше середини VII ст. до н.е. Наприкінці VII ст. до н.е. з'явилися перші поховання в Броварківському могильнику. Інші поселення Середнього Псла в основній масі з'явилися в VI-V ст. до н.е. Дослідження в Книшівському городищі показують, що воно проіснувало до початку III ст. до н.е.

Матеріальна культура, яку залишило населення скіфського часу Середнього Псла, досить різноманітна. Її аналіз ґрунтується

переважно на матеріалах Книшівського городища. На першому місці за кількістю і різноманітністю знахідок знаходяться вироби з кераміки: посуд, вжиткова кераміка, культові вироби, технічна кераміка тощо. Посуд Припсілля має багато спільних рис з посудом лісостепових поселень в басейнах рік Сула, Верхня та Середня Ворскла, Сіверський Дінець, але має також і локальні особливості. Для нього притаманна більша одноманітність у формах та орнаментатії, дуже мало лискованого посуду. При вимішуванні у глину в переважній більшості випадків добавляли шамот. Практично повна тотожність простежується у керамічних комплексах Книшівського та Більського Східного городищ. Різняться вони лише за способом приготування формовочної маси, на Більському Східному городищі до глини додавали пісок і лише в невеликій кількості шамот. Характерним є те, що в матеріалах Книшівського городища дуже часто трапляються глиняні вироби у вигляді невеликих конусів, частина з яких має вдавнення пальцями на боках. Для культової кераміки притаманна велика перевага зооморфних фігурок над антропоморфними.

У матеріальній культурі Книшівського городища значне місце займали залізні знаряддя праці: ножі, шила, сокири, серпи, ковальські інструменти тощо. Також були поширені знаряддя з бронзи, каменю, кістки та рогу. Вони нічим особливим не відрізняються від знарядь, які побутували у лісостепового населення скіфського часу на Дніпровському Лівобережжі.

Серед прикрас та речей особистого вжитку в басейні Середнього Псла є знахідки, які найбільш характерні саме для цього регіону. Це стосується насамперед залізних цвяхоподібних шпильок великих розмірів - інколи до 20 см довжини. Також поки що лише в матеріалах Книшівського городища відомі дві бронзові шпильки з тонким гострим стрижнем довжиною близько 10 см, який в середній та верхній частині розклепаний, а сама голівка

відділяється шийкою і має вигляд маленької ложечки.

Типовими рисами житлово-господарчих комплексів на поселеннях Середнього Псла є: зрубна конструкція стін, переважно прямокутна або близька до неї форма, невеликі розміри (площа 4-20 кв.м), підлога опущена в материковий ґрун не глибше 0,5-0,6 м, у житлах біля стіни чи в кутку знаходиться глинобитна піч, а в центрі житла - відкрите вогнище. Характер побуту населення Середнього Псла істотно не різниться від інших поселень на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя.

Основними господарськими заняттями в басейні Середнього Псла були хліборобство, придомне та відгінне скотарство, залізобне та бронзоліварне ремесло, домашнє виробництво, допоміжні промисли. З VI ст. до н.е. на поселеннях Припсілля з'являються перші предмети античного імпорту. Найбільш інтенсивними торгівлі зв'язки з античними містами Північного Причорномор'я були в V - першій половині IV ст. до н.е., на цей період припадає більше двох третин знахідок античного імпорту: уламків амфор та столового посуду, намиста тощо. Це говорить про те, що саме в цей час племена скіфської доби басейну Середнього Псла переживали найбільше піднесення в господарстві, матеріальній і духовній культурі.

Сучасні дослідження дозволяють простежити походження племен скіфського часу Середнього Псла. За археологічними джерелами встановлено, що вони походять від населення бондарихінської культури, яка була поширена у лісостеповій зоні Дніпровського Лівобережжя в епоху пізньої бронзи - раннього заліза. На формування культури на Середньому Пслі у VII ст. до н.е. мали вплив культури сусідніх племен в басейнах Сули та Ворскли. Комплекс матеріальної культури, традиції господарства та побуту скіфської доби Припсілля сформувались в основному в VI ст. до н.е.

Населення території басейну Середнього Псла в VII-III ст.

до н.е., як і сусідні племена на Дніпровському Лівобережжі, пройшли приблизно один і той же історичний шлях і розділили спільну долю. В історії племен Середнього Припсілля можна виділити кілька етапів, кожен з яких має свій зміст і вплив на подальше життя.

Архаїчний період (VII - рубіж VII-VI ст. до н.е.) відбиває еволюційний розвиток автохтонних осілих землеробсько-скотарських племен, етнічні корені яких ведуть від бондарихінської культури. Ймовірно, це був численний народ будінів, характеристику якого в V ст. до н.е. подав Геродот.

Другий (ранній) період охоплює приблизно VI ст. до н.е. Він відзначається бурхливими історичними подіями. Починаючи з кінця VII - на початку VI ст. до н.е. область Дніпровського лісостепоного Лівобережжя проникають войовничі племена з південних районів України. Вони зайняли всю територію країни будінів і поступово влилися в їх середовище. Завойовники принесли свою військово-вершницьку матеріальну і духовну культуру, свій спосіб господарювання, суспільно-військову організацію. У цих племенах можна вбачати гелонів, яких досить детально описав Геродот. Гелони стали домінуючою силою в територіально-політичному союзі будіно-гелонів. Як свідчать події скіфо-перської війни, будіни і гелони, в першу чергу, звичайно, їх військові дружини, спільно діяли на боці скіфів. На період VI ст. до н.е. припадає процес формування будіно-гелонського суспільства, інтеграція двох способів господарювання, що призвело до прогресу в їх розвитку, встановлюються і розвиваються зв'язки з античним світом Північного Причорномор'я. На Середній Ворсклі, прикриваючи південні рубежі будіно-гелонських земель, виникає грандіозне Велике Більське городище - місто Гелон, яке, очевидно, було також і адміністративним та політичним центром спільноти.

Третій (середній) період, що триває протягом V-першої половини IV ст. до н.е., характеризується найбільшим

піднесенням суспільно-економічного життя будіногелонських земель в лісостеповій зоні межиріччя Дніпра і Дону. У цей час виникає багато нових поселень, будуються нові фортеці, активно розвивається торгівля з античними поселеннями Надчорномор'я. Це був період досить стабільного економічного і політичного життя населення Середнього Псла і всього Дніпровського лісостепового Лівобережжя.

Заключний (пізній) період історії припсільських племен відноситься до другої половини IV - початку III ст. до н.е. У зв'язку з глибокими змінами в політичній і соціально-економічній обстановці в Степовій Скіфії, лісостепове суспільство гелонів і будінів вступає в полосу кризи, яка призвела до його занепаду, а потім і розпаду. Зазнаючи частих нападів степових скіфів, поселення в лісостеповій зоні Лівобережжя пустіють, їх мешканці переселяються у більш безпечні північні райони. Військові дружини будінів і гелонів були втягнені у вир походів причорноморських скіфів у Подунав'я, а рядове населення хліборобів і скотарів було не в змоззі захистити свої землі та поселення від спустошення південними сусідами. На початку III ст. до н.е. життя в городищах та поселеннях Середнього Псла поступово згасає.

ІЛЮСТРАЦІЇ

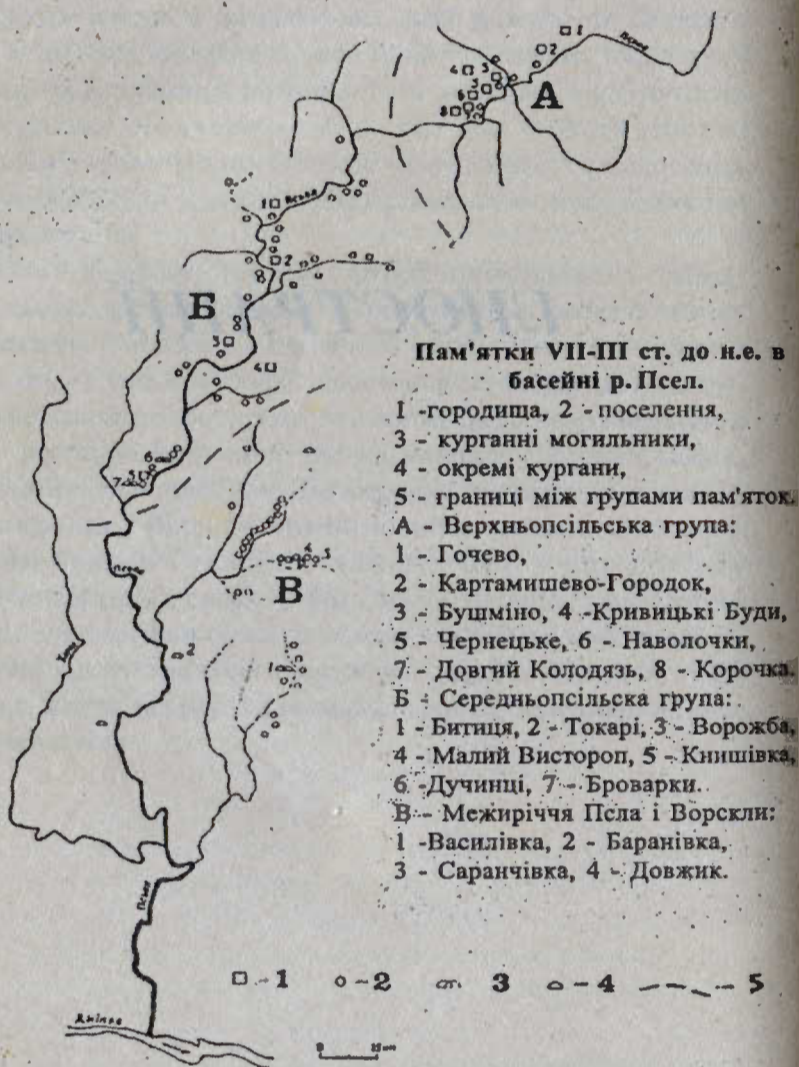

Рис.І. Пам'ятки VII-III ст. до н.е. в басейні р. Псел. 1 - городища, 2 - поселення, 3 - курганні могильники, 4 - окремі кургани, 5 - границі між групами пам'яток.

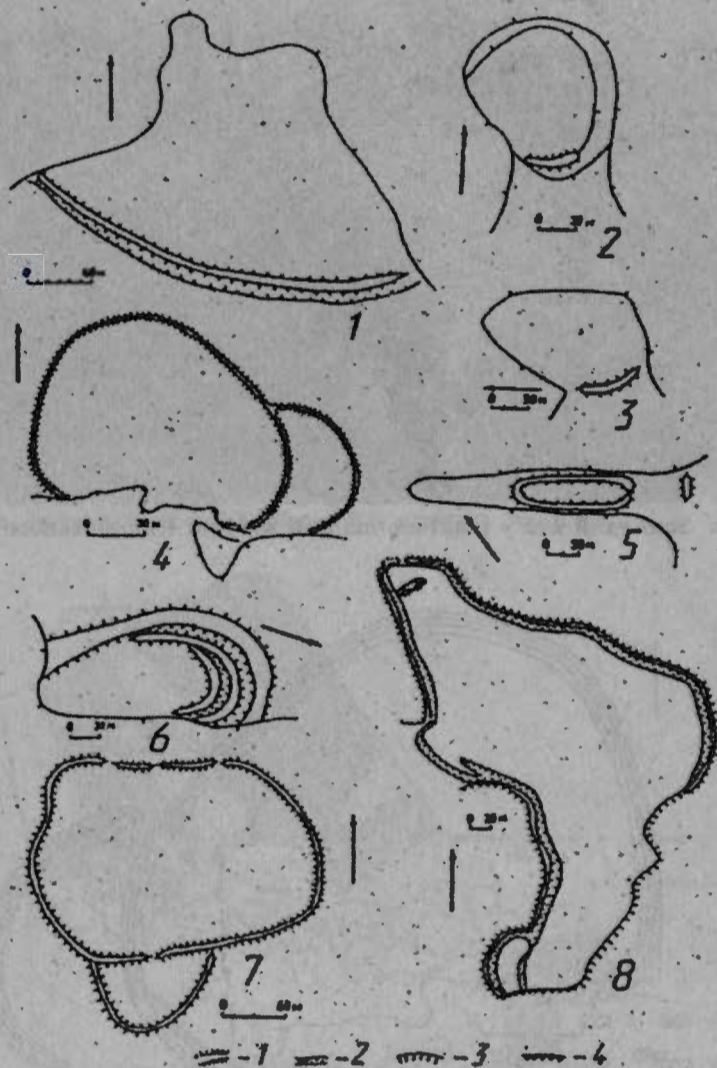

Рис. II. Плани городищ скіфської доби в басейні Псла: 1 - Ворожба, 2 - Велика Рибиця, 3 - Довгий Колодязь, 4 - Книшівка, 5 - Кривницькі Будя, 6 - Корочка, 7 - Токарі, 8 - Битиця. Умовні позначення: 1 - вал, 2 - рів, 3 - круті схили, 4 - урвище.

Рис. IIIа. Земляний вал у північно-східній частині Книшівського городища.

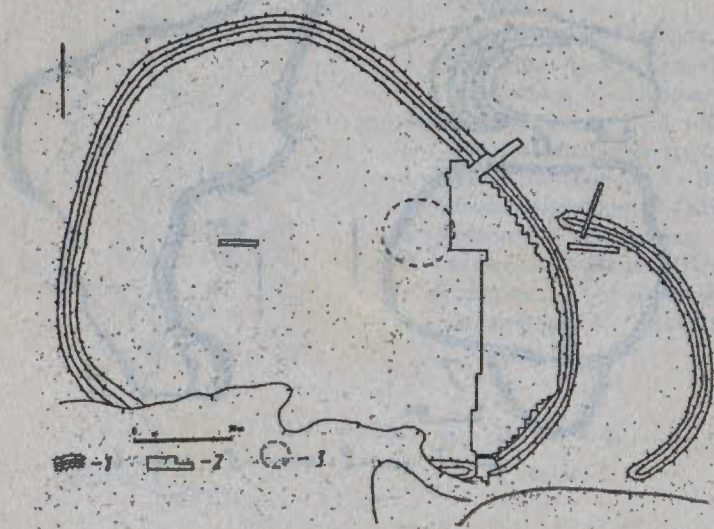

Рис. IIIб. Загальний план Книшівського городища і місце розкопів 1988-1993 рр.
Умовні позначення: 1 - вал, 2 - розкопані ділянки, 3 - зольник-попелище.

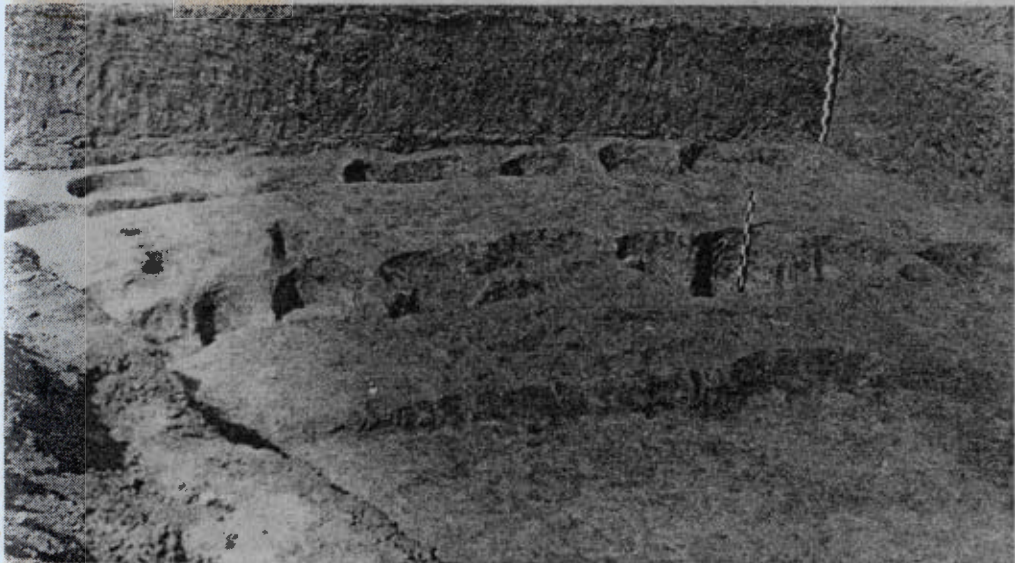

Рис.IVa. Розкопки з'їзної брами в Книшівське городище.

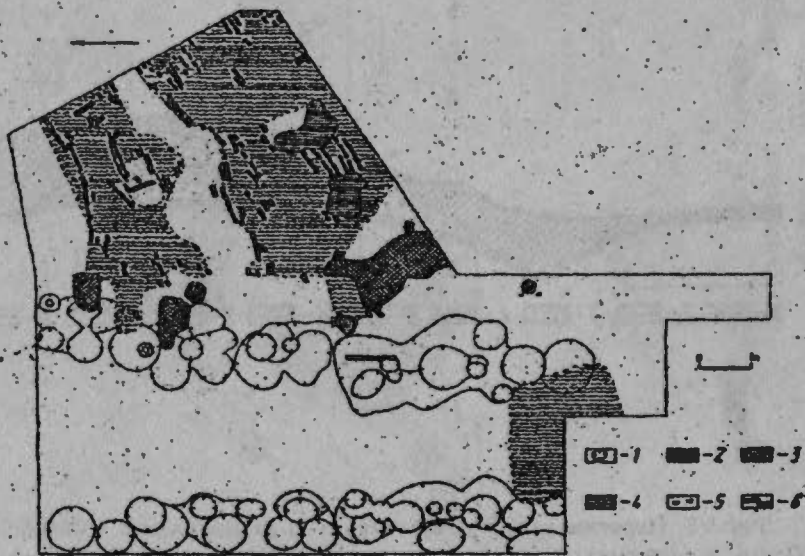

Рис.IVб. План розкопу в'їзду в головне укріплення Книшівського городища. Умовні позначення: 1 - ями, 2 - обпалена глина, 3 - глиняна обмазка, 4 - зола і вугілля, 5 - керамічний шлак, 6 - обгоріле дерево.

Рис. Va. Профіль східної стінки розкопу валу Книшівського городища.

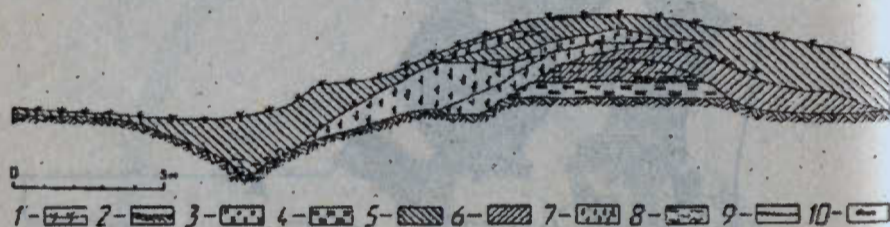

Рис. Vб. Перетин валу і рову головного укріплення в Книшівському городищі.
Умовні позначення: 1 - дерен, 2 - материк, 3 - глина, 4 - суглинок, 5 - культурний шар темного кольору, 6 - культурний шар світлого кольору, 7 - суміш глини і чорнозему, 8 - попіл, 9 - трухлявина, 10 - обгоріле дерево.

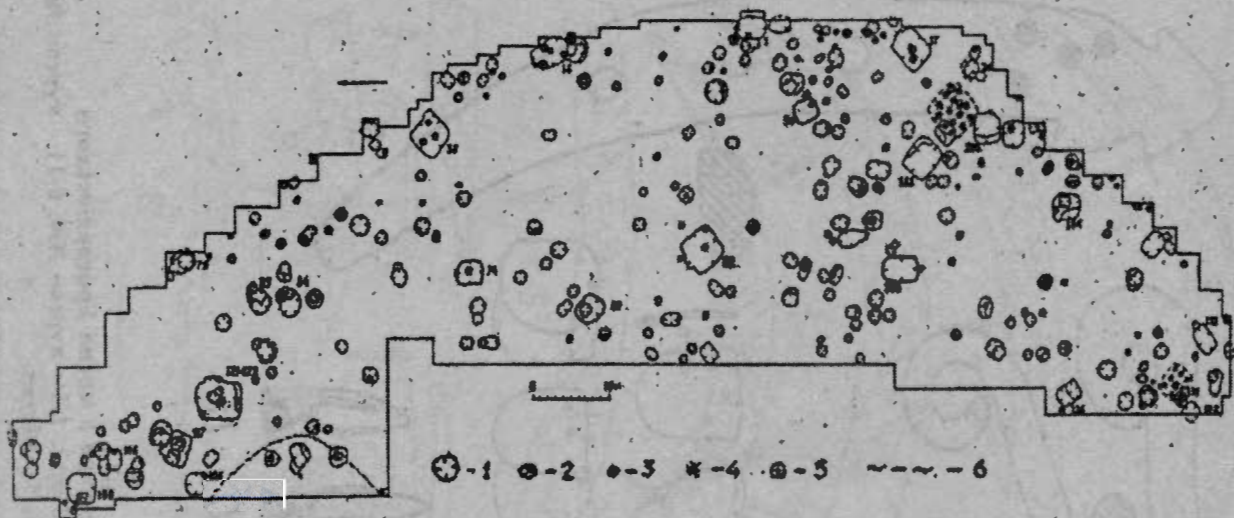

Рис. VI. Загальний план розкопу 1988-1993 рр. в Книшівського городищі. Умовні позначення: 1 - археологічний об'єкт, комплекс, 2 - піч, 3 - жертвник, 4 - глиняна обмазка, 5 - костреще, 6 - межа зольника.

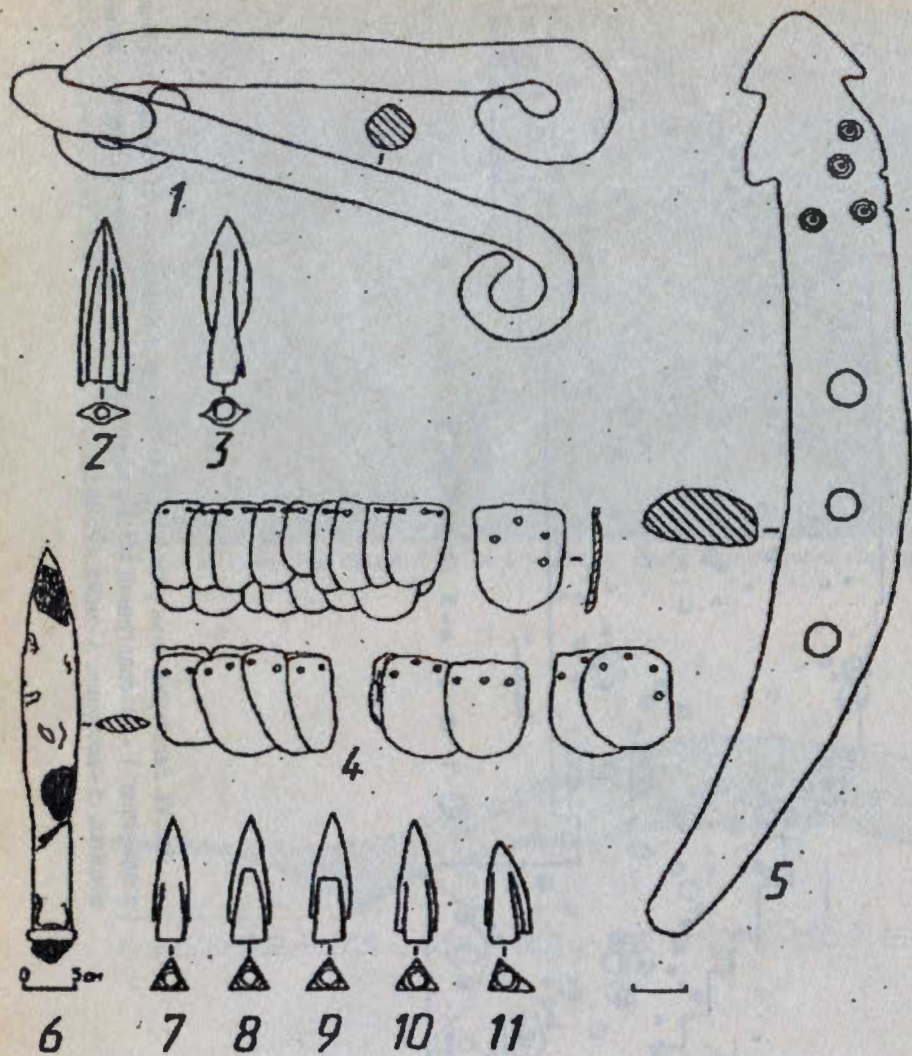

Рис. VII. Речі поховального інвентаря з могил Броварківського могильника (розкопки 1989-1993 рр.). 1-5 - курган №4, 6-11 - курган №5. 1, 4, 6 - залізо, 2-3, 7-11 - бронза, 5 - кістка.

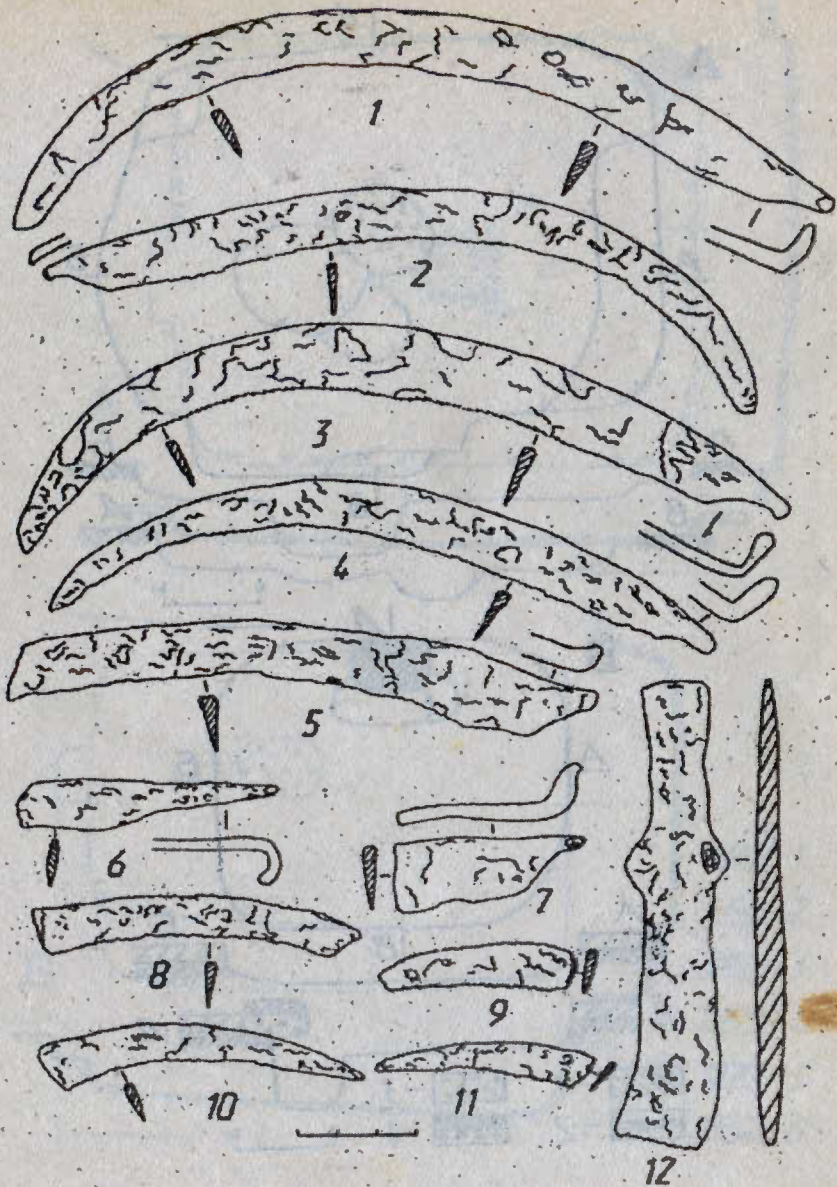

Рис.VIII. Залізні землеробські знаряддя з Книшівського городища.

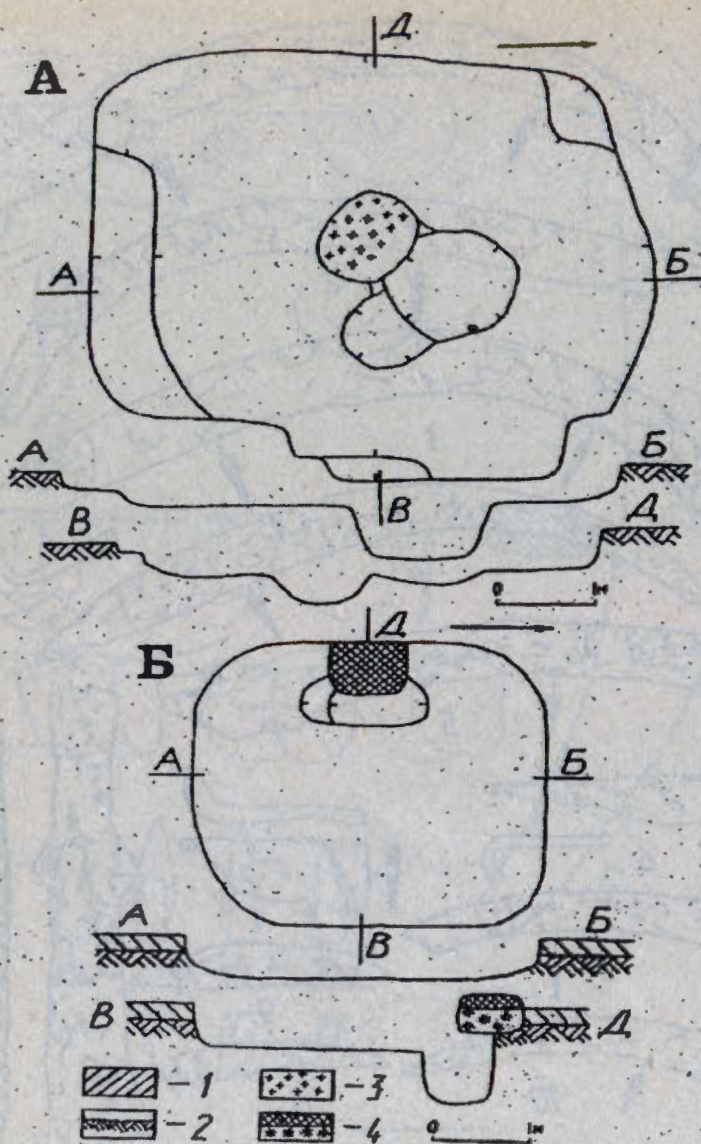

Рис. IX. Житла в Книшівському городищі. Умовні позначення: 1 - культурний шар, 2 - материк, 3 - кострище, 4 - розвал печі.

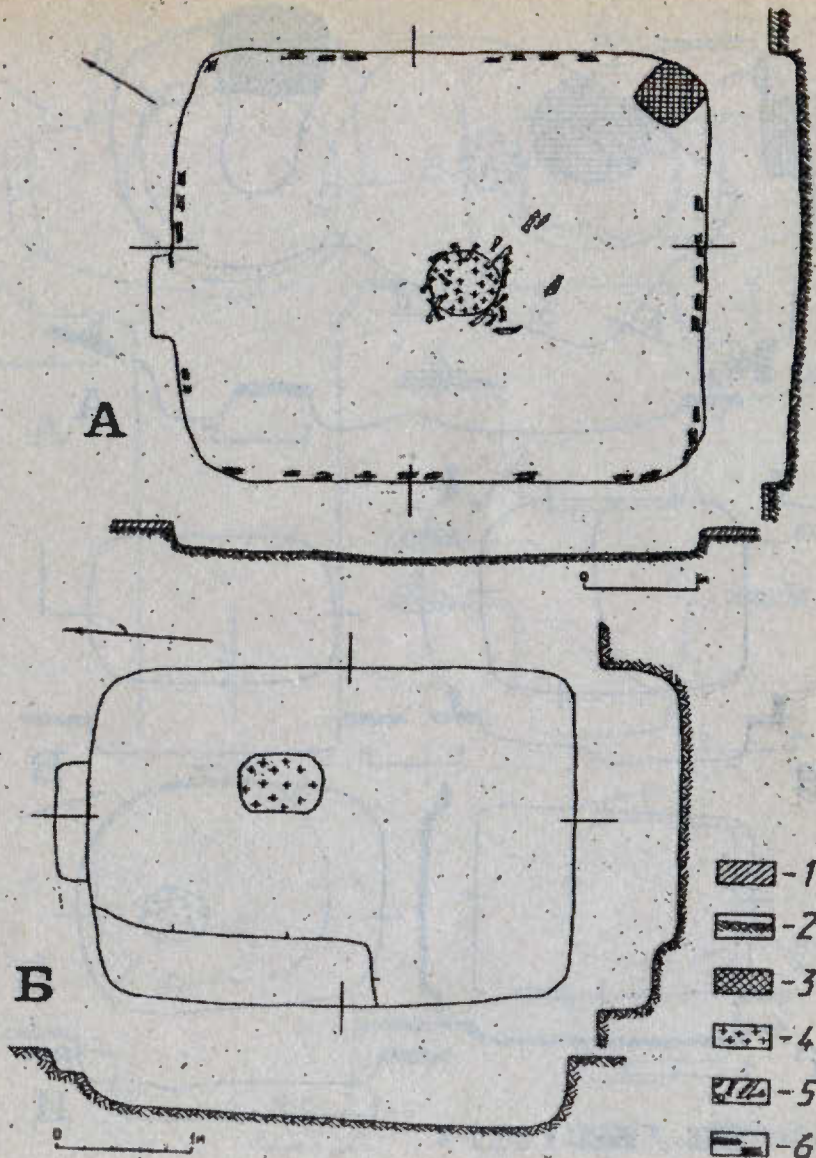

Рис. X. Житла в Книшівському городищі. Умовні позначення: 1 - культурний шар, 2 - материк, 3 - піч, 4 - кострище, 5 - кістки і роги тварин, 6 - трухляве дерево.

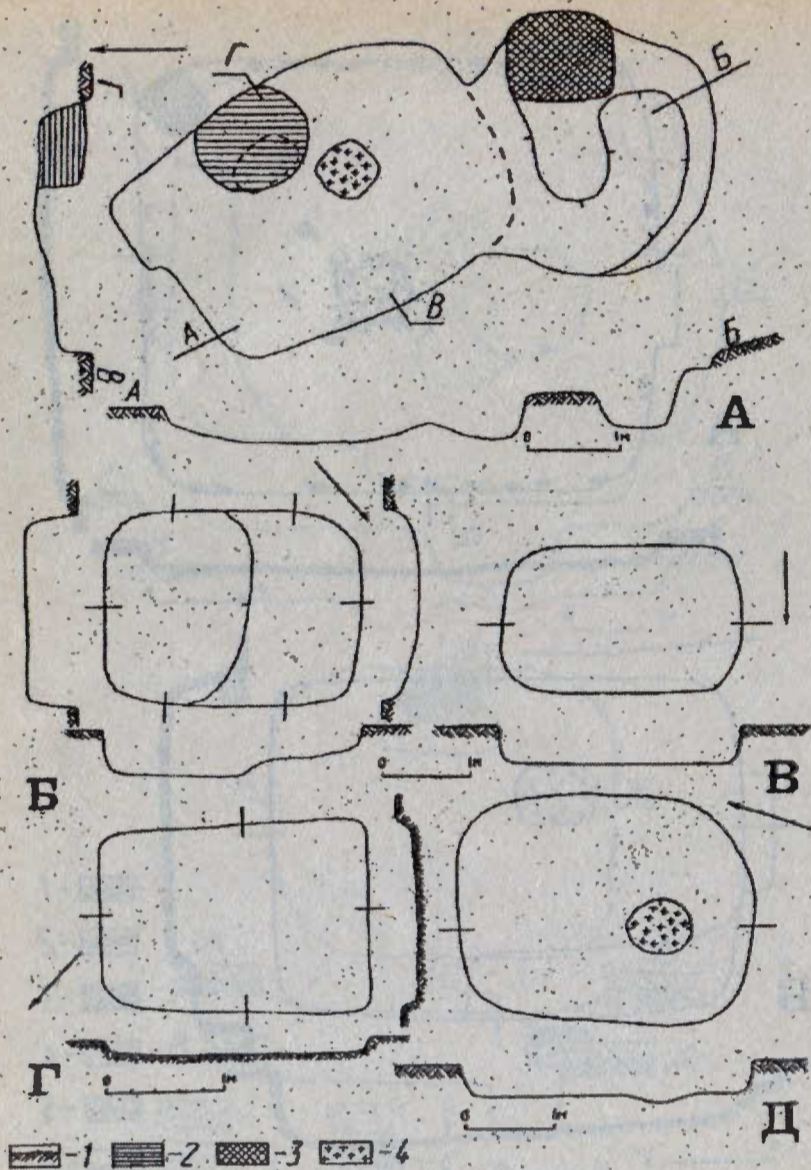

Рис. XI. Археологічні об'єкти в Книшівському городищі. Умовні позначення: 1 - материк, 2 - жертовник, 3 - піч, 4 - кострище.

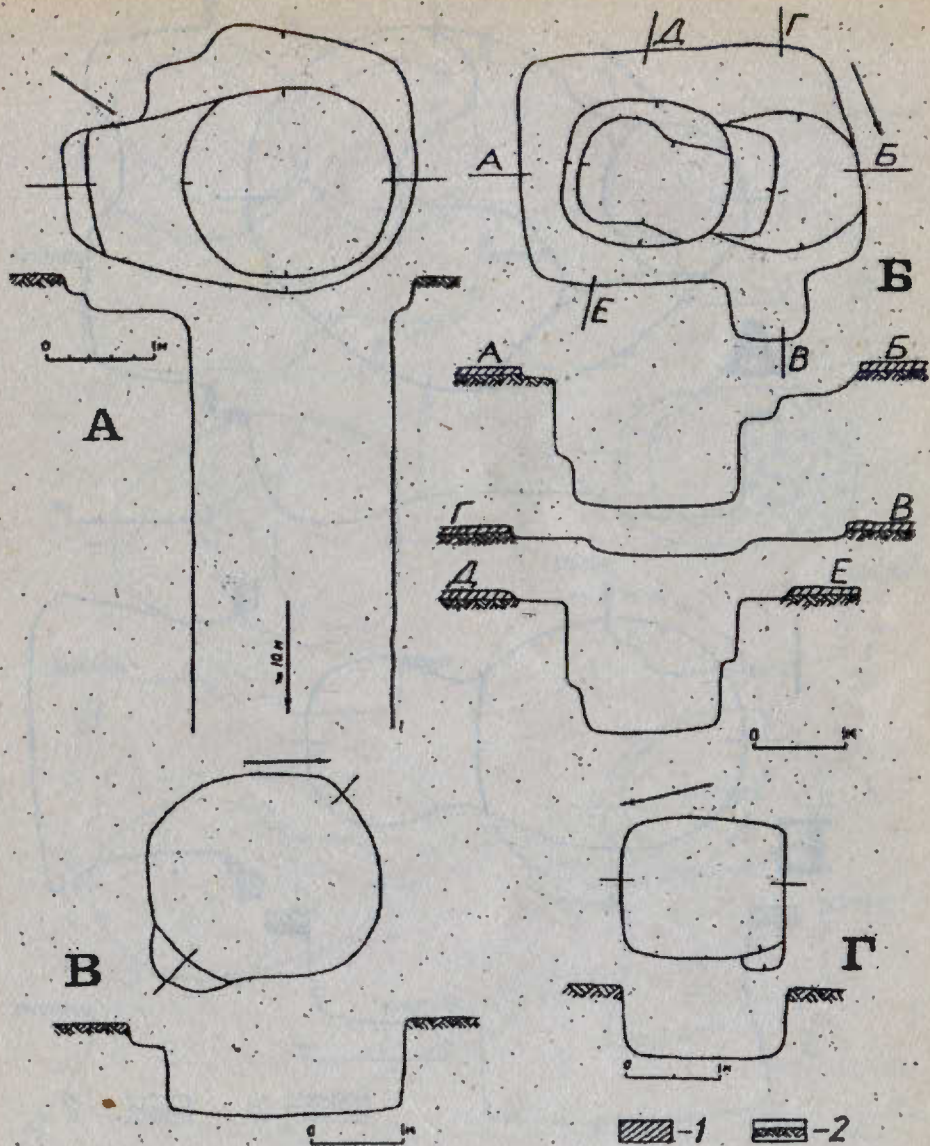

Рис. XII. Археологічні об'єкти в Книшівському городищі: А - колодязь, Б - погрібник; В - стодола, Г - комірчина-напівземлянка. Умовні позначення: 1 - культурний шар, 2 - материк.

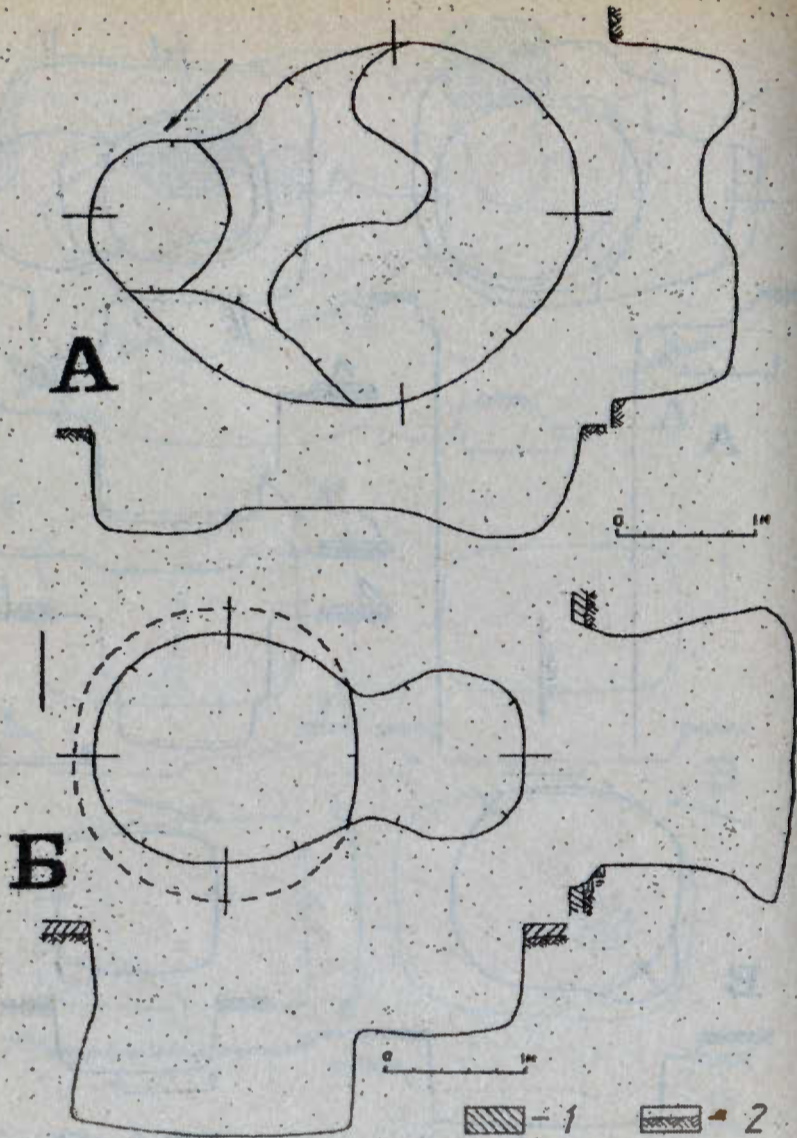

Рис. XIII. Археологічні об'єкти в Книшівському городищі: А-Б-погрібки.
Умовні позначення: 1 - культурний шар, 2 - материк.

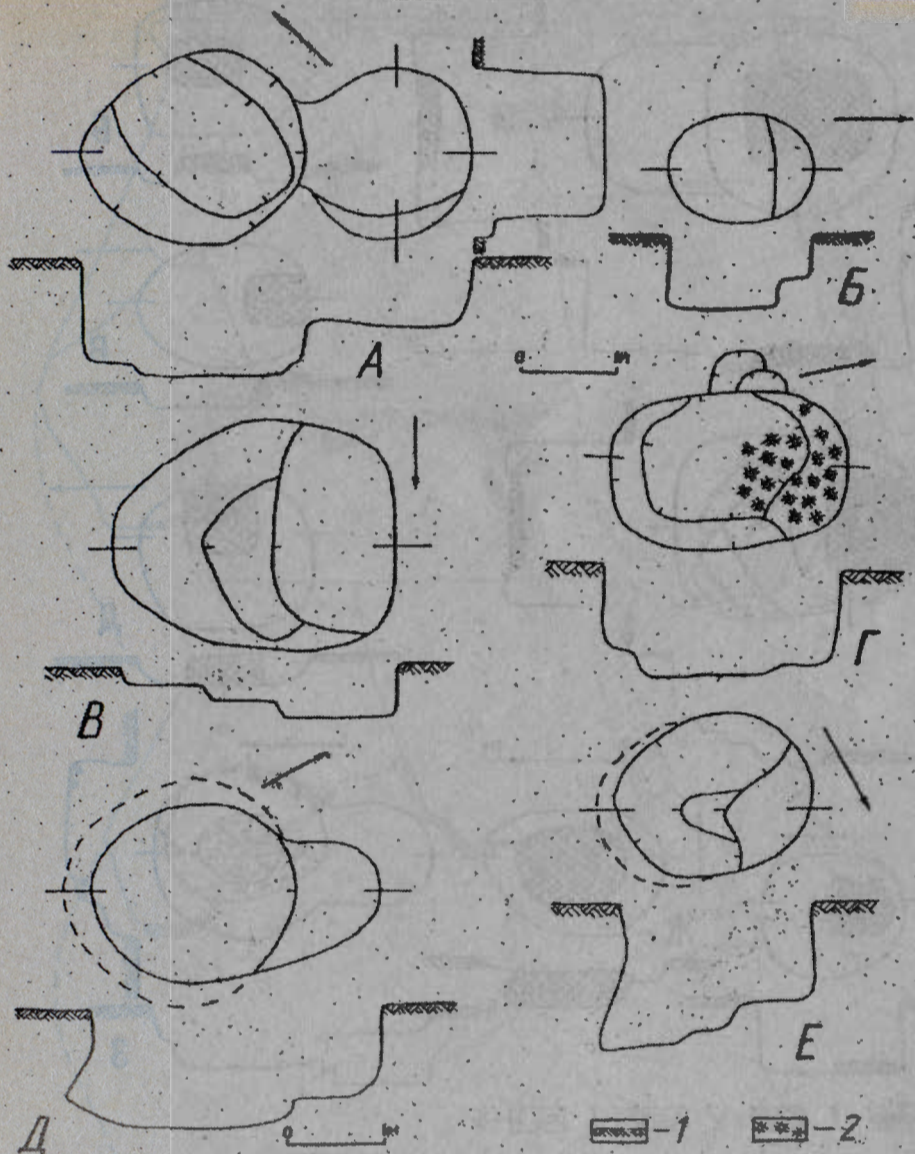

Рис. XIV. Археологічні об'єкти в Книшівському городищі: А-Е- погрібки.
 Умовні позначення: 1 - материк, 2 - глиняна обмазка.

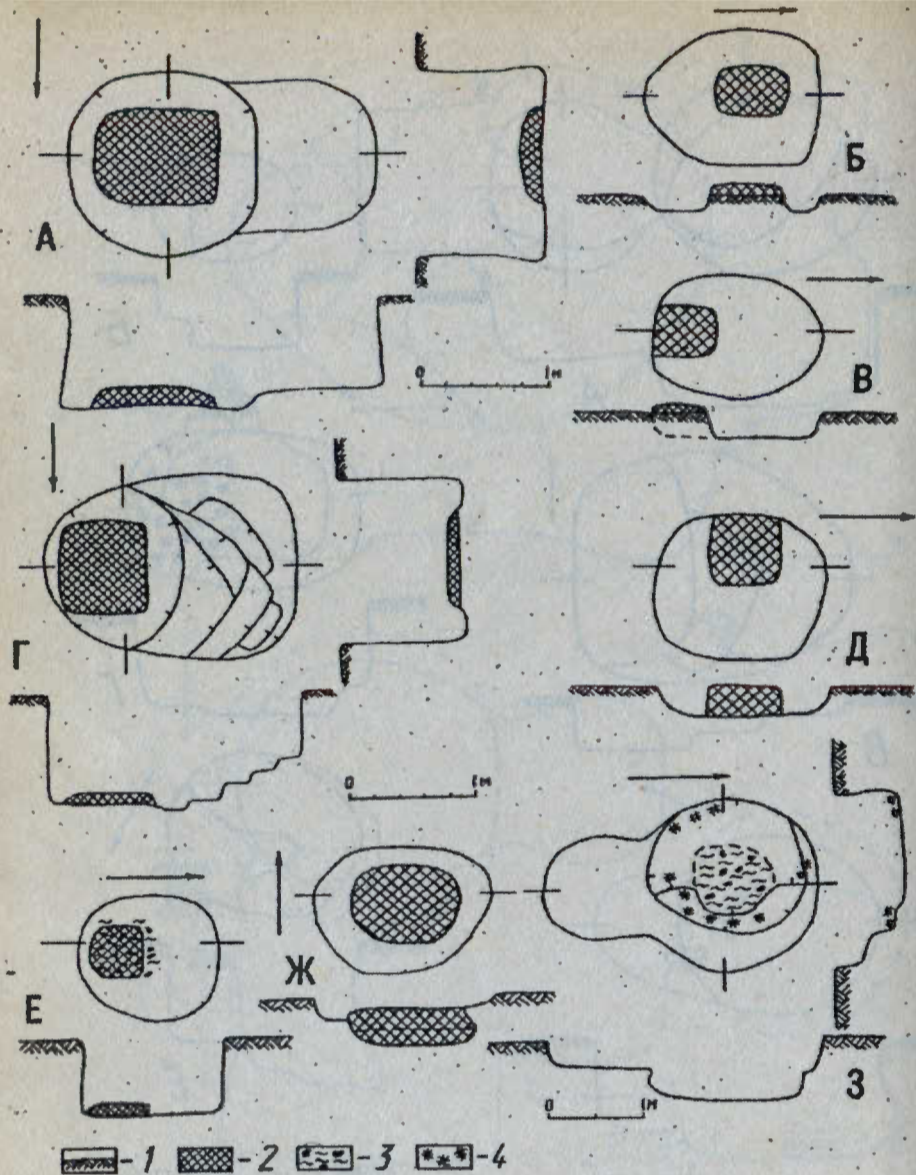

Рис. XV Археологічні об'єкти в Книшівському городищі: А-З - печі з припичними ямами. Умовні позначення: 1 - материк, 2 - розвал печі, 3 - попіл і вугілля, 4 - глиняна обмазка.

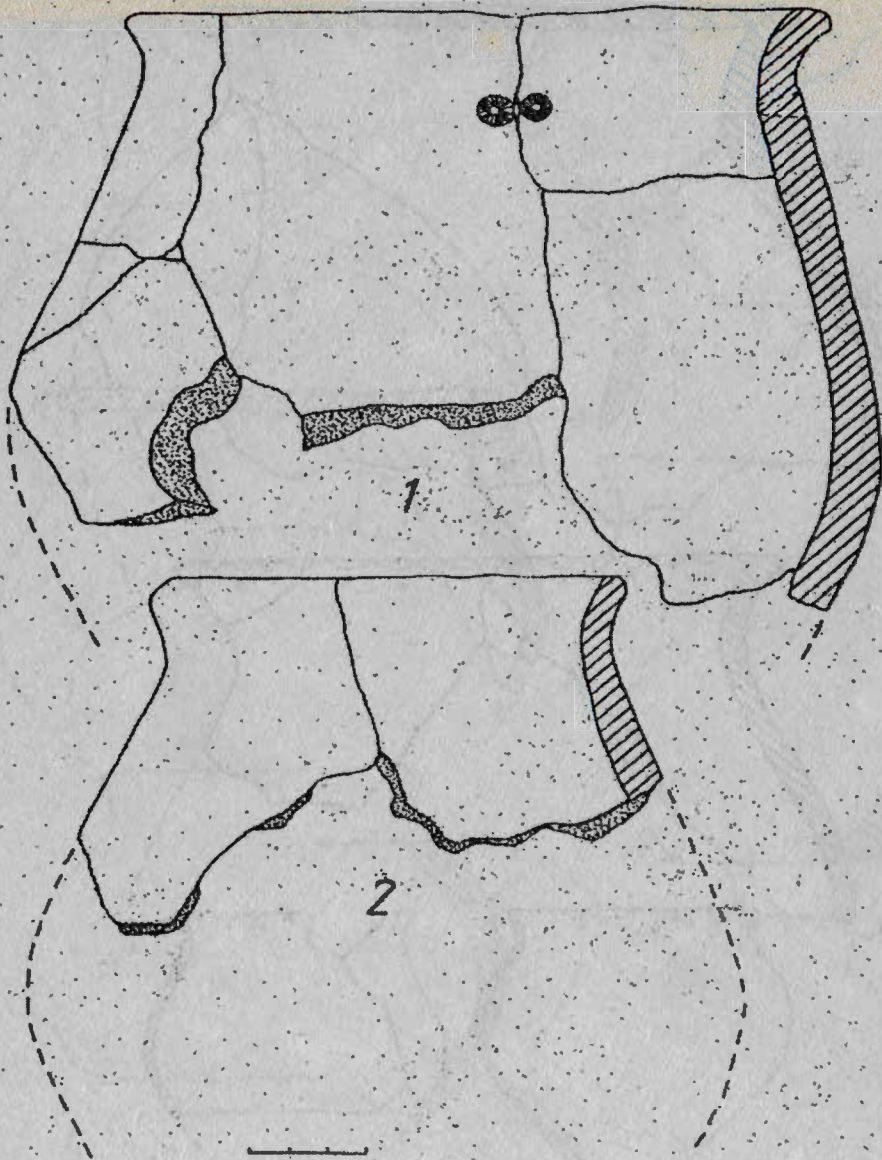

Рис.ХVІ. Липний керамічний посуд з Книшівського городища: горщики.

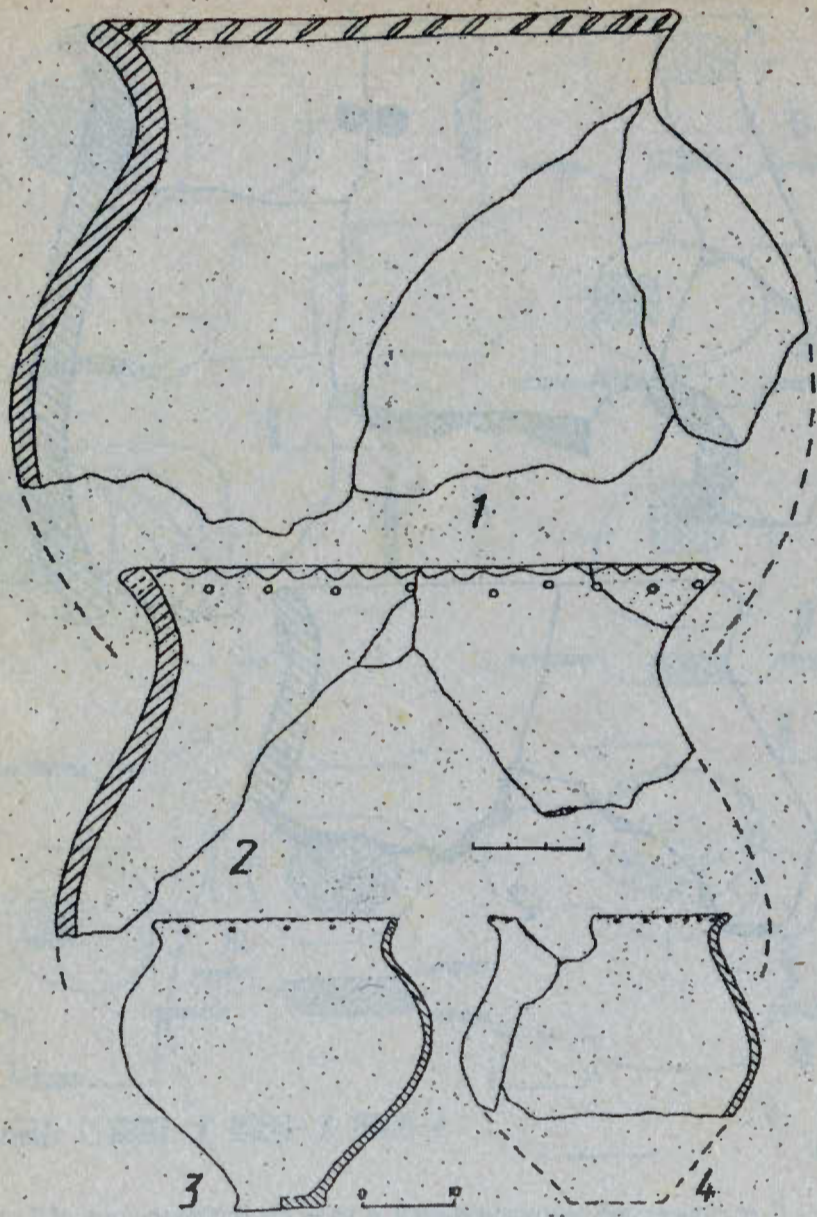

Рис. XVII. Ліпний керамічний посуд з Книшівського городища: горщики.

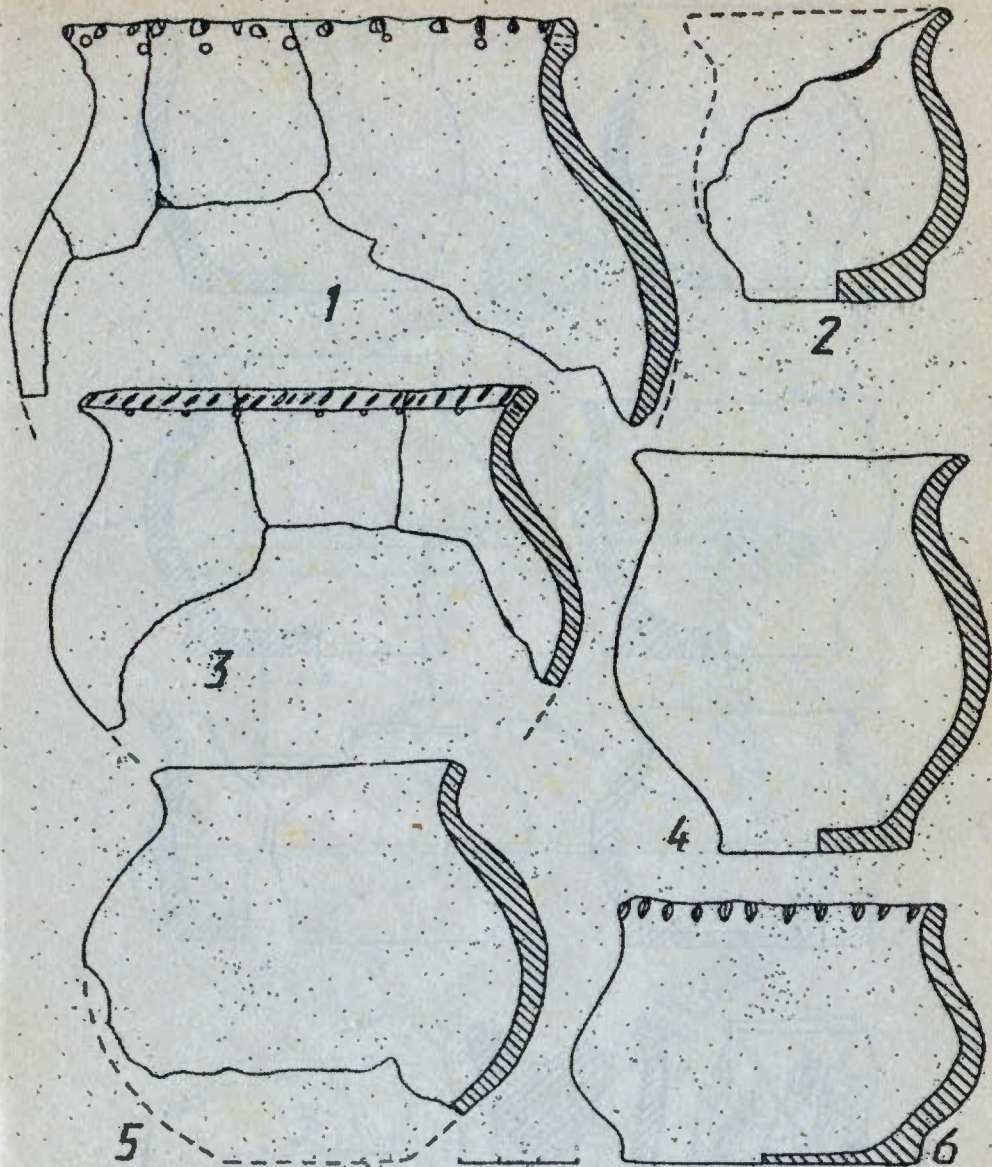

Рис. XVIII. Ліпний керамічний посуд з Книшівського городища: горшки¹⁾

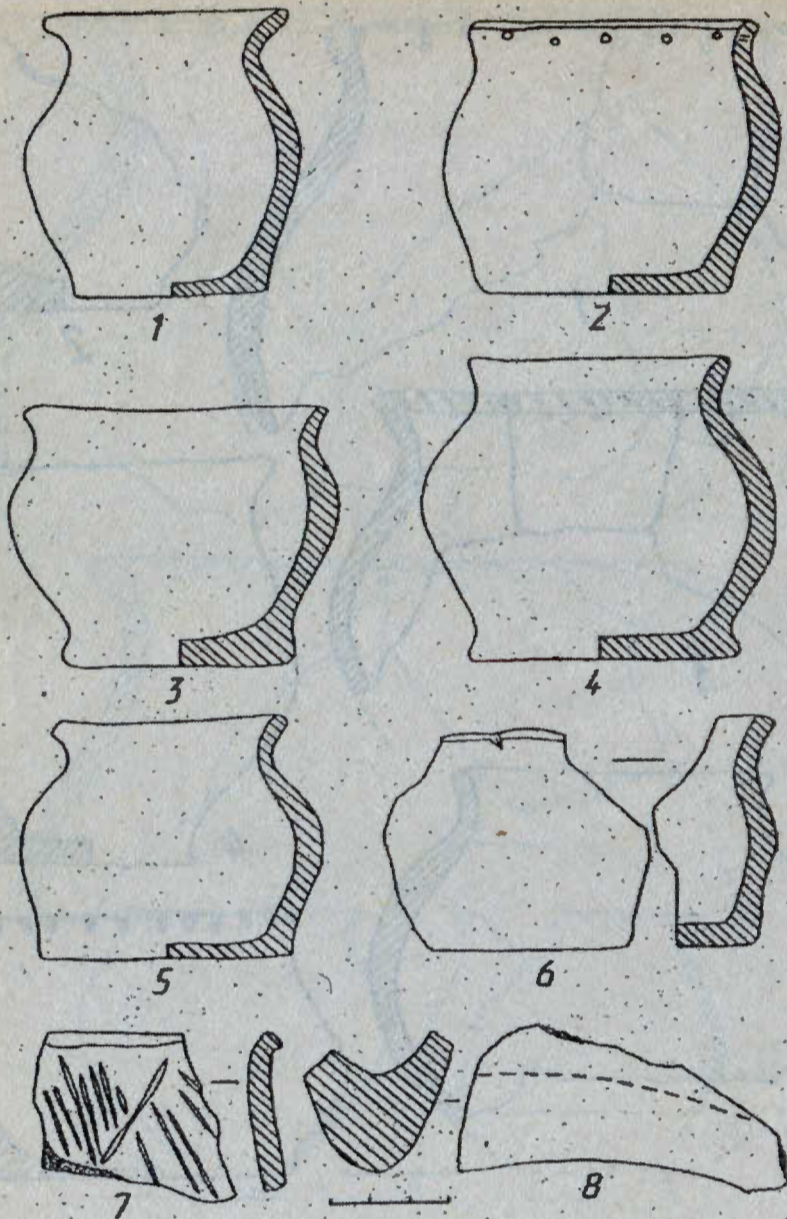

Рис. XIX. Липний керамічний посуд з Книшівського городища.

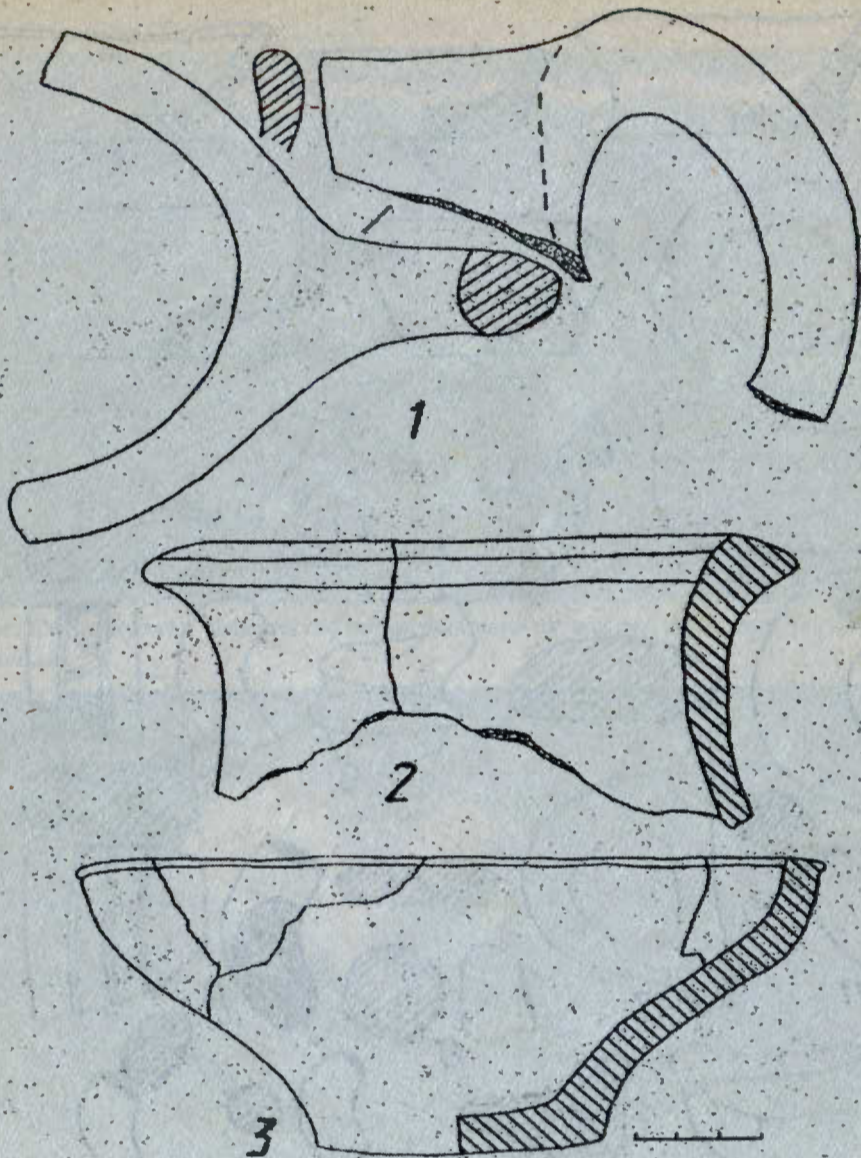

Рис. XX. Ліпний керамічний посуд з Книшівського городища.

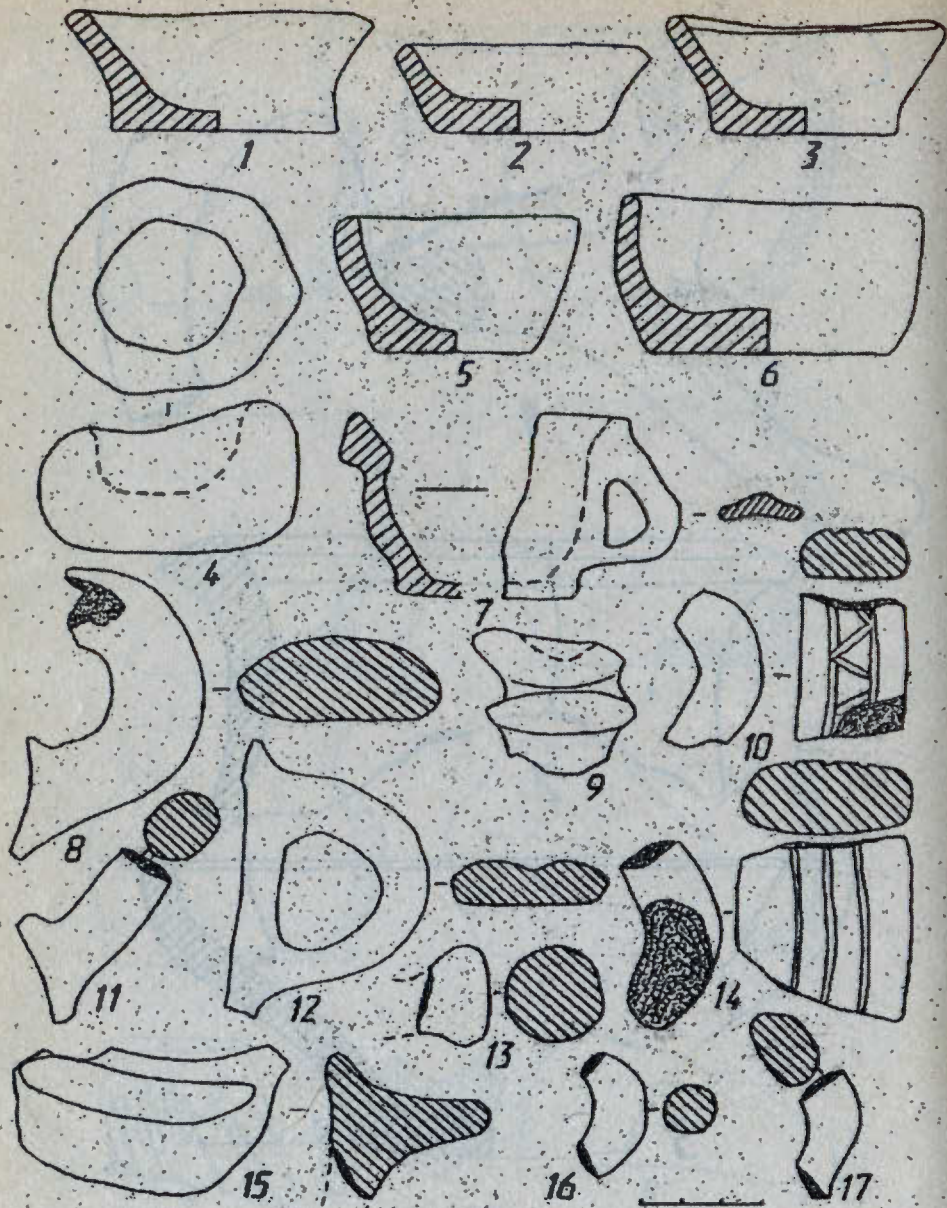

Рис. XXI. Ліпний керамічний посуд з Книшівського городища.

Рис. XXIIа. Розвал ліпного горщика, виявленого під час розкопок Книшівського городища.

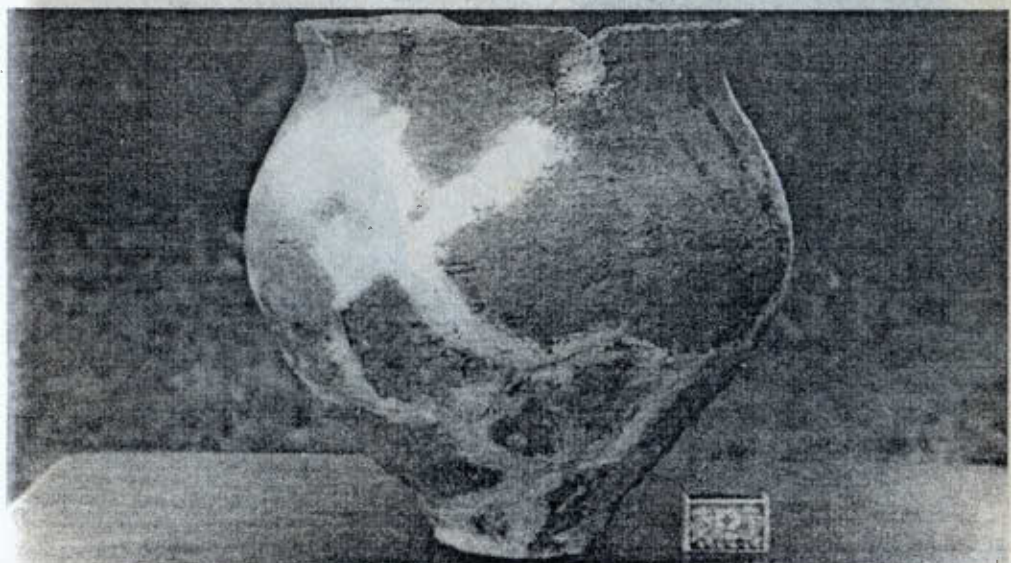

Рис. XXIIб. Відреставрований горщик з Книшівського городища.

Рис. XXIIIа. Маленькі ліпні горщики з Книшівського городища.

Рис. XXIIIб. Ліпці горнята з Книшівського городища.

Рис. XXIVa. Округлі ліпні горщики з Книшівського городища.

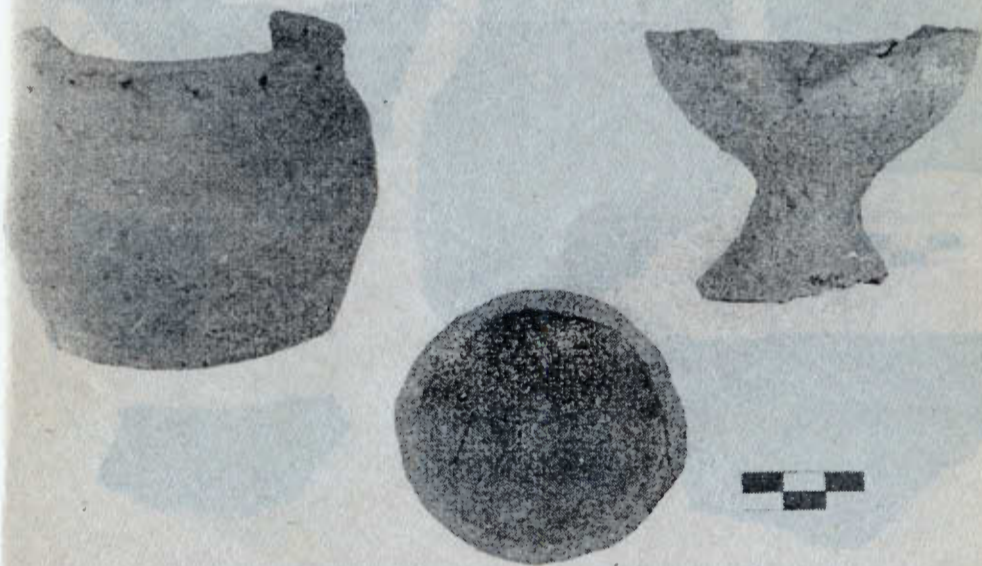

Рис. XXIVб. Ліпні посудини з Книшівського городища: горнятко, "солонка", чаша.

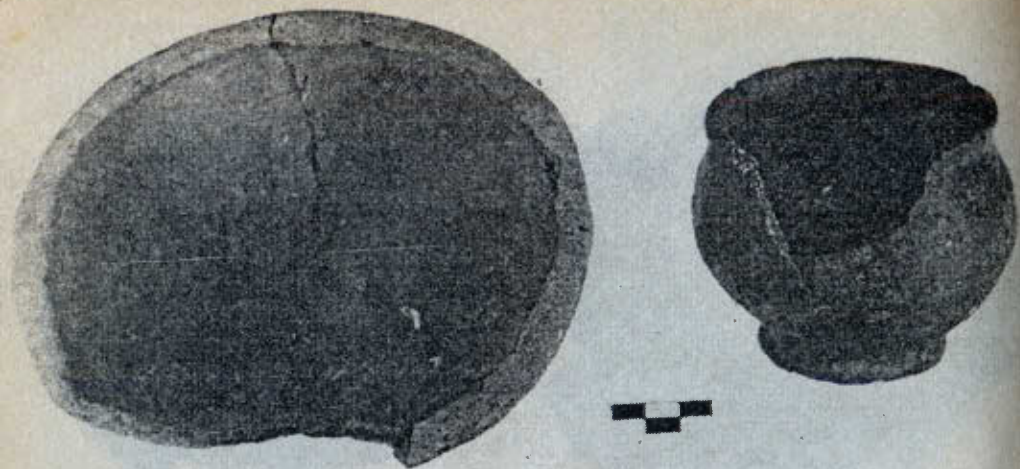

Рис. XXVa. Ліпні посудини з Книшівського городища: миска і горнятко.

Рис. XXVб. Зразки орнаментатії вінець горщиків з Книшівського городища.

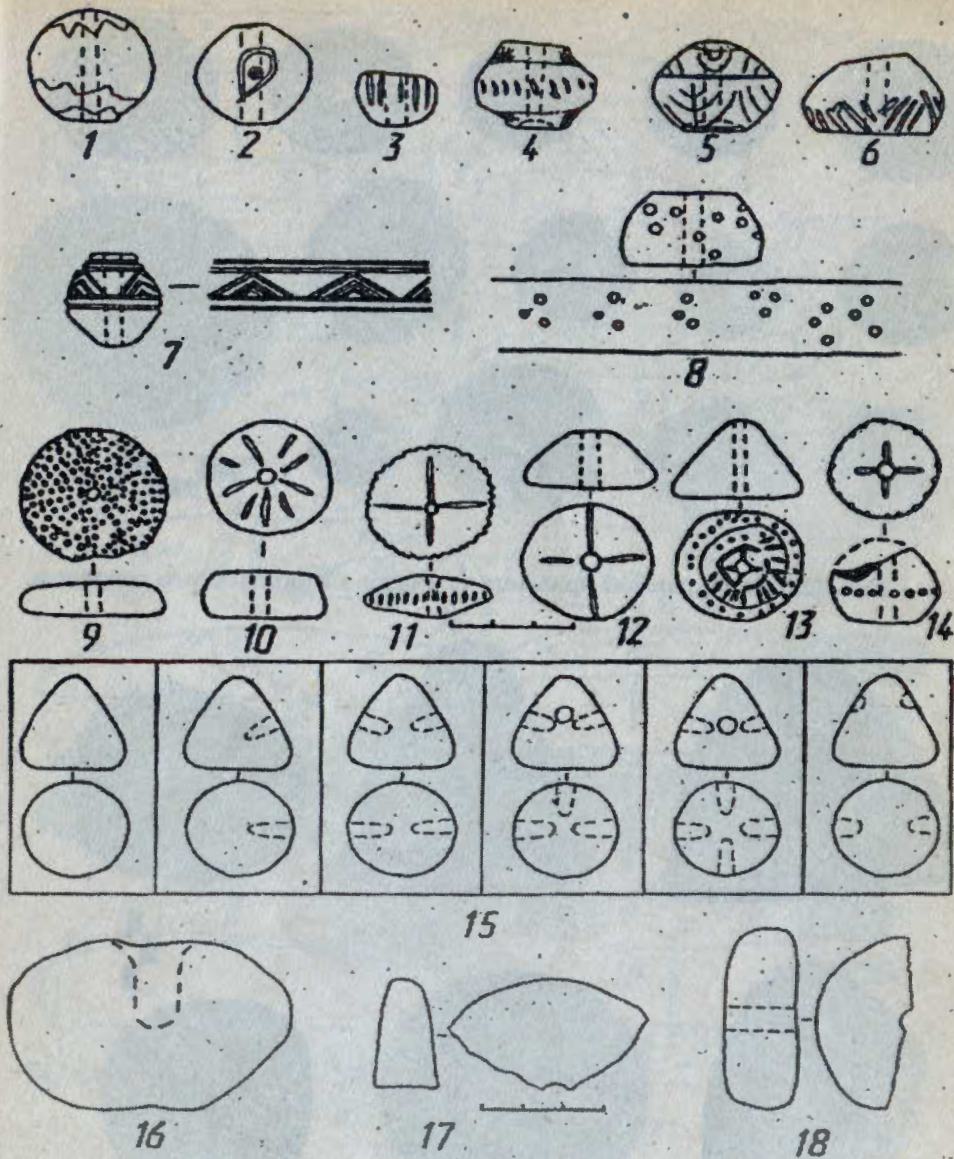

Рис. XXVI. Керамічні вироби з Книшівського городища.

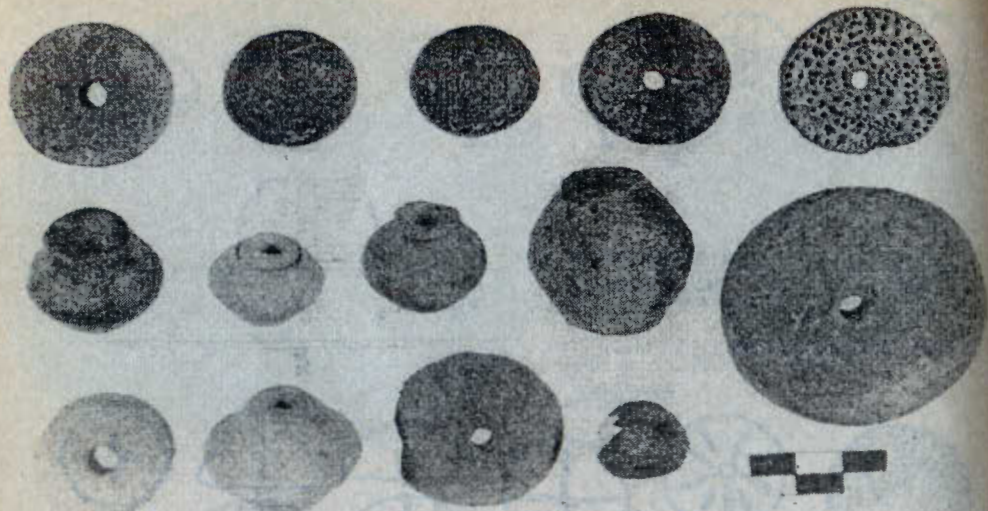

Рис. XXVIIа. Керамічні пряслиця та важки з Книшівського городища.

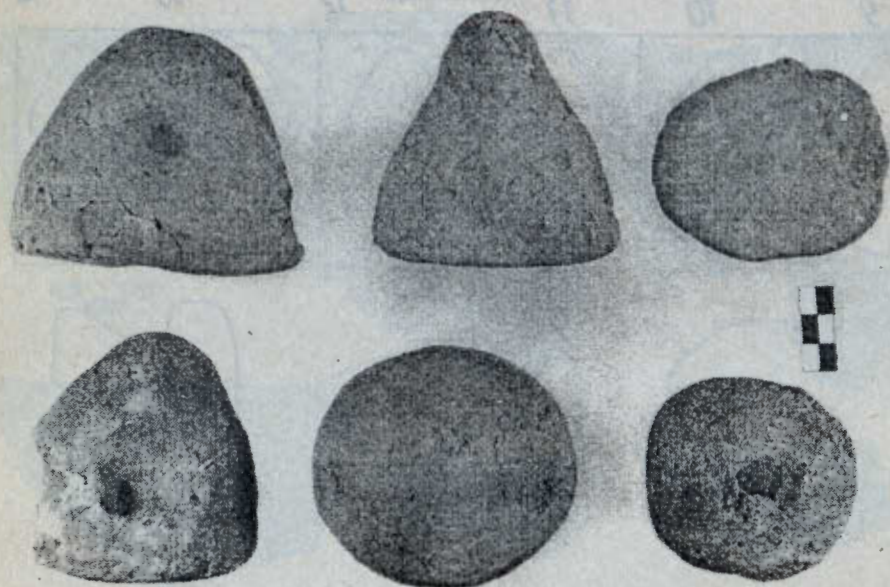

Рис. XXVIIб. Керамічні конусоподібні та кулеподібні вироби з Книшівського городища.

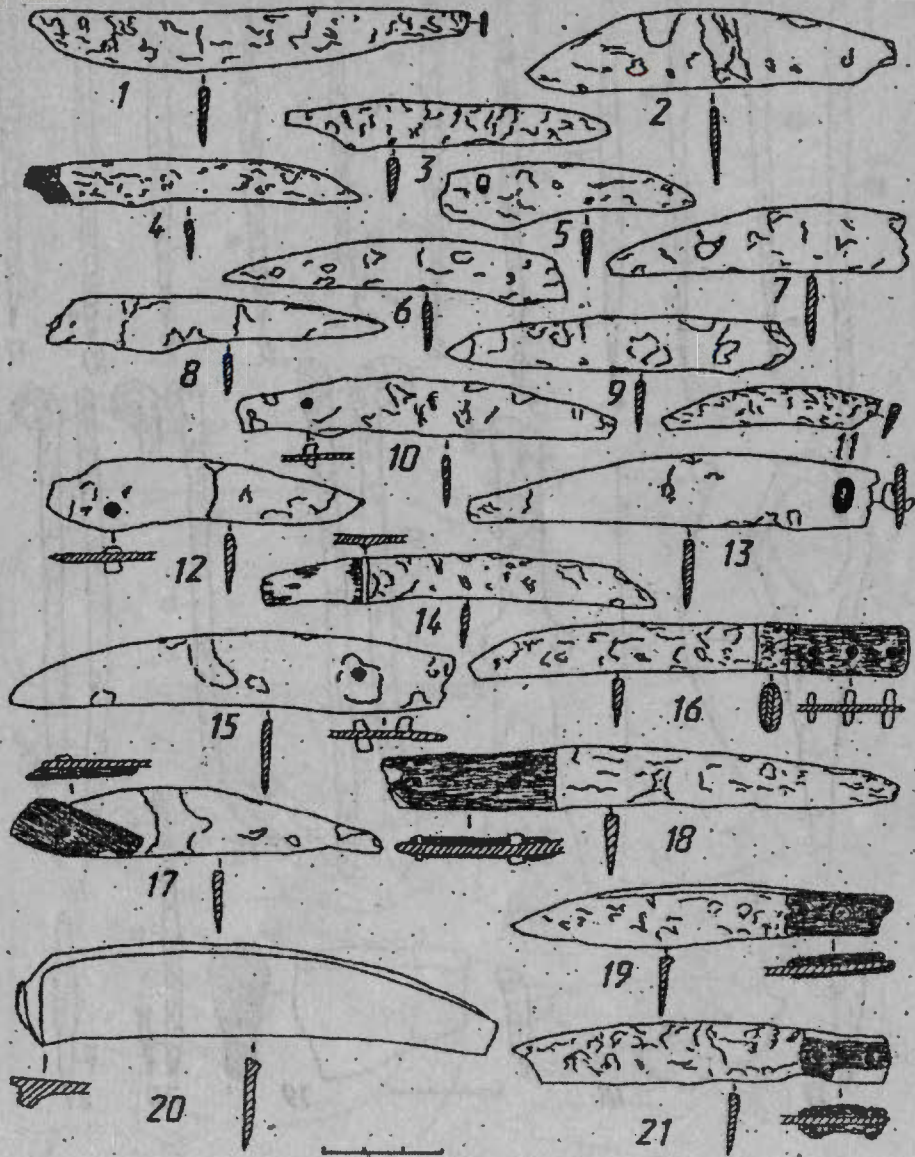

Рис. XXVIII. Металеві ножі з Книшівського городища. 1-19, 21 залізо, 20 - бронза.

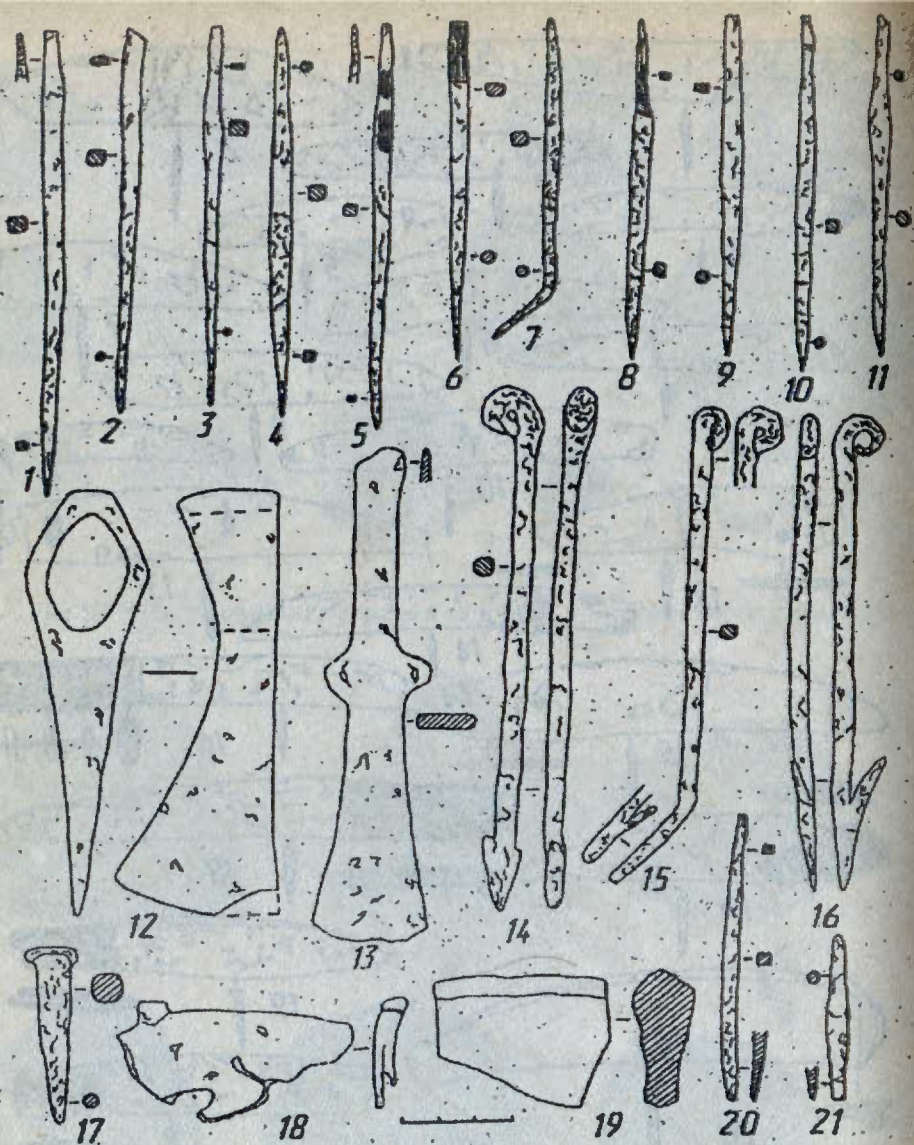

Рис. XXIX. Металеві вироби з Книшівського городища. 1-17, 21 - залізо, 18-19 - бронза.

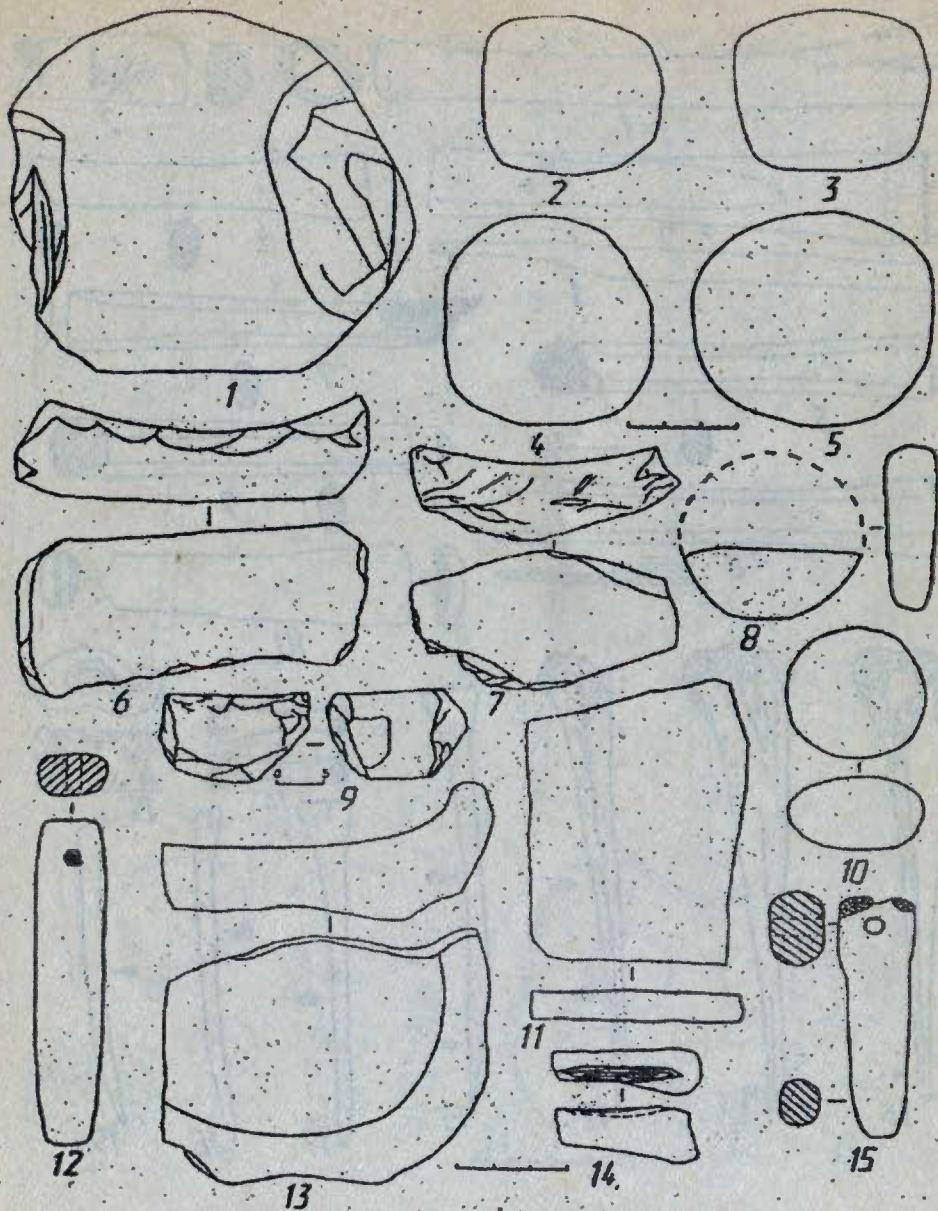

Рис. XXX. Кам'яні вироби з Книшівського городища.

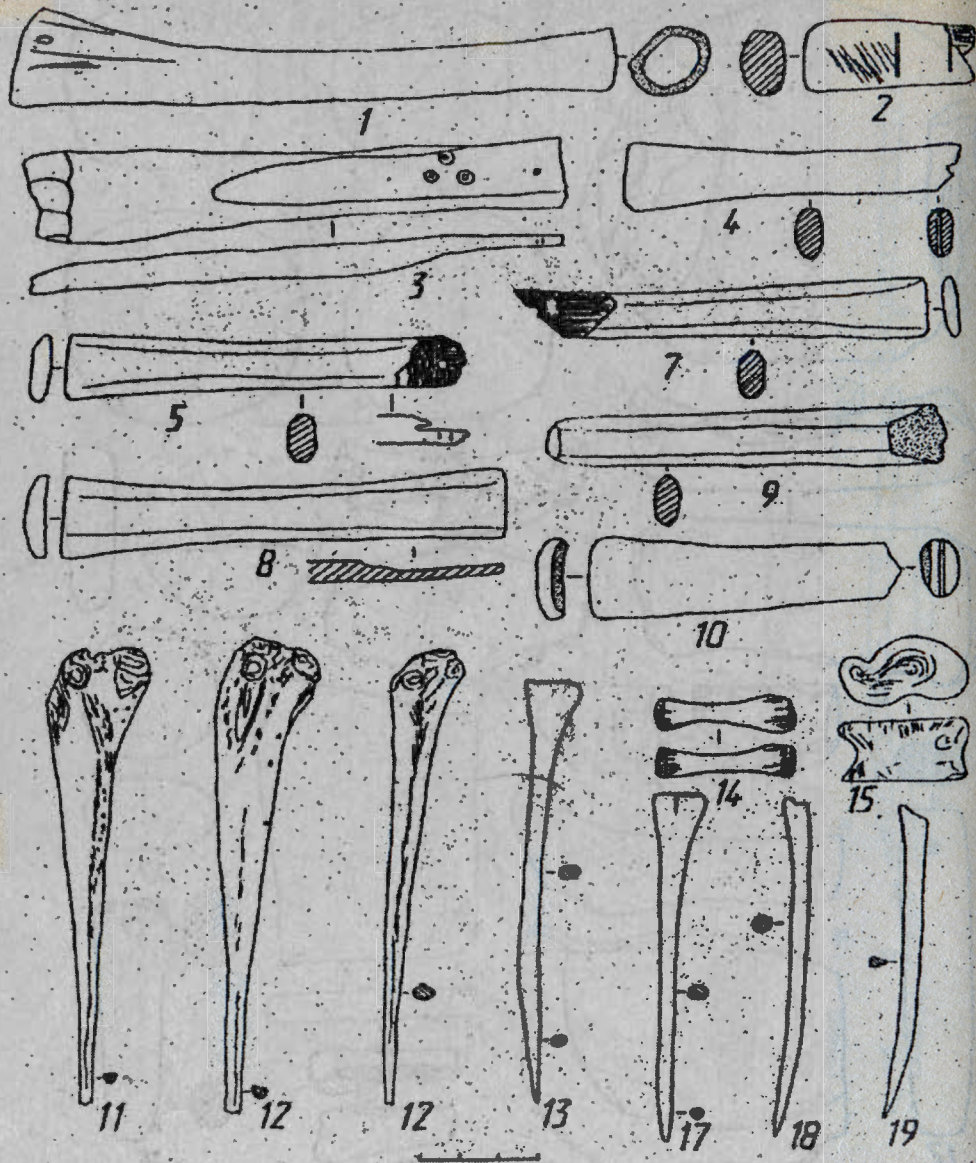

Рис. XXXI. Вироби з кістки в Книшівському городищі.

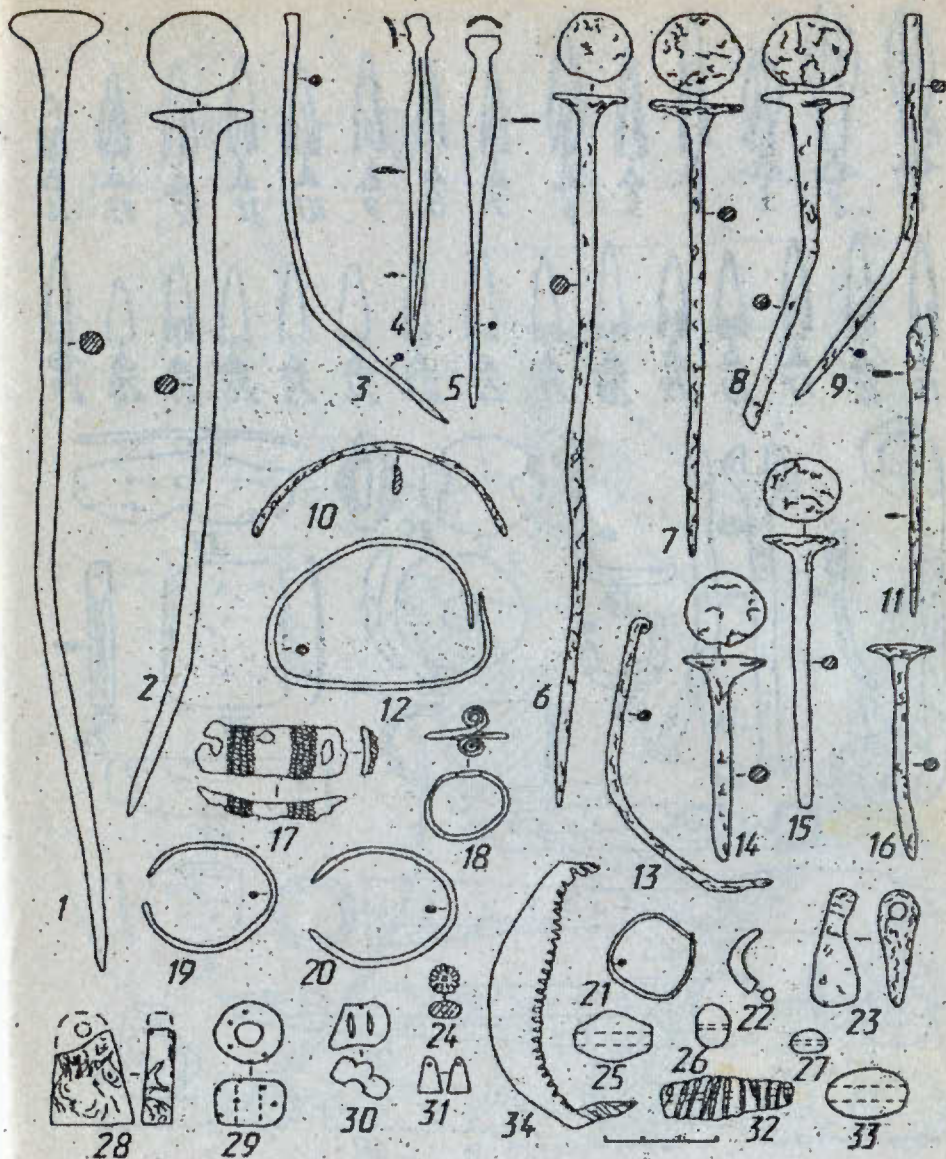

Рис. XXXII. Прикраси з Книшівського городища. 1-5, 12, 17-22 - бронза, 6-11, 13-16, 23 - залізо, 24, 28 - кістка, 25-27, 32-33 - кераміка, 29-31 - скло, 34 - черепашка.

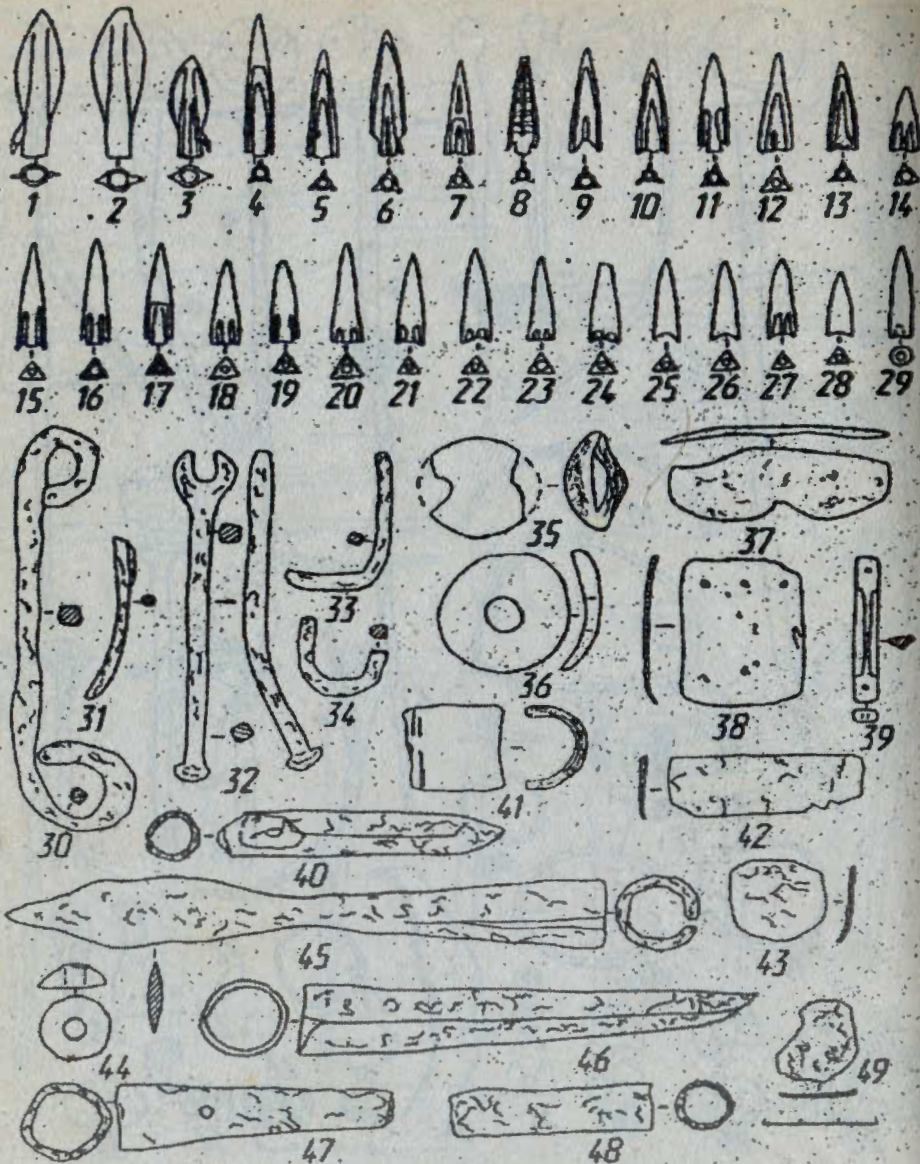

Рис. XXXIII. Предмети озброєння та кінської збруї з Книшівського городища. 1-28, 35 - бронза, 30-34, 37-40, 42-43. 45-49 - залізо, 36, 41, 44 - кістка.

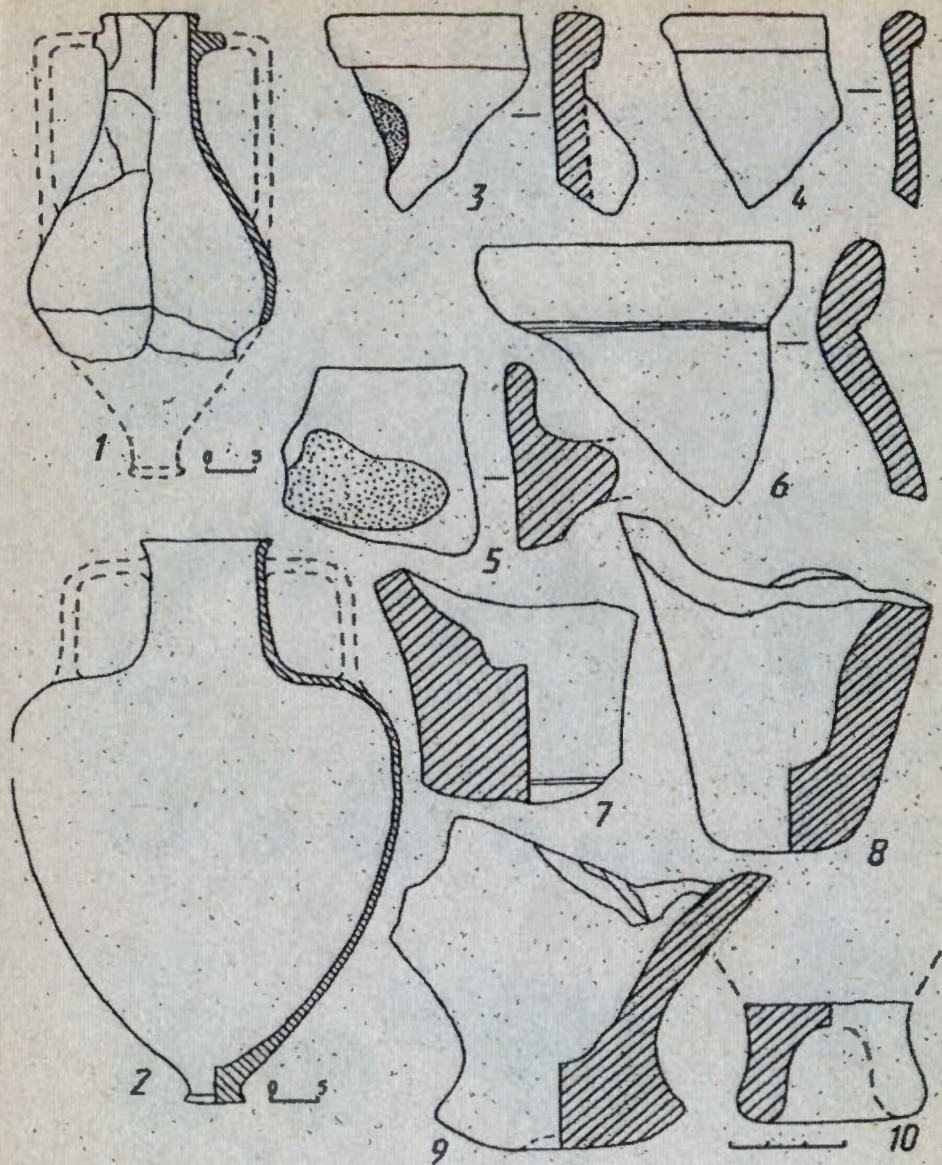

Рис. XXXIV. Античні амфори з Книшівського городища.

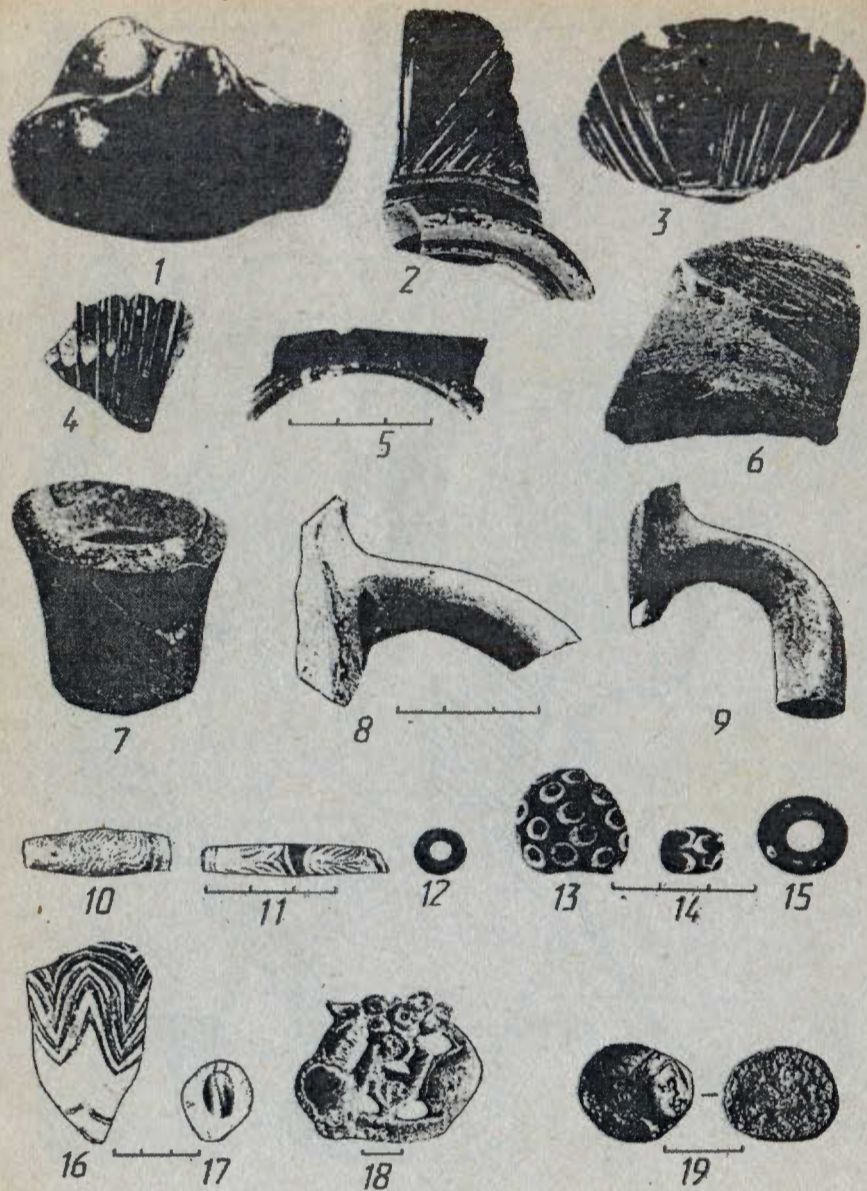

Рис. XXXV. Античний імпорт та деталь кінської вуздечки (18) з Книшівського городища.

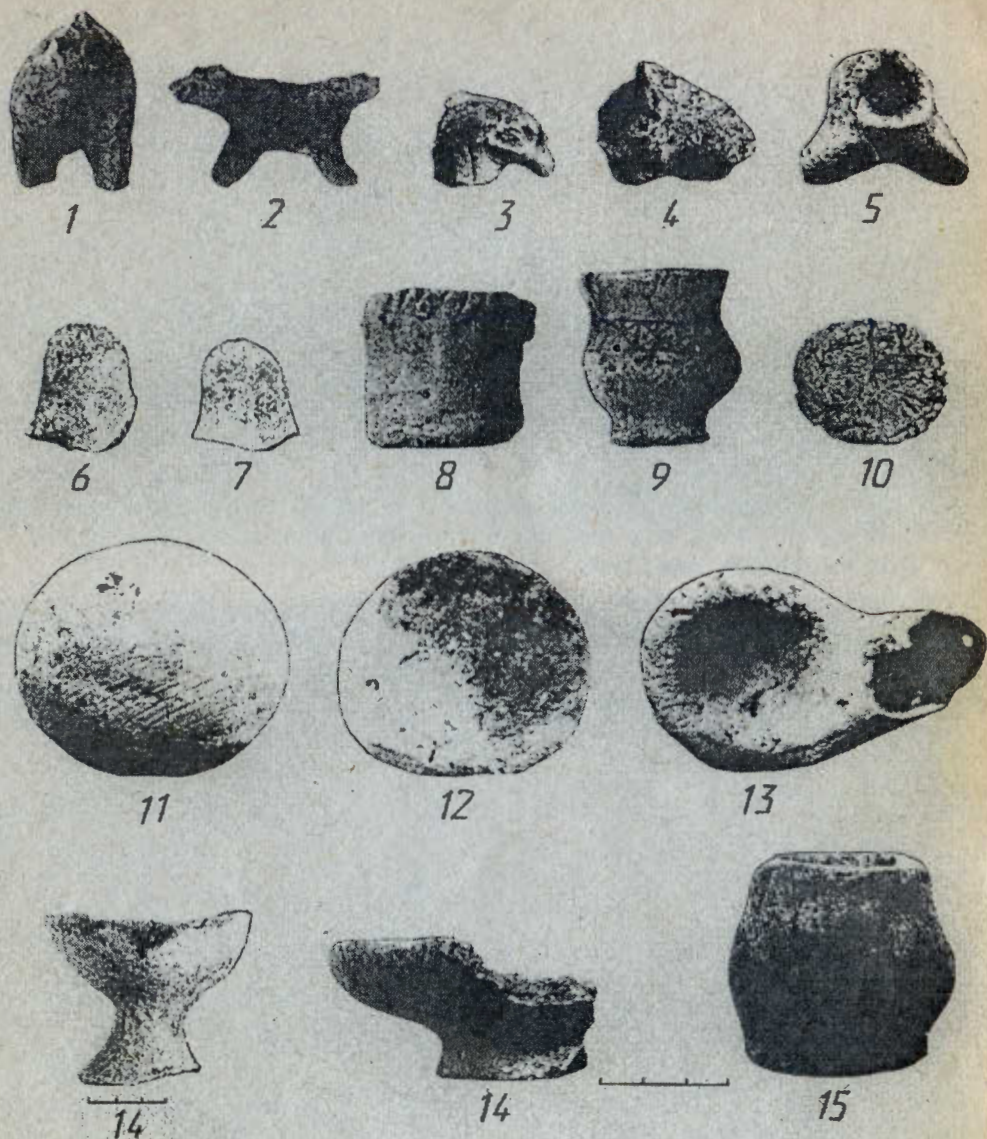

Рис. XXXVI. Керамічні культові вироби з Книшівського городища.

Рис. XXXVII. Розкопки культового приміщення на святилищі в Книшівському городищі.

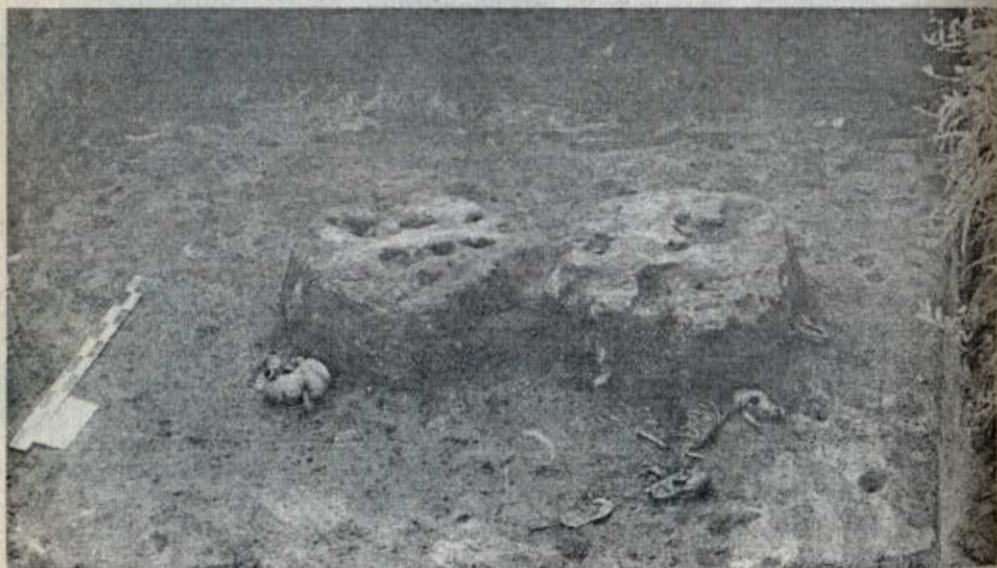

Рис. XXXVIII. Глиняний жертвник з рештками жертвоприношень на святилищі в Книшівському городищі.

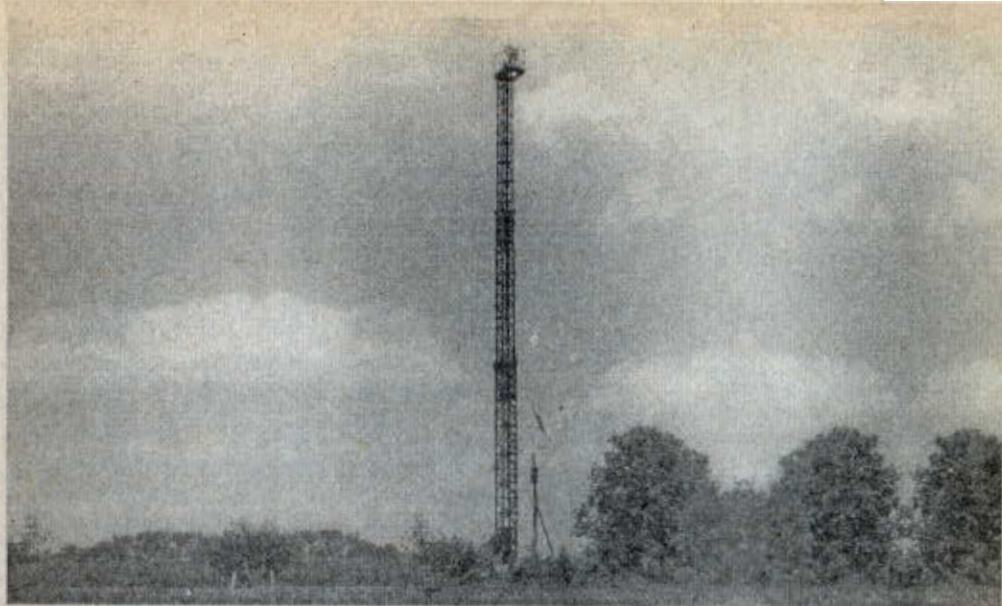

Рис. XXXIX. Огляд Книшівського городища та його округи з висоти пташиного лету.

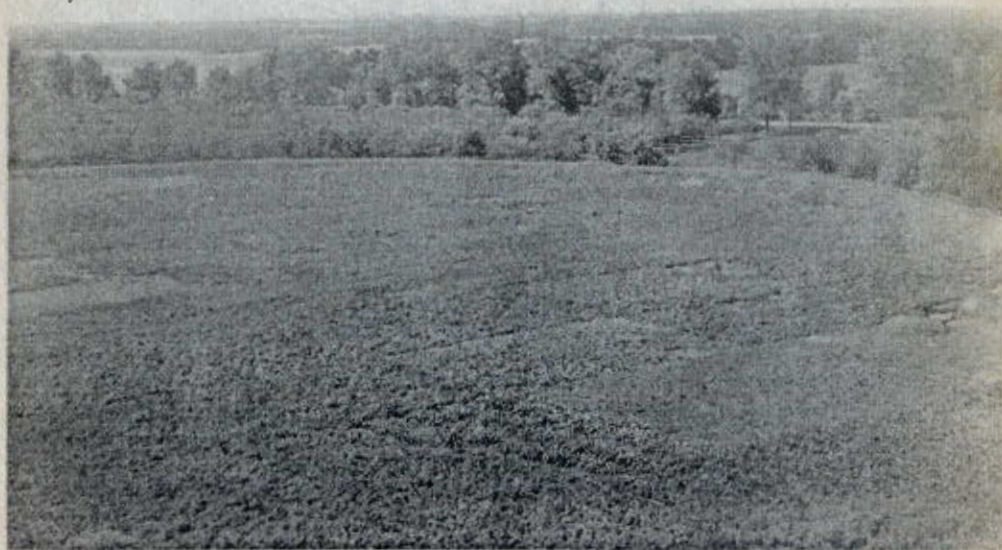

Рис. XL. Таким бачать Книшівське городище птахи.

Рис.XLI. Після трудового дня вечеря в колі сім'ї видається особливо смачною.

Рис.XLII. Члени археологічної експедиції 1990 р. Багато студентів історичного факультету Полтавського педагогічного інституту по кілька сезонів відпрацювали на розкопках Книшівського городища: Анатолій Гейко, Віктор Борисов, Віталій Кіприк, Олег Кужим, Сергій Сапегін, Світлана Гриценко, Анатолій Васевич, Олег Бажан та інші.

РЕЗЮМЕ

Несмотря на то, что уже почти столетие исследуются памятники скифского времени в бассейне р.Псел на Днепровском Левобережье, они долго оставались недостаточно изученными для понимания их характера и места среди древностей Лесостепной Скифии. Начиная с 80-х годов XX в. полевые исследования в Попселье значительно активизировались: почти по всей территории осуществлены сплошные разведки, проведены раскопки нескольких поселений (Косивщина, Краснополье, Великий Бобрин, Саранчевка), двух городищ (Кнышовка, Битица), курганных могильников и отдельных курганов (Броварки, Васильевка, Барановка). В общей сложности на сегодня в бассейне Псла известно 13 городищ, более 70 поселений, исследовано около трех десятков погребений. Сюда надо добавить и несколько важных находок, обнаруженных случайно вне археологических памятников.

Анализ имеющихся материалов показал, что на территории бассейна р.Псел в скифское время существовали три группы памятников, относящихся к отдельным культурно-территориальным и, возможно, этническим общностям. Наиболее изученной оказалась группа памятников в среднем течении Псла. Южная граница ее проходит вблизи г.Гадяча на Полтавщине, а северная — вблизи г.Мирополье на Сумщине. В этой группе насчитывается 5 городищ (Кнышовка, Малый Истороп, Ворожба, Токари, Бытица) и более 30 поселений. Городища Кнышовка и Битица исследованы на больших площадях, включая и оборонительные сооружения. Раскопкам подвергались также несколько поселений и могильников у сел Броварки и Дучинцы.

Городища в Среднем Попселье занимают выгодные для обороны места, где имеются естественные преграды: береговые возвышения с крутыми склонами, лесные массивы, реки или заболоченные балки, овраги. Расположение

Городищ подчинено определенной системе: все они рассредоточены почти на одинаковом расстоянии в несколько десятков километров друг от друга, одни — на правом берегу Псла (Кнышовка, Ворожба, Битица), другие — на левом (Малый Истороп, Токари). Площадь городищ составляет от 5 до 11 га. Два городища (Кнышовка и Токари), кроме основного укрепления, имеют дополнительные — предградья. Большинство городищ Попселя с напольной стороны защищено линией валов и рвов. Исследования оборонительных сооружений Кнышовского и Битицкого городищ показали, что в их основе в скифское время была деревянно-земляная конструкция. На всех городищах сохранился культурный слой мощностью до 0,5-0,6 м. Это свидетельствует о том, что они были местом постоянного обитания местного населения.

Неукрепленные поселения в среднем течении Псла находятся преимущественно вблизи городищ. Большинство из них (20 из 34-х) расположены в пойме реки на останцах и надзаплавных террасах. Они имеют небольшие размеры (не более 2 га) и слабо насыщенный культурный слой. Остальные поселения в бассейне Псла расположены на правом коренном берегу реки на ровном плато или на мысообразных выступках. Их размеры в среднем составляют 1,5-3,5 га. Культурный слой редко превышает толщину 0,3-0,4 м.

Погребения бассейна Среднего Псла исследованы в курганных могильниках возле сел Броварки и Дучинцы. Оба могильника находятся в нескольких километрах по разные стороны от Кнышовского городища. Эти могильники отличаются между собой как внешним видом, так и обрядом погребения. Броварковский могильник принадлежит к числу наиболее грандиозных в Лесостепной Скифии. В скифское время на нем насчитывалось несколько сот курганов высотой от 2 до 5 м, а несколько насыпей даже сегодня достигают высоты 7-12 м. Полевыми исследованиями установлено, что под курганами у с.Броварки находится по одной могиле в виде материковой прямоугольной ямы со слегка заокругленными углами. Могилы в подавляющем

Большинстве случаев ориентированы по линии север - юг, иногда с небольшим отклонением восток - запад. Длина могил составляет от 2,5 до 4,55 м, ширина — от 1,62 до 3,55 м, глубина — от 0,7 до 2,48 м. Большинство могил были средних размеров. Деревянные конструкции в могилах представлены двумя основными типами: 1) в яме по углам установлены столбики, а стены укреплены вертикальными досками или плахами, сверху яму перекрывает накатник из поперечно уложенных бревен; 2) деревянный склеп, который состоит из опорных столбов по углам и стенок из горизонтально уложенных плах, пол устелен корой или досками, иногда для покойника устраивали ложе на возвышении, верх склепа накрыт бревенчатым накатником. По данным раскопок в Броварковском могильнике склепы в количественном отношении имели явное преимущество. У них есть особенность: между краем могилы и стенками склепа остается свободное пространство шириной от 0,3 до 0,8 м. Характерной чертой погребального обряда в броварковских курганах был обычай поджигать деревянный склеп перед засыпанием могилы. Почти во всех могилах Броварковского некрополя находилось по одному умершему. Погребальный инвентарь в большинстве случаев четко подчеркивает статус покойного как воина с полным набором наступательного и оборонительного вооружения. В могиле умерших укладывали на подстилку или ложе из досок головой на юг. Также в могилу ложили мясную пищу в виде части туши коня или овцы. В общих чертах погребальный обряд в Броварковском могильнике близок к грандиозным некрополям в Среднем Посулье, где очень ярко прослеживается дружинно-всаднический облик основной массы погребенных.

В могильнике у с. Дучинцы могилы имеют прямоугольную форму небольших размеров и перекрытие из дерева, наблюдается труположение на спине с южной ориентировкой. В состав погребального инвентаря входят преимущественно орудия труда и украшения. Насыпи дучинских курганов в основном имеют высоту 1-1,5 м, а самые большие не превышают 3 м. Подобные погребальные

традиции были широко распространены на всей территории лесостепной зоны Днепровского Левобережья в скифское время.

Новые материалы раскопок дают возможность уточнить хронологию памятников скифской эпохи в среднем течении Псла. Наиболее ранним поселением здесь следует считать Кнышовское городище, которое возникло примерно в середине VII в. до н. э. В конце VII в. до н. э. появляются первые погребения в Броварковском некрополе. Основная масса поселений и погребений на Псле относится к VI-V вв. до н.э. Большинство из поселений существовало до IV - начала III в. до н.э.

Материальная культура населения скифского времени в бассейне Псла довольно разнообразна и соответствует общему уровню социально-экономического развития Лесостепной Скифии. Наиболее полное представление о ней дают материалы Кнышовского городища. В количественном отношении и по разнообразию находок на первом месте стоят керамические изделия: посуда, хозяйственная, бытовая и техническая керамика, культовые предметы. Местная лепная посуда довольно однотипна и имеет много общих черт с посудой на поселениях Сулы, Ворсклы, Северского Донца. Как отличительную особенность можно назвать ограниченный набор форм и орнаментации, низкий процент чернolощеной посуды. Основной компонент местной керамики — шамот, в результате чего сосуды имеют характерную шершавую поверхность. Сравнительный анализ керамики двух хорошо изученных городищ Левобережья — Кнышовского на Псле и Бельского Восточного на Ворскле, показывает почти полное тождество между ними, только разница в технологии приготовления керамической массы.

Характерной особенностью керамики Кнышовского городища также можно назвать наличие большого количества предметов в виде конусов, на стенках которых есть вдавления кончиками пальцев. Функциональное назначение этих изделий определить пока не удалось. Среди культовой керамики зооморфная пластика явно преобладает над антропоморфной.

В хозяйстве и в быту населения Среднего Псла большую роль играли железные изделия: ножи, шилья, серпы, топоры, кузнечные инструменты. Местные ремесленники умели добывать железо и делать из него, а также из бронзы, разнообразные предметы. Значительное распространение имели также орудия из кости и камня. Их типы почти не отличаются в целом от образцов, представленных на всей территории Левобережной Лесостепи.

Особо следует остановиться на украшениях из бассейна Псла, среди которых есть экземпляры, пока не известные в Лесостепной Скифии. Прежде всего это относится к железным гвоздевидным булавкам очень больших размеров — более 20 см в длину. Среди бронзовых украшений ярко выделяются две булавки длиной 10 см. У них тонкий, острый на конце стержень, который расклепан в центральной части, а головка выделяется узкой шейкой и имеет форму маленькой ложечки.

Типичными постройками на поселениях Среднего Псла были срубные наземные жилища и хозяйственные помещения прямоугольной формы площадью в основном от 4 до 20 кв.м. Редко встречаются постройки более крупных размеров. Нижняя часть построек опущена в материковый суглинок на глубину от 0,2 до 0,5 м. В жилищах возле стен или в дальнем от входа углу находилась глинобитная печь, а в центре — открытый очаг.

Основными хозяйственными занятиями среднепсельского населения скифского времени были земледелие, придомное и отгонное скотоводство, железоделательное и бронзолитейное ремесло, домашнее производство и вспомогательные промыслы. В VI в. до н.э. в регионе появляются первые предметы античного импорта. Наиболее интенсивные связи местного населения с античными центрами Северного Причерноморья наблюдаются в V — первой половине IV вв. до н.э., когда в Кнышовское городище поступило более двух третей обнаруженного при раскопках импорта (керамических амфор, посуды, украшений).

На основе анализа археологических источников, добытых

в последние десятилетия на памятниках лесостепной зоны Днепровского Левобережья, сделана попытка проследить историю этнокультурного развития местного населения, в частности, бассейна Среднего Псла. Установлено, что этнические корни среднеспельских племен ведут от бондарихинской культуры рубежа бронзового — раннежелезного веков. На формирование материальной культуры, быта, хозяйства, идеологии в VII в. до н.э. племен Попселья влияли соседние народы в бассейнах Ворсклы, Северского Донца, Сулы. В целом комплекс материальной культуры и особенности быта скифского времени на Псле сложились примерно к началу VI в. до н.э., далее продолжали развиваться под влиянием скифской культуры степей Северного Причерноморья.

История населения Среднего Псла неотделима от исторического пути народов всего лесостепного массива в междуречье Днепра и Дона. Современные исследования позволяют наметить несколько этапов жизни местных племен в скифское время. Каждый из этапов отличается своим содержанием, а также степенью влияния на дальнейший ход исторического развития.

Архаический период в истории населения среднего течения Псла в целом охватывает VII в. до н.э., когда на базе бондарихинской культуры сформировалась в основном культура раннежелезного века. Это был процесс поступательного, эволюционного развития, проходивший под влиянием освоения и внедрения железа в хозяйство и быт земледельческих племен. Это привело к коренным качественным изменениям всего уклада жизни оседлых народов. Автохтонные племена, занимавшие большие просторы лесостепи между Днестром и Доном, вероятно, сопоставимы с многочисленным народом будинов, довольно подробно описанном в середине V в. до н.э. Геродотом в Скифском логосе.

Второй период начинается бурными событиями, которые происходили в конце VII — первой четверти VI в. до н.э. В лесостепь Днепровского Левобережья с Юга Восточной

Европы начали проникать воинственные кочевые ираноязычные племена. Им удалось покорить местное население и установить свой контроль над обширной земледельческой территорией. Кочевники принесли свою военно-всадническую культуру, общественную структуру, что оказало существенное влияние на развитие земледельческого общества, особенно в южных районах Лесостепи. На протяжении VI в. до н.э. завоеватели постепенно влились в среду автохтонного населения, не разрушая коренным образом его традиционного уклада жизни и сохраняя свой. Наиболее тесно объединились родо-племенные верхушки земледельцев и скотоводов, образовав взаимовыгодный территориальный военно-политический союз, ведущую роль в котором, по всей видимости, играли пришельцы. В последних можно видеть известные по письменным источникам племена гелонов — ближайших родственников скифов. Образование новой культурно-исторической общности способствовало военной и экономической стабилизации в области Левобережной Лесостепи. На юге, в среднем течении Ворсклы, путем объединения двух, существовавших уже более столетия, укреплений образовалась грандиозная крепость, которую мы теперь называем Бельским городищем. Это была реакция лесостепного населения на рост угрозы со стороны скифов, которые основной массой стали перекочовывать из Северного Кавказа в причерноморские степи. Многие исследователи полагают, что легендарный город Гелон, описанный Геродотом (IV.108), сопоставим именно с Бельским городищем. Комплексное изучение письменных и археологических источников все больше подтверждает эту, выдвинутую почти семьдесят лет назад, гипотезу.

Третий период (V — первая половина IV вв. до н.э.) отличается наивысшим подъемом социально-экономической жизни населения как в бассейне Псла, так и на всей лесостепной территории Днепро-Донского междуречья. В это время возникает много новых поселений, некоторые из них были укреплены оборонительными сооружениями в виде

земляного вала с деревянным частоколом, а также рвом. Гелоны и будины, очевидно, сохранили старые союзнические отношения со скифами еще от времен персидского нашествия. Они, вероятно, совместно контролировали торговые пути между земледельческой Лесостепью и античным миром Северного Причерноморья, сами занимались транзитной торговлей. Это привело к углублению социальной дифференциации общества, значительно обогатило родоплеменную верхушку и военную дружину. Основные производители материальных благ Лесостепи — земледельцы и скотоводы относительно спокойно жили в своих поселениях благодаря устойчивой военно-политической обстановке.

Последний, заключительный этап в жизни народов лесостепи Днепровского Лесостепного Левобережья скифского времени охватывает вторую половину IV — начало III вв. до н.э. В Степной Скифии произошли события, которые коренным образом изменили военно-политическую расстановку сил и способствовали усилению натиска степняков на Лесостепь. Военные дружины гелонов и будинов уже не могли сдерживать скифскую экспансию в земледельческую среду. Это привело к кризису в гелонобудинской общности, а потом и к ее распаду. Земледельцы вынуждены были уходить с обжитых территорий в более северные районы бассейна Десны, а военная дружина, вероятно, была втянута в совместные походы со скифами на Дунай, о чем косвенно свидетельствуют письменные источники. Жизнь на некогда процветавших поселениях Левобережной Лесостепи с конца IV в. до н.э. стала постепенно угасать, пока не прекратилась в первой четверти III в. до н.э. Бывшие обитатели поселений в бассейнах Ворсклы, Северского Донца, Псла, Сулы стали обживать новые места в Подесенье, где приняли участие в формировании зарубинецкой культуры.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

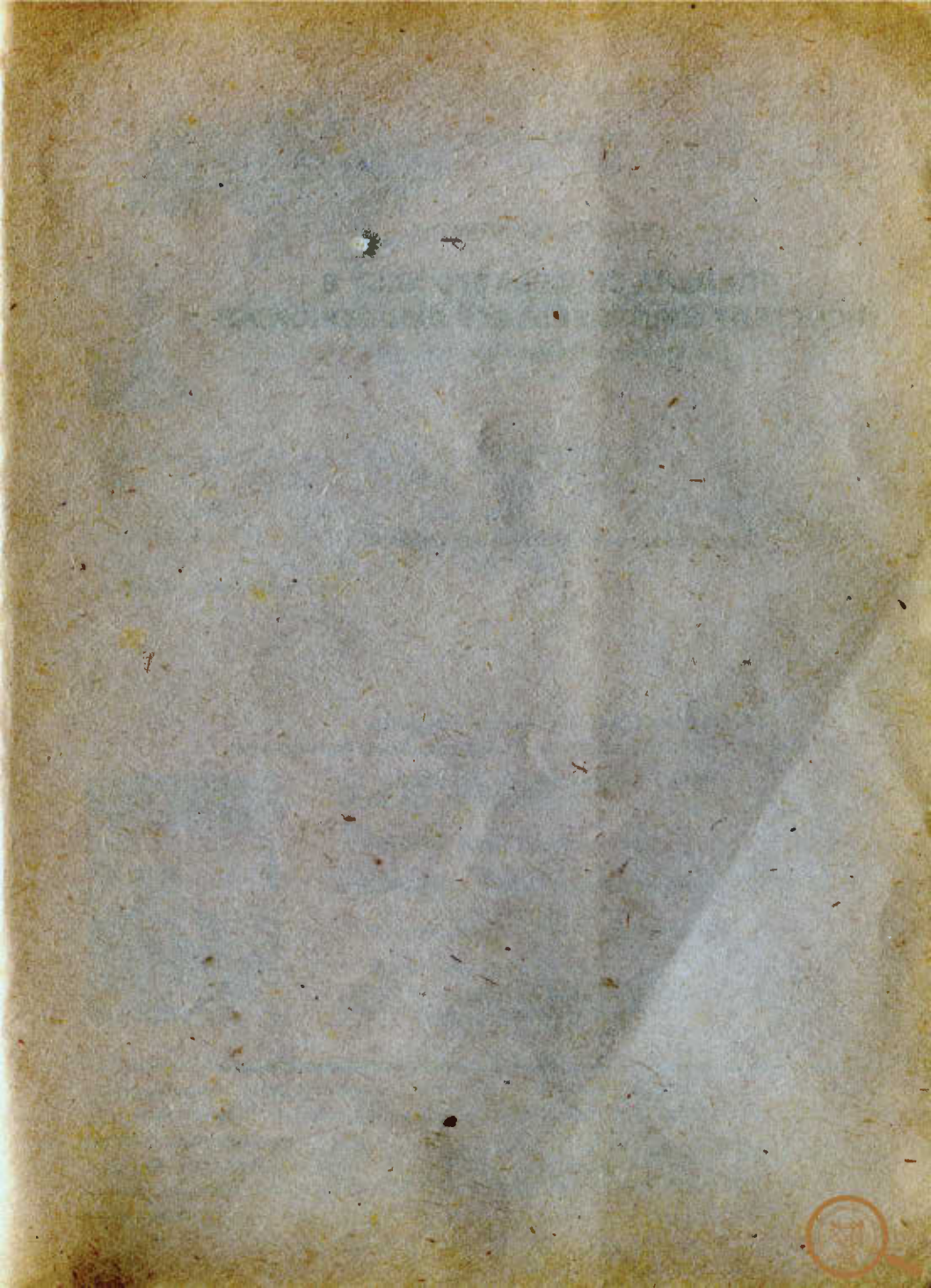
АГСП	– Античные государства Северного Причерноморья
АИУ	– Археологические исследования на Украине, Киев
АО	– Археологические открытия, Москва
АП	– Археологічні пам'ятки, Київ
АС	– Археологический съезд
АСГЭ	– Археологический сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград
ВДИ	– Вестник древней истории, Москва
ВХУ	– Вісник Харківського університету
ВЯ	– Вопросы языкознания, Москва
ДГУ	– Днепропетровский государственный университет
ИАК	– Известия Археологической комиссии, Санкт-Петербург
ИСОХЕ	– Историко-статистическое описание Харьковской епархии
КСИА	– Краткие сообщения Института археологии
КСИИМК	– Краткие сообщения Института истории материальной культуры
ЛГУ	– Ленинградский государственный университет
МИА	– Материалы и исследования по археологии СССР, Москва
НАІААН	– Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук
ОАК	– Отчеты археологической Комиссии, Санкт-Петербург
ОХН	– Описи Харківського намісництва
РАИМК	– Российская Академия истории материальной культуры, Москва
СА	– Советская археология, Москва
СЭ	– Советская этнография, Москва
УДЖ	– Український історичний журнал, Київ
ФГРУ	– Физико-географическое районирование СССР
ХГУ	– Харьковский государственный университет

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПАМ'ЯТОК СКІФСЬКОГО ЧАСУ ПРИПСІЛЛЯ.....	5
ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ	5
ІСТОРІОГРАФІЯ ПАМ'ЯТОК СКІФСЬКОЇ ДОБИ В БАСЕЙНІ ПСЛА.....	14
РОЗДІЛ II. ПОСЕЛЕННЯ І ПОХОВАННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ В БАСЕЙНІ ПСЛА.....	47
ГОРОДИЩА І ПОСЕЛЕННЯ.....	47
ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ.....	70
ХРОНОЛОГІЯ.....	78
РОЗДІЛ III. МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА І ГОСПОДАРСТВО НАСЕЛЕННЯ НА СЕРЕДНЬОМУ ПСЛІ.....	92
КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД.....	92
ЗНАРЯДДА ПРАЦІ.....	105
ПРИКРАСИ І РЕЧІ ОСОБИСТОГО ВЖИТКУ.....	108
ОЗБРОЄННЯ І КІНСЬКА ЗБРУЯ.....	112
ЖИТЛОВО-ГОСПОДАРЧІ КОМПЛЕКСИ.....	113
ГОСПОДАРСТВО.....	121
РОЗДІЛ IV. НАСЕЛЕННЯ БАСЕЙНУ СЕРЕДНЬОГО ПСЛА В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ЛІСОСТЕПОВОГО ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ В СКІФСЬКУ ЕПОХУ.....	145
ПОХОДЖЕННЯ ЗЕМЛЕРОБСЬКИХ ПЛЕМЕН СКІФСЬКОЇ ДОБИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ.....	145
ОСНОВНІ ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ.....	155
ВИСНОВКИ.....	176
ІЛЮСТРАЦІЇ.....	183
РЕЗЮМЕ.....	223
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	231

Наукове видання

Гавриш Петро Якимович

**ПЛЕМЕНА СКІФСЬКОГО ЧАСУ В
ПІСОСТЕПУ ДНІПРОВСЬКОГО ПІВОБЕРЕЖЖЯ**
(за матеріалами Приписілля)

Монографія

Випускається в авторській редакції

Видання підготовлене завдяки
спільним зусиллям автора і полтавського мецената
Івана Гавриловича Зезекала

Полтава: ВЦ "Археологія"
36011, Україна, м.Полтава-11, Комсомольська, 37

Худ. редактор Гавриш Р.Л.
Комп'ютерний набір авторський.
Ком'ютерна верстка Курбанов О.Є.

На першій сторінці обкладинки: Розкопки Книшівського городища, 1990 р. Фото автора.

Підп. до друку 31.12.1999 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс.
Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 12,5. Ум.-фарб. відб. 12,4. Обл.-вид. арк. 12,0.
Вид. № 70. Тираж 300 прим. Зам. № 1/2000.
ПП Друкарня "Гротеск", м.Полтава, тел. (053-2) 66-16-85.

"Пласт" Закрите акционерне товариство

Closed joint stock company "PLAST"

ЗАТТ "Пласт"

створено в 1998 р.

з метою проведення пошуково-розвідувальних робіт, розробки та експлуатації нових родовищ природних вуглеводнів на основі впровадження наукових розробок світового рівня в нафтогазову промисловість.

Підприємство надає сервісні послуги підприємствам нафтогазового комплексу України з питань: інтенсифікації видобутку ВВС, виготовлення хімічних реагентів для нафтогазовидобувної промисловості, капітального та поточного ремонту свердловин, розробки технологій для вирішення поставлених проблем нафтогазовидобутку.

*Голова правління
Доктор технічних наук
Зезекало Іван Гаврилович*

"Впровадження досягнень науково-технічного прогресу в нафтогазову промисловість наблизить енергетичну незалежність України..."

Працює у газовій промисловості з 1977р.

Пройшов школу промисловика та науковця, працюючи у Полтавському газовидобувному управлінні та науково-дослідному інституті природних газів.

Досяг значних успіхів у питаннях розробки родовищ, інтенсифікації видобутку вуглеводнів та захисті нафтогазопромислового обладнання від корозії.

ISBN 966-7628-06-X

